556/1

KARÁCSONYI PÉTER

A MIKSZÁTHI ROMANTIKA ÉS REALIZMUS KÉRDÉSÉHEZ

/"Galamb a kalitkában"/

A témát adta

dr. Csukás István

tanszékvezető egyetemi tanár

SZEGED

1974

B 1175/1

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
13.

55611

TARTALOMJEGYZÉK

1. A novella forrásai 1

2. Mikszáth és a romantika 71

3. Mikszáth és a realizmus 219

4. Mellékletek

1. A novella forrásai

MIKSZÁTH Galamb a kalitkában cimü novellája kulcsfontosságú nemcsak szerzőjének irói fejlődése, de a századforduló hazai irodalmi irányzatainak megitélése szempontjából is. A témát egymás után háromszor dolgozta fel, igy a változatok betekintést engednek irói munkamódszerének műhelytitkaiba: nyomon követhetjük forráshasználatát, anyagkezelését, a jellemformálás, a társadalmi háttér alakitását. Végül pedig, mivel bevallottan stiluselméleti kérdések gyakorlati illusztrációjának szánta irását, jelentősége messze túlnő egy szimpla novella keretén: ars poeticává szélesül.

Elsőnek forrásait tesszük vizsgálat tárgyává.

"Mikszáth, különösen újabb müveiben, többször is megemliti, honnan meritette tárgyát."[1] A Galamb a kalitkában kapcsán Az első elbeszélés azon epizódjához, mely az egyik főhős, Albertus temetőbeli elfogatását mondja el, az iró a következő jegyzetet füzte: "E cinterem-jelenet magját s egyáltalában az első beszély egy részének némi vázát Haller Hármas könyvének 305-ik lapjáról meritettem. Mikszáth Kálmán."[2] Igaz, a megjegyzés nem fedi a teljes valóságot,

[1] BEKE Ödön: Mikszáth Kálmán forrásaihoz. Irodalomtörténet III [1914] 318.

[2] BISZTRAY Gyula--KIRÁLY István [szerk.]: Mikszáth Kálmán összes müvei 4. kötet /= MIKSZÁTH Kálmán: Galamb a kalitkában. A kis primás. Farkas a Verhovinán. Függelék: A romanticizmus. Sajtó alá rendezte: KIRÁLY István/, Bp., Akadémia, 1956. [a továbbiakban: Krit. kiad.], 18. old. lapalji jegyzete.

hiszen ezt a hivatkozást már hozzá kellett volna füzni az elbeszélés első változatához -- A romanticizmus /Szerkesztői üzenet V. L. úrnak/ [1887][1] -- is, másrészt az átvétel mértéke jócskán meghaladja a "beszély egy részének némi vázát": az egész történet ui. HALLER elbeszélésének cselekményére épül. MIKSZÁTH forrásmegjelölése után már nem volt nehéz a munka első /s egyben legszigorúbb/ birálójának, GYULAI Pálnak a téma lelőhelyére rámutatnia: "Mikszáth ... föltette magában, hogy földolgoz egy középkori mondát a Gesta romanorumból, melyet Haller forditott magyarra a Hármas históriában Példabeszédek czime alatt."[2] A későbbi szerzők vagy ezt a megállapitást visszhangozzák /pl. VÁRDAI Béla: "az első elbeszélés ... meseszerü tárgyát Haller Hármas históriájá-ból meritette..."[3]/, vagy tovább szélesitik ezt a vizsgálódási területet. Igy sikerült kimutatni, hogy MIKSZÁTH több témát is kölcsön-

[1] Uo. 155--164.

[2] -i [= GYULAI Pál]: A Galamb a kalitkában. Irta Mikszáth Kálmán. Kiss, Linek és Mühlbek rajzaival. Buda-Pest, 1892. Singer és Volfner [igy!], Budapesti Szemle 71 [1892] 189. szám [1892 szeptember] 478. -- GYULAI elsőségére /bár téves forrásmegjelöléssel/ REMPORT Elek, az egykori budapesti evangélikus gimnázium tanára mutatott rá Mikszáth és a Gesta Romanorum /Irodalomtörténeti Közlemények 43 [1933] 121--126./ c. tanulmányában /121. old./.

[3] VÁRDAI Béla: Mikszáth Kálmán /Költők és irók. Élet- és jellemrajzok az irodalom köréből. A Kisfaludy-Társaság megbizásából szerkeszti FERENCZI Zoltán/, Bp., Franklin, 1910., 129.

zött e népszerü gyüjteményből.[1] "A magyar népmesék világa, az Ezeregyéjszaka s a Gesta Romanorum visszhangja ismételten felcsendülő indité irásaiban. Az utóbbi, amely századokon át népünk érdeklődését is lekötötte, iróink közül senkire sem tett oly nagy hatást, mint őrá: nyolc története elevenedik meg humoros szemléletü feldolgozásában."[2]

HALLER János fogarasi várfogsága alatt forditotta le a Gesta Romanorum cimü középkori példagyüjtemény vulgáris szövegének[3] 1508-as, az elzászi Hagenauban nyomtatott kiadását.[4] /Nem érdektelen megjegyezni, hogy ugyanitt láttak napvilágot TEMESVÁRI Pelbárt és LASKAI Osvát müvei is./ A HALLER-féle Hármas Istoria -- melynek második része, a

[1] Vö. pl. SZIGETVÁRI Iván: Mikszáth és a Gesta Romanorum /a Kisebb munkák, irodalmi tanulmányok c. kötetben, Bp., 1932.,[2] 72--75; REMPORT: i.m.; BEKE: i.m. 319.

[2] GYÖRGY Lajos: Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz /Irodalomtörténeti füzetek, szer. CSASZÁR Elemér, 47. szám, Bp., 1933./, 5. -- A Gesta Romanorumból meritett motivumokra l. uo. 20--22., 22--23., 23--24., 24--25., 25--26., 26--27., 27., 27--28. /a két utóbbi a Galamb a kalitkában c. novellával kapcsolatos/.

[3] Kiadta Hermann OESTERLEY: Gesta Romanorum, Berlin, 1872. Ez az ún. vulgáris szöveg számtalan, többé-kevésbé eltérő szövegvariánsban maradt fenn. A régebbi kéziratcsaládot, mely szintén számos kódexben fellelhető, publikálta Wilhelm DICK: Die Gesta Romanorum nach der innsbrucker Handschrift... /Erlanger Beiträge zur Englischen Philologie, herausgegeben von Hermann VARNHAGEN, VII./, Erlangen u. Leipzig, 1890.

[4] Erre l. KATONA Lajos: Gesta Romanorum. Forditotta Haller János. Kolozsvár 1695. /Régi Magyar Könyvtár, szerkeszti HEINRICH Gusztáv, 18./, Bp., Franklin, 1900., 5--9.

Példa-beszédekről tartalmazza a Gesta Romanorum kissé szabad forditását -- első izben 1695-ben jelent meg Kolozsvárott, TÓTFALUSI KIS Miklós betüivel;[1] ezt az editio princeps-t több 18--19. századi kiadás követte, melyek részletes ismertetését megtalálhatjuk a KATONA-féle kiadás Bevezetésében.[2] Éppen ezért kissé értetlenül állunk a kritikai kiadás megállapitása előtt: "Nem ismerjük a Hármas Históriának olyan kiadását, amelyben a kérdéses történet a 305. lapon volna. E lapszámot leginkább az 1751. évi pozsonyi kiadás közeliti meg, ahol a szóbanlevő történet a 315--319. lapokon található. A 305. lapszámjelzés tehát minden bizonynyal toll-, illetőleg sajtóhiba."[3] Ugyanis a KATONÁnál harmadikként emlitett 1767-es pozsonyi kiadás volt az, amelyből MIKSZÁTH dolgozott: Harmas Istoria kinek Első Része, Nagy Sándornak egynéhány nevezetes dolgait illeti. Második jeles példa beszédekböl áll. Harmadik a' nagy Troja veszedelmének leg-igazabb istoriája. mellyet, Fogaras várában rabságában magyar nyelvre forditott MDCLXXXII. esztendőben Haller János Harmadik Nyomtatás Posonyban, Landerer János Mihály Költségivel, és Betüivel, 1767. KATONA szerint e "harmadik nyomtatás" két változatban került forgalomba: "A két változat, a mennyire futólagos egybevetés alapján megitélhettem, csak az első iven mutat csekélyebb typographiai eltéréseket. /Az egyiknek csak egyetlen csonka

[1] KATONA: i.m. 11.

[2] Uo. 12--14. és Katona Lajos irodalmi tanulmányai II., Bp., Franklin, 1912., 56--57.

[3] Krit. kiad. 172.

példányát láttam eddig a Nemz. múzeumban, a hová Beöthy Zs. ajándékából került, a másiknak több példányát ismerem./"[1] Az OSzK csonka példányát nem láttuk. De ha KATONA nem tévedett, és a két változat valóban "csak az első iven mutat csekélyebb typographiai eltéréseket", akkor oldalszámozásukban nagy eltérés nem lehet. Mi a szegedi Somogyi Könyvtár példányát[2] használtuk, s ebben a CLXXI. elbeszélés a II. könyv 304--307. oldalán található, mégpedig oly módon, hogy a "cinterem-jelenet" leirása, amelyre MIKSZÁTH leszükitette hivatkozását, pontosan az általa megadott 305. oldalra esik.

A Gesta Romanorum CLXXI. elbeszélésének forrása könnyen megtalálható, hiszen a novella elején emlitve is van: "Alfonsus Péter tészen emlékezetet két vitéz Urakról, kiknek egyike Báldákban[3] lakott, másika Égyiptusban."[4] PETRUS

1 KATONA: id. kiad. 13.

2 Jelzete: He 2603.

3 Báldák = Baldac/h/ = Bagdad; a Baldacból származó selyemanyagot ezért nevezték b a l d a c h i n nak, majd az anyag neve átszármazott a belőle készitett tárgyra is. Vö. E. STOMMEL: "Baldachin" /Lexikon für Theologie und Kirche[2], I., Freiburg, 1957., 1202--1203./.

4 HALLER: id. kiad. 304.: "Refert Petrus Alphonsus, quod erant duo milites, quorum unus manens in Egypto, alter in Baldach" -- mondja a vulgáris szöveg /OESTERLEY: i.m. 560./, s már az első mondatból kiderül, hogy HALLER csak ezt használhatta, mert a régebbi család igy kezdődik: "Narratur de duobus militibus, quorum vnus manebat in Egypto, alter in Baldac" /DICK: i.m. 174./, tehát nem emliti ALPHONSIt.

ALFONSI /eredeti nevén MOISÉS SEFARDI, azaz "a Spanyol"/ 1062-ben született, és 114o körül halt meg. Háziorvosa volt Aragóniai I. Alfonznak, kezelte többek között I. Henrik angol királyt is: az előbbitől nyerte -- 1106-ban történt megkeresztelkedése emlékére -- az ALFONSI nevet, ugyanis keresztapaságát az aragóniai uralkodó vállalta. A zsidók áttéritése érdekében irta Dialogi, in quibus impiae Judaeorum opiniones refutantur[1] c. müvét. Ismeretes egy asztrológiai munkája /De dracone/, irói hirnevét azonban a Disciplina clericalis[2], a középkor első novelláskönyve alapozta meg.[3] Ennek II. példázata a De integro amico,[4] melyet a Gesta Romanorum vulgáris változata De dilectione et fidelitate nimia et quod veritas a morte liberat,[5] régebbi szövege pedig De II^us militibus, quorum vnus pro altero

[1] Párbeszédek a zsidók istentelen nézeteinek cáfolatára; kiadva: MIGNE: Patrologia Latina 157, 535--672.

[2] Uo. 671--706.; modern kiadása: Alfons HILKA--Werner SÖDERHJELM: Die Disciplina Clericalis des Petrus Alfonsi /das älteste Novellenbuch des Mittelalters/, Sammlung mittellateinischer Texte herausgegeben von Alfons HILKA, 1., Heidelberg, 1911. /A szerzők egyidejüleg a mü nagy kritikai kiadását is publikálták uo., 2. kötetben, de ezt nem láttuk./

[3] Vö. J. VINCKE: "Petrus Alfonsi" /Lexikon für Theologie und Kirche,[2] VIII., Freiburg, 1963., 332./; KATONA Lajos: A Disciplina Clericalis, Egyetemes Philologiai Közlöny 26 [1902] 33--42. /A cikk folytatást igér, de ezt nem találtuk./

[4] HILKA--SÖDERHJELM: i.m. 4--6. -- A példázat cime szójáték a "felebarát" és az "egész /= igaz/ barát" fogalmával.

[5] A túlzásba vitt szeretetről és barátságról, illetve hogy az igazság megszabadit a haláltól /OESTERLEY: i.m. 560./

mori voluit[1] cimmel adaptált. HALLER cimforditása /A' jó barátságról: és hogy az igaz-ſág meg-ſzabadit a' haláltól[2]/ ismét világosan a vulgáris szövegre mutat. Maga a történet az alábbi mozzanatokat tartalmazza:[3]

Disciplina Clericalis	Gesta Romanorum
Mesélik,	Petrus Alphonsus meséli,[4]
hogy élt egyszer valamikor két	
kereskedő,	lovag,
az egyik Egyiptomban, a másik Bagdadban. Bár személyesen nem ismerték egymást, küldöncök révén állandó kapcsolatban voltak, és igy kölcsönösen megküldték egymásnak, amire szükségük volt.[5]	

1 A két vitézről, kiknek egyike kész volt meghalni a másikért /DICK: i.m. 174./

2 HALLER: id. kiad. 304.; KATONA: id. kiad. 452.; Krit. kiad. 172.

3 Az egybevetésben aláhúzással jelöltük azokat a részeket, amelyek a párhuzamos változatban m á s h e l y e n fordulnak elő. Az azonos mozzanatok a középső hasábban találhatók.

4 A Gesta Romanorum régebbi változata nem emliti PETRUS ALFONSI nevét, tehát nagyjából úgy kezdődik, mint a Disciplina clericalis szövege /vö. DICK: i.m. 174., ill. HILKA--SÖDERHJELM: i.m. 4./.

5 Ez a csereviszony PETRUS ALFONSI szövegében, ahol k e r e s k e d ő k r ő l van szó, egészen természetes, viszont a Gestában értelmetlenné vált a szereplők lovaggá változtatása következtében. Mindenesetre érdekes, hogy mig a zsidó származású ALFONSI minden további nélkül el tudta képzelni az önfeláldozó baráti szeretet kötelékét üzletemberek közt is, addig a Gesta szerzője ezt az ideális viszonyt csak a lovagi erények sikján fogadta el. -- A vulgáris szöveg azzal is komplikálja a dolgot, hogy a követek számát is kettőben határozza meg.

Egyszer a bagdadi üzleti ügyben Egyiptomba utazott.

Egyszer a bagdadi lovag ágyán heverészve elgondolkodott azon, hogy még soha nem látta egyiptomi barátját. Elhatározta hát, hogy meglátogatja. Hajót bérelt, s elutazott Egyiptomba.[1]

Barátja elébe ment, nagy örömmel fogadta, és házába vezette. Nyolc napon át mindennel ellátta, s megmutatta néki háza összes énekesnőit. A vendég megbetegszik /↘/. Házigazdája a betegágyhoz hivja az egyiptomi orvosokat, ezek nézegetik a pulzusát, megvizsgálják a vizeletét, de betegségnek semmi nyomát nem lelik. Egy diagnózis marad: a szerelmi bánat /↘/. Megtudván ezt a vendéglátó, megkérdezi barátját /↘/: van-e a házban valaki, akibe belesze-retett /↘/? Mire a beteg megkéri: mutassa meg neki a ház összes hölgyeit, s ha felismeri

[1] A bonyodalmat ismét a transzponálás okozta: a kereskedőknél egészen szokásos üzleti utazást a lovag esetében egyedileg kellett motiválni.

köztük az illetőt, megmutatja. A gazda felsorakoztatja az összes /↘/ énekesnőt és szolgálólányt, majd tulajdon leányait, de hasztalan.

Volt az úr házában egy nemes leány, kit régtől fogva hitveséül nevelgetett /↘/. Ezt is bemutatta neki /↘/. Amikor a beteg ezt megpillantotta,

Volt a lovag házában egy csodaszép leány.

Amikor a bagdadi lovag szemének rabja lett, s belebetegedett a szerelembe /↖/. Hallván ezt az egyiptomi lovag megkérdezte /↖/, mi lelte. Azt a választ kapta, hogy van a házban egy leány, akibe beleszeretett /↖/ szive teljéből, olyannyira, hogy ha nem lesz az övé, belehal.

Erre a vendéglátó felsorakoztatja a ház összes hölgyeit -- azt az egy leányt kivéve. Mikor a vendég erőskődik, hogy van még egy leány,

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

akit nem látott, őt is megmutatja neki /↖/, mire ez igy szólt: ő az életem és halálom.

A házigazda erre elmondja, hogy a leányt kicsi kora óta hitveséül neveli /↖/, s mérhetetlen hozomány várományosa. De nem venné szivére, hogy szeretett barátja elepedjen.

Igy hát neki adta a leányt teljes hozományával együtt.

Sőt megtoldotta ezt még azzal is, amit a leánynak jegyajándékul adott volna házasságkötésükkor.

A vendég ifjú hitvesével és a nagy vagyonnal hazatér Bagdadba.

Történt pedig, hogy az egyiptomi ezután teljesen tönkrement. Elhatározza, hogy felkeresi barátját, és segitségéért folyamodik.

Mezitláb, koldulva Hajót bérel, és Bagdadba megy, ahová éjszaka érkezik meg.

Mégpedig az egyik városba, ahol a barátja lakott.[1]

[1] Amiből világos, hogy a Gesta kompilátora Bagdadot országnak vélte.

Attól tart, hogy a sötétben nem ismerik fel,

és szégyenszemre elkergetik. rossz ruhája miatt és fényes kisérete hiján.

Bemegy egy régi templomba, A temető kápolnájába megy,

hogy ott töltse az éjszakát.

A templom mellett Az utcán

két férfi összecsap, s az egyik megöli a másikat, s

a temetőn át

elmenekül. A zajra előjönnek a polgárok, keresik a gyilkost, bemennek a templomba /!/, s ott találják az egyiptomit. Kérdik tőle, nem látta-e a gyilkost. Mire az kijelenti, hogy ő volt a merénylő,

mivel nyomorúságából a halálban akar kiutat keresni. s kéri: tartóztassák le, akasszák fel.

Letartóztatják, bebörtönzik. Reggel

a birák halálra itélik, s viszik, hogy keresztre feszitsék. meghúzzák a városharangot, a biró halálra itéli,[1] és a vitézt akasztani viszik.

Barátja a tömegből felismeri. Eszébe jut, hogy

mennyi jót kapott tőle Egyip- neki köszönheti feleségét

[1] Az itélethozatal hiányzik a DICK-féle változatból /i.m. 175./.

tomban. Ha kivégzik, soha nem viszonozhatja többé. Elhatározza, hogy meghal helyette.

Fennhangon ártatlannak kiáltja amazt, önmagát pedig gyilkosnak. Tüstént elfogják, megkötözik, a kereszthez hurcolják, a másikat pedig felmentik.

Ott volt a tömegben[1] az igazi gyilkos is. Igy elmélkedik magában: "Én vagyok a gyilkos, mégis őt itélik el. Őt kivégzik, bár ártatlan. Én szabadon élek, noha bünös vagyok. Mi lehet az oka ennek az igazságtalanságnak? Talán csakis az, hogy isten türi. De az isten igaz biró, bünt nem hagy büntetlenül. Később még szigorúbban itélne felettem, igy hát inkább feladom magam, megmentem őket a haláltól, s és a nagy hozományt. Hogy élhetne ő, ha amaz meghal? s mindkettőjüket a vesztőhelyre hurcolják. ha őket ártatlanul veszni hagyom, isten feltétlenül bosszút áll értük rajtam. Jobban járok e földi kurta kinhalállal, mint az örök pokollal."[2]

[1] "A tömegben": a vulgáris változatból hiányzik /OESTERLEY: i.m. 562./.

[2] A régebbi szöveg szerint: "mint a pokollal vagy a purgatóriummal" /DICK: i.m. 176./.

megbünhődöm bünömért."

Igy is tesz. Erre mindhármukat a

király	biró
elé viszik,	
mert a birák már nem tudnak állást foglalni.	aki nem érti, miért jöttek vissza hozzá.[1]

Elmesélik rendre néki a dolgot.

A király sem lát világosan. Közakarattal mindegyiküket feloldja a magára vállalt bün alól, ha feltárják indokaikat. Ők pedig megvallották néki az igazat.	A biró megkérdezte az első lovagot, hogy miért vállalta magára a gyilkosságot. Az előadja, hogy gazdag ember volt Egyiptomban, de teljesen tönkrement; segitségért jött ide; a gyilkosságot azért vállalta magára, mert inkább halna, mintsem élne, s most is a halálbüntetést kéri.[2]
	A <u>más</u>odik lovag elmondja, hogy azért vállalta magára a gyilkosságot, mert barátjának köszönheti feleségét, nagy gazdagságát, s midőn látta, hogy a vesztőhelyre

[1] A biró csodálkozása és felvilágositása az újabb fejlemények-ről hiányzik az ősibbnek tartott <u>Gesta</u>-szövegből /<u>uo</u>./.

[2] A régebbi változatban az utolsó mondat /"s most is a halálbüntetést kéri"/ nem szerepel /<u>uo</u>./.

hurcolják, kész volt érette meghalni.

A gyilkos is megvallja az igazat: súlyos bün lett volna az ártatlanokat halni hagynia s igy tovább élnie; ezért inkább az igazságot választotta földi büntetéssel, semhogy ártatlanokat elitéljenek, maga pedig a pokolban vagy másutt bünhődjék. A biró neki is megbocsát azzal, hogy iparkodjék életét megjobbitani. A hallgatóság helyeselte a biró irgalmas itéletét az igazmondó és az ártatlanokat megmentő bünös felett.

Az önfeláldozó barát házába vitte vendégét nagy tisztességgel, s felajánlotta, hogy mindenét megosztja véle, ha nála marad, ha viszont haza vágyik, felezzék meg a vagyont. A vendég ez utóbbit választja.

A tanulság: ritkán találni ilyen barátot.

A vulgáris szöveg hosszú moralizációt füz a mesé-

hez.[1] Az itélkező uralkodó: isten. A két barát közül az egyiptomi Jézus Krisztust példázza, a bagdadi pedig Ádámot. Barátságkötésük és követváltásuk akkor történt, amikor az Atya igy szólt a Fiúhoz és a szentlélekhez: Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra. Ezután a bagdadi vitéz, azaz Ádám a paradicsomba került, Krisztus urunk házába, ahol meglátta szép leányt, vagyis a lelket. Ezt elnyerte istentől, aki a világ urává tette őt. Ezután Jézus elszegényedett, s az Ember Fiának nem volt hol lehajtania a fejét. Eljött e világra, ahol összecsapott a test és a lélek. Krisztus belépett a templomba, vagyis a Szüz méhébe. A test megölte a lelket: Ádám elkövette az eredeti bünt. A zsidók Krisztust keresték halálra, aki magára vállalta a kereszthalált az emberiség megváltásáért. A társáért halni kész második vitéz az apostolokat jelképezi, akik Krisztus nevéért és igazságáért haltak meg. A harmadik férfi, a lator pedig a gyarló ember, ki meggyónja vétkét. Aki az ő példáját követi, az itélet napján elnyeri örök életet.

HALLER forditása tartalmilag hiven követi a Gesta Romanorum vulgáris szövegét. A "miles" szót -- saját kora terminológiájának megfelelően -- következetesen "vitéz"-nek forditja. Értelemzavaró félreértés csak egy helyen fordul elő. Amikor az önfeláldozó egyiptomi házigazda átengedi menyasszonyát a vendégnek, igy szól: "... verumtamen te tantum diligo, ut antequam m o r i a r i s, ipsam tibi in uxorem concedo..."[2]

[1] A régebbi /DICK által kiadott/ kéziratcsalád nem tartalmaz moralizációt, PETRUS ALFONSI pedig csak szentenciaszerü, rövid tanulságokat füz a novellákhoz.

[2] OESTERLEY: i.m. 561.

A "mielőtt meghalnál" tehát világosan a vendégre vonatkozik. HALLER ezt igy forditja: "De meg-bizonyítom ebben-is hozzád--való szeretetemet: minek-előtte m e g h a l l y a k, néked engedem feleségül..."[1] A temetői jelenetnél HALLER egyszerüsit: csak a "czinterem"-ről és annak "ajtajá"-ról szól, a temetőkápolnát elhagyja: az egyiptomi "mégyen a' czinterembe, és midőn az éjtszakát ott töltené, ki-néz a' czinterem ajtaján; hát az útzán két ember veszekedik, és egyik a' másikat meg-öli: kire nézve a' gyilkos meg-futamodik, mégyen a' czinterembe, de más felől a' czinteremből is ki-szalad."[2] Végül érdekes, hogy HALLER a moralizációt erősen leröviditi, szinte csak a kivonatát adja.

Nem lehet itt feladatunk sem PETRUS ALFONSI, sem a Gesta Romanorum forrásainak és sokrétü hatásának vizsgálata,[3] annál kevésbé, mivel -- úgy tünik -- a hihetetlenül bonyolult problémakört az igen terjedelmes szakirodalom mind a mai napig nem tudta kielégitően tisztázni. De minthogy a vonatkozó hazai irodalomban több téves nézet is napvilágot látott, és az egyes szerzők ezeket további mérlegelés nélkül visszhangozzák, talán nem lesz felesleges néhányukra kitérni,

[1] HALLER: id. kiad. 304.; a szövegben helyesen "feleségül" kellene. -- A "moriaris" téves forditására KATONA hivta fel a figyelmet /Gesta Romanorum id. kiad. 453. old.4. jegyz./.

[2] HALLER: id. kiad. 305.

[3] A főbb párhuzamokra l. HILKA--SÖDERHJELM: id.kiad. /Einleitung/, ill. a Gesta Romanorum 171. novellája esetében OESTERLEY: i.m. 740.

különösen abból a szempontból, vajon szükséges-e bővíteni vagy esetleg szükíteni a MIKSZÁTH forrásairól feltárt ismereteink körét.

Az első kérdés, amely fölvetődik, igy fogalmazható meg: ismerte-e MIKSZÁTH a Disciplina clericalis-t, vagy csak a Gesta, pontosabban HALLER közvetitésével jutott el hozzá a téma? A probléma MÁLLY Ferenc egy megjegyzésével kapcsolatosan vetődik fel: "Mikszáth második novellája mintha csak a Disciplina végszavainak hatása alatt készült volna, ahol a fiú az atyjának azt mondja: Vix poterit talis repriri [helyesen: reperiri -- K. P.] amicus. Alig lehet ily barátot találni. Mikszáth ugyanis megmutatja, hogy a költészet himpora nélkül hogyan nézne ki ilyen mese modern keretben. S ebből a novellából bizony az tünik ki, hogy oly barát, mint aminőt a többi felsorolt elbeszélés bemutat, alig akad manapság."[1]

Eltekintve attól, hogy a Disciplina clericalis-nak nincs magyar forditása, és a latin szöveg is ritkaságszámba megy Magyarországon, MÁLLY egyetlen konkrét párhuzammal sem tudja sejtését alátámasztani. A magunk részéről teljesen valószinütlennek tartjuk, hogy MIKSZÁTH ismerte volna PETRUS ALFONSI elbeszélését, melynek gondolatmenetét fentebb hiven közöltük, az összevetésnek tehát nincs akadálya. MÁLLY megjegyzésének még hipotetikus fenntartással /"mintha csak a Disciplina végszavainak hatása alatt készült volna"/ sincs valós alapja.

[1] MÁLLY Ferenc: Mikszáth Kálmán a Galamb a kalitkában c. novellájának forrásai /A Szegedi magy. kir. állami Arpádházi szent Erzsébet leányliceum harmincharmadik Értesitője. Közzéteszi SCHILL Fülöp igazgató. Szegedi tankerület, 1929--30.

Foglalkoznunk kell továbbá REMPORTnak egy furcsa megjegyzésével: "Az irodalommal foglalkozók előtt nem ismeretlen Mikszáthnak a Gestához való viszonya. Először Gyulai említi. A Galamb a kalitkában c. novella birálatában mutat rá, hogy a kettős novella elseje azonos a Gesta egyik történetével. /G. R. 129. példa. Az igaz barátságnak próbájáról./"[1] A furcsa az ti., hogy GYULAI egyáltalán nem emliti a hivatkozott helyen a Gesta Romanorum egyik, következésképpen a 129. számú történetét sem; tüzetesen átolvastuk GYULAI fentebb már idézett[2] birálatának mindkét, REMPORT által a 3. jegyzetben emlitett kiadását,[3] de az utalásnak nyomát sem találtuk. GYULAI -- mint dolgozatunk elején idéztük -- ezt irja: "Mikszáth tudniillik föltette magában, hogy földolgoz egy középkori mondát a Gesta romanorumból, melyet Haller forditott magyarra a Hármas históriában Példabeszédek czime alatt."[4] GYULAI tehát a Gesta e g y e t l e n középkori mondáját tekintette MIKSZÁTH forrásának, s aligha lehet kétséges ilyen körülmények között, hogy HALLER CLXXI. számú elbeszélésére gondolt. Elképzelhető persze, hogy GYULAI sem találta meg HALLER müvének 1767-es pozsonyi kiadását, amelynek 305. oldalára MIKSZÁTH lábjegyzete visszautalt, de MIKSZÁTH hivatkozása a "cinterem-jenet"-re

[1] REMPORT: i.m. 121.

[2] L. fentebb, 2.

[3] L. fentebb, 2. old. 2. jegyz. alatt /REMPORTnál tévesen a Budapesti Szemle 1893-as évfolyama szerepel az 1892-es helyett/, illetve GYULAI Pál: Birálatok 1861--1903, Bp., Akadémia, 1911., 383--387.; REMPORT a 384. oldalra hivatkozik.

[4] Uo.

félreérthetetlen: ilyen "jelenet" csak HALLER CLXXI. történetében fordul elő. Igy hát a 129. történet bevonása a feltételezett források körébe REMPORT számlájára irandó. Persze, ettől még lehet alapja a megállapitásnak, vegyük tehát szemügyre az emlitett példázatot, mely a vulgáris változatban /és ennek nyomán HALLERnél/ a 129., a Gesta régebbi szövegében a 196. sorszámot viseli, és szintén PETRUS ALFONSI-ra megy vissza.[1]

Disciplina clericalis	Gesta Romanorum
Az apa meséli fiának: Volt egyszer egy arab, aki a halálos ágyán megkérdezte fiától, hány barátot szerzett eddig.	király. Egyetlen fia megkérte, engedje őt világgá, hogy barátokat szerezhessen. Hét évig vándorolt, majd hazatért, s elmondta apjának, hogy három barátot szerzett.
A fiú százra becsülte barátai számát. Az apa elcsodálkozott ezen, mert ő jó, ha egy felet szerzett.	Az elsőt jobban szereti önmagánál, a másodikat úgy, mint

[1] Disciplina clericalis Exemplum I., "De dimidio amico" /"A felebarát", HILKA--SODERHJELM: i.m. 3--4.; közvetlenül követi ezt a "De amico" elbeszélés, mely a bagdadi és az egyiptomi kereskedő bennünket közelebbről érdeklő, tartalmilag fentebb elemzett históriáját tartalmazza; a két történet szorosan összetartozik, cimük is egymásra utal szójátékkal, l. fentebb, 6.old. 4. jegyz./; Gesta Romanorum régebbi változat 196. sz., "De eo, qui III amicos in mundo aquisiuit" /"Aki három barátot szerzett a világban", DICK: i.m. 202--204./; vulgáris változat 129. sz.: "De amicitie vere probacione" /OESTERLEY: i.m. 483--484.; a történet párhuzamai uo. 733./; HALLER 129. sz.: "Az igaz barátságnak próbájáról" /id.kiad. 226--228./.

V integro

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

önmagát, a harmadikat kevésbé vagy egyáltalán nem.

Felszólitja hát fiát, tegye próbára barátait.

Az apa szerint helyes a barátokat próbára tenni, még mielőtt szükségből rájuk szorul az ember.

Daraboljon fel egy borjút, tegye zsákba,

Öljön le egy malacot,

ezt kivülről jól kenje be vérrel,

és az emlitett sorrendben éjjel keresse fel a barátait. Mondja el nekik, hogy véletlen gyilkosságba esett, s kérje: ássák el titokban a tetemet,[1] mert ha nála találják, csúf halálra itélik.

Az első barát azt válaszolja a fiúnak, vigye a hullát, és bünhődjék gaztettéért.

Házába be sem engedi.

Ha ugyanis nála lelik, őt végzik ki; de barátságukra való tekintettel kész őt a vesztőhelyre kisérni, holttestét pedig gyolcsba csavarni.

Valamennyinél hasonló fogadtatásra talált. Amikor erről beszámolt apjának, az

A második barát is elutasitotta azzal, hogy ne tartsa őt ostobának, aki ilyen veszélyt

[1] A Gesta régebbi változatából a tetem elásása hiányzik, helyette puszta segitségkérés szerepel /DICK: i.m. 203./.

megjegyezte: "Az történt veled, amit a bölcs mondott: Számra sok a barát, de a szükségben kevés."

vállal, de barátságukért kész őt a vesztőhelyre kisérni és tőle telhetően vigasztalni.[1]

Elküldi fiát tulajdon egyetlen "felebarátjához" hasonló mondókával. Az pedig behivta házába, hogy mások meg ne hallják, kiküldte feleségét és családját, s egy gödröt kezdett ásni. Ekkor a fiú hálatelt szivvel mindent elébe tárt, majd beszámolt atyjának a történtekről.

A harmadiknak csak pironkodva vallja meg, hogy mi járatban volna, mert ezért a barátjáért soha nem tett semmit. De az szivesen magára vállalta a bünt és a kinhalált.[2]

Az igy szólt: "Az ilyen barátról mondja a bölcs: az az igaz barát, aki megsegit, ha az egész világ cserbenhagyott."

Amiből kitünt, hogy igaz barát.

Erre a fiú megkérdezi apját, látott-e olyan em-

Moralizáció: A király -- isten. Fia: a keresztény ember.

[1] "Az a természet rendje, hogy meghaljunk" -- füzi hozzá a régebbi változat./uo./

[2] A régebbi változat itt aprólékosan részletező: a harmadik barát azt feleli, hogy semmiképp sem kell elrejteni a tetemet: másnap ő elmegy vele a piacra, s kikiáltja, hogy embert ölt, akasszák fel érte. Igy is tett, de az odacsődülők meglátták, hogy csak malac van a zsákban. Az előzmények hallatán mindenki magasztalta őt, s ettől kezdve a királyfi is csak hozzá ragaszkodott /DICK: i.m. 204./ -- E változatban nincs moralizáció.

bert, akinek igaz barátja volt. Az apa nem látott ilyent, de hallott egyről. Igy meséli el aztán a II. példázatot az igaz barátról /"De integro amico", vagyis a bagdadi és az egyiptomi kereskedő már ismert történetét/.

Az első barát a világ, melyet jobban szeretünk önmagunknál, de csalatkozunk benne. A második barát a családot jelképezi: a hitves elkisér a sirig, de utána másba szeret. A harmadik: Krisztus, akit csak rosszal illetnek az emberek, mégis kinhalált szenvedett érettünk.

HALLER itt is leröviditi, sőt, némiképp átkomponálja a vulgáris szöveg moralizációját.

Ha a fenti elbeszélést egybevetjük MIKSZÁTH feldolgozásaival, kitünik: csak az a mozzanat közös /a harmadik barát áldozatkészsége/, amely az egyiptomi és bagdadi barátok történetében is szerepel, tehát nem indokolt a Hármas história 129. számú történetét bevonnunk a Galamb a kalitkában forrásai közé.

KATONA Lajos[1] kutatásai alapján GYÖRGY Lajos[2] MIKSZÁTH novelláját kapcsolatba hozza az Amicus és Amelius mesetipussal, pontosabban annak a Hét bölcs mester utolsó novellájaként szereplő változatával.[3] Erről kiadója, HEINRICH Gusztáv meg-

[1] Magyar népmese-typusok /Katona Lajos irodalmi tanulmányai I., Bp., Franklin, 1912./ 263--267.

[2] I.m.: 27.

[3] Kiadta HEINRICH Gusztáv: Poncianus historiája Bécs 1573. /Régi Magyar Könyvtár, szerkeszti HEINRICH Gusztáv, 5./, Bp., Franklin, 1898., 183--215. /XV a: "Vaticinium" és XV b: "Amici"/. GYÖRGY az idézett helyen kifejezetten csak a XV b történetre, tehát az "Amici"-ra utal.

jegyzi, hogy az Amicus és Amelius története a Hét bölcs mester--től -- más nevén a Poncianus históriájá-tól -- függetlenül is igen nagy népszerüségnek örvendett az aurópai irodalmakban, s felsorolja magyar változatait,[1] amelyek azonban mind a Poncianusra mennek vissza.

A hosszú mese két részre tagolható: az első keretként átöleli a másikat, ugyanakkor egységként illeszkednek az egész mese keretébe.

I. A j ó s l a t .

Egy vitéz hét évig tanittatja egyszülött fiát, majd hazahivatja. Egyszer ebédnél fülemüle szállt az ablakra, s édesen dalolni kezdett. Az apa sürgetésére a vonakodó gyermek leforditja a madár szavát: azt jósolja, hogy a kisfiúból nagy úr lesz, s kézmosáshoz apja fogja néki a vizet tartani, anyja pedig a törölközőt. A vitéz a madarat is, fiát is hazugnak bélyegzi, s haragjában a gyrmeket a tengerbe veti. Az egy szigetre úszik, ahonnan hajósok mentik meg. Eladják a messzi Egyiptomba egy hercegnek, aki nagyon megszereti eszéért és jó magaviseletéért.

Egyiptom királya gyülést hiv össze, mert szüntelenül három varjú röpköd a feje fölött, s nem hagyja őt nyugodni. Annak adja leányát s országát, aki megmondja, hogyan szabadulhatna tőlük. A gyermek a varjak beszédét is megfejti. Egy varjúpárról van szó, akik fiókájukért civódnak. Az anya a

[1] HEINRICH: id. kiad. 229--231.

nagy éhinség idején magára hagyta, de a him felnevelte, amig szárnyra nem kapott. Utóbb a nőstény vissza akart térni, de párja nem fogadta be. Most itéletet kérnek a királytól, melyikükkel éljen a fióka: anyjával-e, aki szenvedéssel a világra hozta, vagy apjával, aki mellette maradt. A király az apának itéli, mire a három varjú örökre eltávozik az országból. A király szavát állja: leányát Egyiptommal együtt az ifjú Alexandernek igéri, aki a bölcs Cyrus király udvarába megy tanulni.

II. A barátok.

Alexander itt a király asztalnoka lesz. Együtt lakik apród-társával, Ludouicusszal, a zsidó királyfival, aki a pohárnok tisztségét tölti be. A két ifjú barátságot köt. A megszólalásig hasonlitanak egymásra, gyakran összetévesztik őket, bár Alexander szivós, Ludouicus pedig gyenge testü.

Cyrus egyetlen leánya és örököse, a szép Florentina külön palotában lakott, s Alexander szokta átvinni neki az ebédet. Egy alkalommal más dolga akadt, s ezért Ludouicus helyettesitette. Utána megbetegszik. Alexander megfejti az okát: beleszeretett a királykisasszonyba. Saját pénzén három gyönyörü ajándékot vásárol, ezeket Ludouicus nevében /de annak tudta nélkül/ átadja a leánynak, s ezzel megnyeri a hajlandóságát: Florentina megigéri, hogy éjjel nyitva hagyja ajtaját, s fogadja Ludouicust. A beteg tüstént meggyógyul, s a leányhoz siet. Egymásba szeretnek. A titkos éjszakai légyottokat szájára veszi a pletyka. Az udvari vitézek összebeszélnek, hogy meglesik és megölik Ludouicust, de Alexander megmenti

barátja életét. Szerepéről csak Florentina tud, aki egyedül képes megkülönböztetni a két ifjút: felvilágositja szerelmesét, mit tett értük az önzetlen barát.

Az egyiptomi király meghal, s Alexandernak haza kell térnie, hogy elfoglalja a trónt. Távozása előtt óvatosságra inti a szerelmeseket. Megjósolja, hogy apród-utódja, Sido, a hispániai királyfi be fogja őket árulni Cyrusnál. Ludouicus a búcsúzásnál anyjától kapott gyürüjét adja Alexandernek. A jóslat valóra válik. Ludouicusnak párbajt kell vivnia szerelmese s a maga becsületéért, amiben biztosan alulmaradna. Florentina tanácsára Cyrushoz megy, s haladékot kér tőle azzal, hogy előbb felkeresi haldokló apját. Majd lóra pattan, s Alexanderhez siet: segitse ki őt, és vivjon helyette meg.

Alexander menyegzője ki van tüzve az egyiptomi királylánnyal; csak akkor mentheti meg Ludouicust, ha teljesen szerepet cserélnek. Maga elmegy Cyrus udvarába, legyőzi és megöli a hispániai királyfit, s ezzel megmenti a szerelmesek becsületét, majd ismét távozik azzal az ürüggyel, hogy visszatér haldokló apjához. Ezalatt Ludouicus barátja képében megtartja az esküvőt, de éjszakánként kivont kardot fektet maga és az egyiptomi királylány közé az ágyra, s igy hálnak, mig Alexander meg nem jő. Éjjel szerelmes szivvel siet feleségéhez. Annak rögtön feltünik férje megváltozott viselkedése, és kérdőre vonja a kard miatt. Alexander ebből megérti, hogy barátja hiven vigyázott az ő becsületére. Az asszony előtt azzal vágja ki magát, hogy csak próbára akarta tenni. A nő sértetten bosszút forral. Összeszüri a levet egy vitézzel, s megmérgezik Alexandert, aki a méregtől nem hal ugyan meg, de bélpok-

lossághoz hasonló betegség csúfitja el. Erre az urak elkergetik trónjáról.

Ludouicus apja és apósa halála után mindkét ország királya lett. Alexander hozzá siet. Bejut a palotába, s a gyürü segitségével felfedi előtte kilétét. Ludouicus elrejti a palotában, s a legjobb orvosokat hivatja hozzá, de ezek a vizelet és a pulzus vizsgálata alapján gyógyithatatlannak itélik. Mindketten az imádkozásban keresnek menedéket. Egy ilyen alkalommal Alexander égi szózatot hall: meggyógyulhat, ha Ludouicus megöli öt kisfiát, s a vérükkel tisztára mossa őt, Természetesen hallgat erről, hiszen nem kiváhat ekkora áldozatot barátjától, aki befogadta, és mindennel ellátja. Ám Ludouicus is égi szózatot hall imádkozás közben, mely szemére hányja, hogy miért zaklatja feleslegesen az égieket, akik már közölték Alexanderrel a gyógyulás útját. Tüstént barátjához siet, és kikényszeriti belőle, mit hallott, megrója kishitüségéért, hogy nem bizott benne, bemegy öt alvó kisfiához, leszúrja őket, s vérükkel tisztára mossa Alexandert, majd kiszökteti a palotából azzal, hogy nagy kisérettel, teljes királyi pompával térjen vissza, mintha csak akkor érkeznék. Igy is történik. Lakoma közben Ludouicus mindent elmond feleségének, s kikéri véleményét. Florentina helyesli férje eljárását: maga is megtette volna mindezt Alexanderért, hisz mindenüket neki köszönhetik. Ő még fiatal, ismét lehetnek fiaik. A dajkák a szörnyüség hallatára rémülten a gyermekekhez rohannak, s csodák csodájára azokat vidám hancúrozás közben találják. Mindnyájan hálát adnak az istennek.

Ludouicus összegyüjti seregét, bevonul Egyiptomba, elfogatja Alexander parázna hitvesét, és szeretőjével együtt máglyára vetteti. Barátját visszahelyezi a trónra, s húgát adja hozzá feleségül.

I. A j ó s l a t .

Miután Alexander végzett ellenségeivel, s megszilárditotta uralmát, felkeresi szüleit. Azok nagy tisztességgel fogadják az uralkodót: a vitéz önti kezére a vizet, anyja pedig a keszkenőt nyújtja neki. Alexandernek eszébe jut a fülemüle jóslata, és elneveti magát. Ebéd után megkérdezi a vendéglátókat, van-e gyermekük. Azok azt válaszolják, hogy volt egy fiuk, de meghalt. Alexander kikényszeriti belőlük az igazságot, majd felfedi kilétét, és magához veszi szüleit.

Az ismertetett tartalom alapján bizton állithatjuk, hogy MIKSZÁTH a Galamb a kalitkában irásakor nem használta fel sem a három barát próbatételét, sem a Poncianus novelláját. Mindhárom történet az igaz barátságról szól, emellett motivumkészletük egy része is közös. Ám MIKSZÁTHnál csak azokat a mozzanatokat fedezhetjük fel, amelyek a bagdadi és az egyiptomi vitéz históriájában, tehát a közvetlen forrásban is megtalálhatók. A másik két elbeszélés csak ezzel állhat kapcsolatban, de MIKSZÁTH feldolgozásával semmiképp sem.

Ugyanez vonatkozik a pythagoreus barátság mondájára is. A kapcsolat lehetőségét GYÖRGY Lajos vetette fel: "Mikszáth közvetlen forrása a Gesta Romanorum 171. elbeszélése volt

/v. ö. Haller János: Gesta Rom. Katona L. kiad. CLXXI. r. 452. l./, ez viszont a Petrus Alphonsus Disciplina clericalisának vele pontosan egyező keleti eredetü példájával /Ex. II.: De integro amice. Hilka kiad. 1911. 4--6. l./ függ össze. Az Amicus és Amelius-féle mesetipust Mikszáth kibővitette az ókori /Cicero, Val. Maximus, Jamblichus, Porphyrios stb./, másrészt a keleti és nyugati változatsoraiból, különösen a Schiller legnépszerübb költeményéből /Die Bürgschaft/ jól ismert Damon és Phintias motivumával..."[1]

Ez a történet az i. e. 4. században játszódott le a hagyomány szerint, de ránk maradt lejegyzései az i.e. l.--i. u. 4. század közt keletkeztek.[2] Ezek időrendjében haladva CICERO az első, aki három izben is említést tesz róla. Legtömörebben a De finibus bonorum et malorum-ban annak tárgyalása kapcsán, hogy vajon a barátság csak addig tart-e, amig hasznot hajt, avagy vállalni kell akkor is, ha hátránnyal vagy esetleg életveszéllyel jár: "Barátodért kezesként halálra adod-e magadat a zsarnoknak, mint ama hires pythagoreus a sziciliai zsarnoknak?"[3] Bővebben a Tusculanae disputationes-ban: "De hogy mennyire sóvárgott [ti. Dionysius, Szirakúza zsarnoka]

[1] GYÖRGY Lajos: i.m. 27.

[2] A történet ókori feldolgozásaira l. E. WELLMANN: "Damon /18./" /PAULY--WISSOWA: RE IV. 2., Stuttgart, 1901., 2074./ és K. von FRITZ: "Phintias /3./" /uo. XX. 1. Stuttgart, 1941., 249./.

[3] CICERO: De finibus bonorum et malorum 2, 24, 79. /M. TULLII CICERONIS Scripta quae manserunt omnia, ed. C. F. W. MUELLER, Partis IV. vol. I., Lipsiae, Teubner, MCMIV., 153./: "Vadem te ad mortem tyranno dabis pro amico, ut Pythagoreus ille Siculo fecit tyranno?" -- Az emlitett sziciliai zsarnok: Dionysius, Szirakúza kényura.

baráti kapcsolatok után, melyeknek megbizhatatlanságától tartott, azt kifejezésre juttatta ama két hires pythagoreus esetében: amikor egyiküket elfogadta túsznak a kivégzendő helyett, s a másik a halálos itélet végrehajtására kitüzött órában megjelent, hogy kezesét kiváltsa, igy szólt: »Bárcsak harmadik barátotokul fogadnátok!«"[1] Legrészletesebb a De officiis elbeszélése: "A közönséges barátságról beszélek; mert a bölcs és tökéletes emberek közt az ilyesmi lehetetlen. Állitólag a pythagoreus Damon és Phintias közt volt olyan kapcsolat, hogy midőn Dionysius, a zsarnok kitüzte egyikük kivégzése napját, a halálraitélt néhány napot kért övéi sorsának elrendezésére, a másik pedig kezességet vállalt visszatéréséért azzal: ha elmaradna, őt végezzék ki; ám az a határnapra megjött. A zsarnok elámult hüségükön, s kérte, fogadják őt harmadikként barátságukba."[2]

[1] CICERO: Tusculanae disputationes 5, 22, 63. /id. kiad. 447./: "Quantopere vero amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoriis duobus illis, quorum cum alterum vadem mortis accepisset, alter, ut vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis destinatam. »Utinam ego« inquit »tertius vobis amicus adscriberer!«"

[2] CICERO: De officiis 3, 10, 45. /ugyanazon kiadás, Partis IV. vol. III., 103--104./: "Loquor autem de communibus amicitiis; nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse, ut cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset, vas factus sit alter eius sistendi, ut si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus petivit, ut se ad amicitiam tertium ascriberent."

Az Augustus-kori DIODORUS SICULUS Βιβλιοθήκη ἱστορική c. müvében elmondja, hogy a pythagoreusok ismeretlenül is baráti szolgálatokat tettek egymásnak. Egy Kleiniász nevü tarentumi pl. meghallotta, hogy a kürénéi Prórosz politikai fordulat következtében elvesztette vagyonát. Sok pénzzel odautazott hát, s bár csak annyit tudott róla, hogy szintén pythagoreus, visszaszerezte néki a vagyonát. Mások az életveszélyt is vállalták egymásért. Dionysius türannisza idején pl. egy Phintiász nevü pythagoreus összeesküdött a zsarnok ellen, de rajtavesztett, s halálra itélték. Ekkor kért egy kis haladékot, hogy ügyeit rendezhesse. Felajánlotta kezesül egyik barátját, aki vállalná érte a halál árnyékát. A zsarnok nem hitte, hogy akad olyan barát, aki ilyesmire vállalkoznék, de a pythagoreus Damón habozás nélkül ráállott, amiért aztán egyesek magasztalták, mások bolondként elmarasztalták. Amikor közeledett a kitüzött óra, nagy tömeg gyült egybe. Már mindenki lemondott az elitélt visszaérkezéséről, s Damónt elvezették végzete betöltésére, amikor Phintiász futva megérkezett az utolsó pillanatban. Az emberek csodálatraméltónak itélték e barátságot, Dionysius pedig kegyelmet gyakorolt, s arra kérte a két férfiút, fogadják be őt is harmadikként barátságukba.[1]

A DIODORUSszal egykorú HYGINUS CCLVII. fabulájában ugyanezt a történetet meséli el, de nála Moerus a neve annak, aki a zsarnok Dionysiust meg akarta ölni. Kereszthalálra itélik, ekkor három napnyi haladékot kér, hogy lánytestvérét férjhez

[1] DIODORUS SICULUS: Bibliotheca historica frg. 10, 6. /ed. Immanuel BEKKER, tom. I., Lipsiae, MDCCCLIII., 541--542./.

adhassa; kezesül Selinuntius nevü barátját állitja. Dolga végeztével sietne vissza, de vihar állja útját: nem tud átkelni a záportól megáradt folyamon. Keservesen elsiratja barátját. A kegyetlen zsarnok[1] kiadja a parancsot, hogy Selinuntiust feszitsék keresztre, de az figyelmezteti: a napnak még nincs vége. Az utolsó pillanatban érkezik Moerus, s messziről kiált a hóhérnak, hogy várjon. A történet befejezése hasonló: a zsarnok kegyelmet ad, s kéri őket, fogadják barátjukul.[2] Ebben a változatban az a lényeges eltérés, hogy a barátság pythagoreus jellegéről nem történik emlités.[3]

Az ugyancsak Augustus--Tiberius-kori VALERIUS MAXIMUS lényegében a DIODORUS-féle változatot mondja el Damonról és Phintiasról, de a végéhez moralizációt füz: ez hát a barátság ereje, képessé tesz a halál megvetésére, az életösztön kioltására, a kegyetlenség megszeliditésére, a gyülöletnek szeretetté változtatására.[4]

[1] A szöveg Phalaris nevével bélyegzi itt meg Dionysiust.

[2] CCLVII. Qvi inter se amicitia ivnctissimi fvervnt /HYGINI Fabvlae, ed. H. J. ROSE, Lugduni Batavorum, é. n. 158--159./.

[3] Egyébként HYGINUS fabuláiban is előfordul Damon és Phintia neve, de más kapcsolatban: "In Sicilia cum Aetna mons primum ardere coepit, Damon matrem suam ex igne rapuit, item Phintia patrem" /CCLIV. Qvi piissimi fvervnt, uo. 157./.

[4] VALERIUS MAXIMUS: Factorvm et dictorvm memorabilivm libri novem, liber IV., c. VII., Ext. 1./ed. Carolus KEMPF, Lipsiae, Teubner, MDCCCLXXXVIII., 207--208./.

A 2. századi POLYAENUSnál Euephenosz és Eukritosz a két barát neve.[1] Maga a történet igy szól:

"Dionüsziosz sziciliai tirannus követséget küldött Metapontium lakóihoz és más itáliaiakhoz, hogy kössenek vele barátságot. Euephenosz a nála tanuló ifjaknak és szüleiknek azt tanácsolta, hogy semmiképp ne higgyenek a zsarnoknak. Ez feldühitette Dionüszioszt. Igyekezett hatalmába keriteni, ami sikerült is. Vádat emelt ellene, hogy kárt okozott neki. Az igy védekezett: őket csak a barátság és tanulás füzi egybe -- zsarnoknak még a szinét sem ismerik. Ezért Dionüsziosz halálra itéli. De Euephenosz nem retten meg, s igy szól Dionüszioszhoz:»Engedelmeskedem a döntésnek, de mivel a nővérem még nem ment férjhez, hazahajózom. Ám hamarosan visszatérek, és elszenvedem a halált.« Ezt hallván az emberek kacajra fakadtak. Dionüsziosz csodálkozva megkérdezte: »Ki fog érted kezeskedni?« Az igy felelt: »Adok én kezest életemért.« Odahivatta Eukritoszt, és felkérte kezeséül. Az szivesen elvállalta, hogy hat hónapig helyette üljön a börtönben. Még ennél csodálatosabb dolog is történt. Hat hónap múlva ugyanis -- férjhez adván nővérét -- jelentkezett, és kiváltotta kezesét. Dionüsziosz igen elámult rajtuk, mindkettőt szabadon bocsátotta, s kérte, hogy harmadikként vegyék őt barátságukba, maradjanak nála, és élvezzék

[1] POLÜAINOSZ: Στρατηγήματα liber V., c. II. 22.; "in stärker abweichender Version" -- jegyzi meg WELLMANN /i.m. 2074./.

javait. Ezeknek tetszett az ajánlat, mégis azt kérték, ha meg akarja őket életükkel ajándékozni, engedje őket vissza, hogy megszokott iskolai gyakorlataikat folytathassák az ifjakkal. Dionüsziosz engedett. Ezzel sok itáliai bizalmát megnyerte."[1]

PORPHÜRIOSZ /i. u. 3. század/ Püthagorasz-életrajzában ARISZTOTELÉSZ tanitványára, ARISZTOXENOSZra /i. e. 4. század/ hivatkozik mint a történet forrására. Mig a fenti történetekből nem derül ki, melyik Dionüszioszról van szó, addig PORPHÜRIOSZ világosan az ifjabbikra céloz, aki 343-ban bekövetkezett második bukása után költözött Szirakúzából Korinthoszba, és akinek ARISZTOXENOSZszal folytatott beszélgetéseire több forrás is utal.

PORPHÜRIOSZ szerint ARISZTOXENOSZ a Püthagorasz életéről irott könyvében tett említést a történetről, melyet magától Dionüsziosztól, Szicilia bukott zsarnokától hallott, amikor Korinthoszban tanitott. E változatban Phintiasz a nap hátralevő részét kérte tőle, hogy elintézhesse a maga és Damón ügyeit, aki barátja és vagyontársa, de Phintiasz lévén az idősebb, reá hárul az ügyvitel zöme. A befejezés annyiban tér el az előbbiektől, hogy a két barát visszautasitja Dionüsziosz kérését, s nem fogadják őt barátju-

[1] POLYAENUS: Strategematum libri octo. Recensuit, Justi Vulteii versionem Latinam emendavit . . . Samuel Mursinna, Berolini, 1756., 283--284.

kul.[1]

PORPHÜRIOSZ tanitványa, IAMBLICHOSZ szintén feldolgozta a témát a maga Püthagorász-életrajzában. A pythagoreusok tanitásából indul ki a barátságról, melyet semmi sem oldhat fel. A történet maga azonos mestere elbeszélésével, majd hozzáfüzi: azt mondják, hogy a pythagoreusok még akkor is teljesitik baráti kötelességeiket, ha soha nem látták egymást.[2]

GYÖRGY Lajos nem vette észre, hogy a mese még több ókori, valamint középkori szerzőnél szerepel, s bekerült a Gesta Romanorum-ba is.[3] Igaz némi változtatással. A szirakúzai zsarnokból itt "quidam imperator", a két hü barátból "duo latrones" lett, akik gaztettet gaztettre

1 PORPHÜRIOSZ: Πυθαγόρου βίος 59--60. /PORPHYRII Vita Pythagorae, ed. M. Theophilus KIESSLING: IAMBLICHI CHALCIDENSIS De vita Pythagorica tom. II., Lipsiae, MDCCCXVI., 96--99./.

2 IAMBLICHOSZ: Περὶ τοῦ Πυθαγορείου βίου 33. /uo., tom. I., Lipsiae, MDCCCXV., 458--467./.

3 A régebbi változatban: 169. "De duobus latronibus, qui per fidem vitam suam conseruauerunt" /"A két rabló, akik becsületességükkel megmentették életüket", DICK: i.m. 146--148./; a vulgáris szövegben: 108. "De promissionis fideli constantia" /"Az igéret hüséges megtartása", OESTERLEY: i.m. 440--442.; a mese többi ó- és középkori feldolgozására l. uo. 729./; HALLRnél: CVIII. "Az álhatatosságnak ígéretiről" /id. kiad. 179--181./.

halmoznak; rabolnak, gyilkolnak.[1] Egyikük történetesen a társa nélkül indult lopni, de rajtavesztett, és börtönbe zárták. A másik meglátogatja. A pórul járt tudja, hogy halál vár rá. Megkéri társát: eszközölje ki a birónál kiengedését, amig családjáról gondoskodik, és erre az időre maradjon ott helyette. Mikor harmadnapon a kezest kivégezni viszik, a biró megrója, hogy magára vessen, amiért bajba került. Ekkor engedélyt kér, hogy háromszor "meghúzhassa a vészharangot", azaz kiálthasson.[2] Társa az utolsó pillanatban befut. A biró elengedi a büntetést, mindkettőjüket szolgálatába fogadja, a hallgatóság pedig helyesli döntését.[3]

Mint látjuk, a téma nagy utat tett meg a pythagoreusok eszményi barátságától a zsiványbecsület vállalásáig, de tárgyunkkal csak a barátság-motivum köti összsze. A történet lényege -- a kezességvállalás -- MIKSZÁTH meséjéből hiányzik. Az ismertetett novellák közvetlen hatásáról tehát megint csak nem lehet szó.[4]

[1] HALLER: /id. kiad./ enyhiti jellemzésüket azzal, hogy a "két nevezetes lator" gaztetteit elhagyja.

[2] A latin szövegben itt a "pulsare" ige szerepel "meghúzni a vészharangot" értelemben: ezt HALLER nem értette meg, s igy nem is tudta leforditani.

[3] A moralizáció szerint a két lator a test és a lélek: az első sodorja veszedelembe a másodikat.

[4] A harmadik feldolgozásban szerepel ugyan MIKSZÁTHnál, hogy Korláthy és Altorjay kölcsönösen aláirják egymás váltóit, Eszter hamis váltóját viszont gyámja nem fogadja el magáénak, de ezt a motivumot aligha vehette a Gesta most ismertetett történetéből, annál kevésbé, mivel a kezesség az első két változatban sehogy sem szerepel MIKSZÁTHnál.

Utolsónak hagytuk az általunk megalapozatlannak vélt forrásfeltételezések közül MÁLLY Ferenc azon nézetét, miszerint BOCCACCIO Dekameronjának X. 8. elbeszélését is felhasználta volna MIKSZÁTH: "A lány átengedésének, továbbá a kivégzés baráti önfeláldozásának [!] retorikai részeiben azonban Mikszáth novelláján inkább Boccaccio hatása látszik."[1] Alább némi ellentmondásba jut önmagával: "A Gestára, illetve Haller Hármas históriájára vall ... a lány átengedésének keleties motivuma -- úgy megy át egyiknek kezéből a másikéba, mint valami tárgy ..."[2] És végül: "Boccaccióra utalnak a baráti önfeláldozás párbeszédes, szónokias részei. Boccaccióra emlékeztet továbbá az olasz szintér s a latinos, illetve olaszos nevek."[3] Megállapitásaira utal a kritikai kiadás is.[4]

Ami a puszta tényt illeti: BOCCACCIO története először Athénben, majd Rómában játszódik Augustus principátusának előestéjén. Hőse két barát, a római Titus Quinctius Fulvus és az athéni Gisippus. Titus halálosan beleszeret barátja menyasszonyába, az athéni Sofroniába. Gisippus kész átengedni neki a leányt, de az ifjú nem akarja elfogadni. "Önzetlenségükben" túllicitálják egymást érveikkel: ez teszi ki a novella zömét. Végül Titus hagyja magát "meggyőzni", s elfogadja a leányt. De mivel tartanak attól, hogy Gisippus visszalépése esetén

1 MÁLLY: i.m. 24. /klny. 3./.
2 Uo. 25. /klny. 3./.
3 Uo.
4 Krit. kiad. 175.

a szülők máshoz, nem Titushoz adnák, azt a "megoldást" választják, hogy szinleg Gisippus veszi nőül, de Titus fog vele hálni. Igy élnek hármasban, amig Titus apja meg nem hal. Ekkor haza kell térnie. Szeretné magával vinni Sofroniát is, ehhez azonban fel kell tárni az igazságot. Az asszony megsértődik, és hazamegy szüleihez. Ekkor Titus összehivja a bosszúra szomjas rokonokat, és hosszú érveléssel, fenyegetőzéssel ráveszi őket, hogy nyugodjanak bele házasságukba. Ezután elutaznak Rómába.

Gisippus elveszti becsületét és vagyonát. Elvergődik Rómába. Az utcán találkozik barátjával, de az nem veszi őt észre. Éjjelre étlen-szomjan egy barlangban húzza meg magát. Reggel felé két rabló összevész a zsákmányon, az erősebb megöli társát, és odébbáll. Gisippus meg akar halni, ezért magára vállalja a gyilkosságot. A biró, Marcus Varro kereszthalálra itéli. Véletlenül betéved Titus,[1] és felismeri barátját. Más utat nem lát megmentésére: magára vállalja a bünt. Gisippus látja, hogy barátja hü maradt hozzá, igy ő sem hagyhatja cserben, s kitart állitása mellett. Ekkor előáll a hirhedt rabló, Publius Ambustus, az igazi tettes, és feladja magát. Octavianus mindhármukat maga elé rendeli, a felmenti őket. Titus házába fogadja barátját, megosztja vele vagyonát, és nőül adjo hozzá húgát, Fulviát.[2]

[1] Titus tehát nem a törvényszék tagja BOCCACCIOnál, mint MÁLLY /i.m. 24.; klny. 2./ tévesen értelmezte.

[2] BOCCACCIO: Dekameron X. 8. /forditotta R. VAY József, III. kötet, Bp., é. n., 224--243./.

BOCCACCIO novellája részint a Poncianus históriájához /a két ifjú idegenben tanul, összebarátkozik; a szerencsésebb hozzáadja barátjához tulajdon hugát, asszonycsere/, részben a Gesta Romanorum-nak a bagdadi és az egyiptomi vitézről szóló történetéhez kapcsolódik[1] /a menyasszony átengedése, tönkremenés, gyilkosság átvállalása, kegyelem stb./. MIKSZÁTH nem merit belőle; a két feldolgozás párbeszédei semmi rokonságot nem mutatnak egymással.[2] Láttuk: téves MÁLLYnak az a megállapitása, hogy MIKSZÁTH innen vette az olasz szinteret: BOCCACCIO novellája az ókori Hellász és Róma földjén játszódik. A szereplők neve mind latin, illetve görög -- "olaszos" egy sincs köztük. Az is meggondolkodtató, hogy MIKSZÁTH egyetlen nevet sem vesz át ebből a BOCCACCIO-novellából: állitólagos "olasz" változatának névanyaga ugyanis jórészt HALLERtől származik. Az egyik barát neve MIKSZÁTHnál Balduin Gervasius. Gervasius neve HALLERnél három történetben is előfordul.[3] A másik barát Albertus Marosini. Az Albert név a Gestában szintén több helyen sze-

[1] Nem pedig a Disciplina clericalis-hoz, mint MÁLLY /i.m. 25.; klny. 3./ tévesen állitja.

[2] Ezzel szemben BOCCACCIÓra látszik visszamenni SZEGEDI VERES Gáspár története /RMKT VIII., 306--323./, melynek hőse szintén Titus és Gisippus /vö. Krit. kiad. 175./.

[3] A Gesta Romanorum CLIV. történetében /HALLER: id. kiad. 284./, a CLV-ben /uo. 285./ és a CLXII-ben /uo. 292./, mindháromszor GERVASIUS TILBERIENSIS-re, az Otia imperialia szerzőjére való hivatkozásként. -- A Balduin név talán a Baldac-kal asszociálódott.

repel.[1] A Marosini név iskolai tanulmányainak emléke lehet: a gimnáziumban tanulhatott III. András olasz anyjáról, Tomasina Morosini-ről.[2] Az öreg kertész, Gvidó nevét is vehette HALLER forditásából.[3] Esre--Eszter MIKSZÁTH egyik kedves női neve, de előfordul a Gestában is.[4]

1 Pl. az imént emlitett CLV. történetben /uo. 286./ mint egy vitéz neve, a CXLV-ben /uo. 246./ pedig szerzői hivatkozásként ALBERTUS HISTORICUS-ra, aki nem más, mint ALBERTUS MAGNUS, AQUINÓI TAMÁS tanitómestere.

2 REJTŐ István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák /Irodalomtörténeti füzetek, szerk. SZAUDER József, 27. szám/, Bp., Akadémia, 1959. összegyüjtötte a MIKSZÁTH középiskolai tanulmányaira vonatkozó forrásokat. Az értesitők olykor felismerhetően megjelölik az egyes osztályokban használt tankönyveket. Sajnos, ez épp a magyar történelem esetében nem áll. Igy a III. osztály anyagáról ezt olvassuk: "Történelem középkor s ujkor a westf. békéig Beck szerint. Magyarország tört. füzetekben." /REJTŐ: i. m. 27./. A IV. osztályban: "Magyarország története" /uo. 29./. Nem valószinü, hogy e "füzetek" nyomára lehessen bukkanni. MIKSZÁTH tanárának, Baksay Istvánnak a magyar történeti előadásaira azonban tanitványai később is rajongással emlékeztek vissza /vö. Törs Kálmán idézett szavait, uo. 49./, tehát elképzelhető, hogy az órákon többet is elmondott, mint ami a tankönyvben szerepelt.

3 XVII. történet /HALLER: id. kiad. 30--36./, CXIX. /uo. 204--208./, CLXXII. /uo. 307--316./; emellett a Hármas história III. könyvének /A' Troja veszedelméről/ szerzője is GVIDO, "az olzlopról neveztetett", azaz GUIDO DE COLUMNA /COLONNA/.

4 CLXXVII. /HALLER: id. kiad. 323--325./: Affvérus és Elter története.

Végső fokon tehát arra az eredményre jutottunk, hogy az eddig felsorakoztatott források közül MIKSZÁTH csak HALLER Gesta Romanorum-forditásának CLXXI. példázatát használta.[1]

Konklúziónkat alátámaszthatja a korábbi kutatásnak az az eredménye is, hogy ugyancsak Az első elbeszélésben HALLERnek még egy exemplumát megtaláljuk. Amikor Albertus barátjának adta Esrét, s a boldog pár útra kelt a kincsekkel, hősünk borba fojtja bánatát. "De a bor veszedelmes nedü is. Mikor Noé az első szőlőtőkét elültette, hiteles forrásokból halljuk, megkeverte a földjét egy oroszlán, egy birka és egy disznó vérével. Azóta minden részeg emberen megérzik az állatok valamelyike. A mi hősünkön csak a birka látszott. Szelid lett és ostoba. Kereskedését elhanyagolta"[2] stb., ezért tönkremegy.

Noé szőlőültetését MIKSZÁTH még két alkalommal említi. A fekete város-ban ezt mondja: "Fölséges borokat mérnek itten [ti. Tokajban] nyáron, melyektől az ember maga is oroszlán lesz, ha ugyan nem lesz disznó."[3] A

[1] Amennyiben következtetéseink helytállóak, úgy természetesen elesnek a Krit. kiad. 174--175. oldalán közölt megállapitások is, amelyek a régebbi irodalmon nyugszanak.

[2] Krit. kiad. 15--16.

[3] MIKSZÁTH Kálmán: A fekete város I., 1911., 267. -- vö. GYÖRGY Lajos: i.m. 27.; SCHEIBER Sándor: Mikszáth Kálmán és a keleti folklore, Bp., 1949., 57.; Krit. kiad. 177.

Tavaszi rügyek-ben pedig ezt mondatja egyik szereplőjével: "Nem vagyok barátja a bornak. Elhibázta az öreg Noé, mert az első szőlőtőkét, mielőtt elültette volna, megáztatá egy oroszlán, egy majom, egy disznó és egy bárány vérében. Azért aztán vagy oroszlánná, vagy majommá, vagy éppen báránykává, esetleg disznóvá válhat tőle az ember. Én rendesen oroszlánná leszek."[1]

MIKSZÁTH forrása HALLER CLIX. példázata volt /"Mint találták a' szőlőt"/.[2] Noét az ószövetségi Genezis könyve hozta először kapcsolatba a szőlővel elmondván, hogy a vizözön után az agg patriarcha földmüvelésre adta a fejét, s szőlőt ültetett. A bortól megrészegült, s mezitelenül hevert sátrában. Fia, Kám meglátta apja felfedett szemérmét, és szólt fivéreinek; Sém és Jáfet köpenyt vetettek a vállukra, hátrálva bementek apjukhoz, és szemüket elforditva betakarták őt.[3] Az eset utóbb kitudódván Noé megátkozta Kámot, Kánaán apját.

[1] Először SCHEIBER Sándor hivta fel erre a figyelmet /i. m. 57./, nyomában a Krit. kiad. 176--177.; az elbeszélés kiadásait is e két helyen találjuk felsorolva.

[2] HALLER: id. kiad. 290--291.; KATONA: id. kiad. 435.; Krit. kiad. 176. -- A Gesta Romanorum régebbi változatában: 129. "De Noe et labrusca" /DICK: i. m. 75./; a vulgáris szövegben: 159. "De inventione vinearum"/OESTERLEY: i. m. 539./.

[3] "Coepitque Noe vir agricola exercere terram, et plantavit vineam; bibensque vinum inebriatus est et nudatus in tabernaculo suo. Quod cum vidisset Cham pater Chanaan, verenda scilicet patris sui esse nudata, nuntiavit duobus fratribus suis foras. At vero Sem et Japheth pallium imposuerunt humeris suis, et incedentes retrorsum operuerunt verenda patris sui; faciesque eorum aversae erant, et patris virilia non viderunt..." /Vulgata: Gen. 9, 20--23./.

A fanyar vadszőlő /labrusca/ megédesitése állatok vérével szintén zsidó eredetü monda, mely utóbb keleten és nyugaton egyaránt elterjedt. A változatok egy része olyan mozzanatokat tartalmaz, amelyek kizárják, hogy a Gesta Romanorum elbeszélését hozzájuk kapcsolhassuk. Igy pl. elesnek azok a variánsok, amelyekben a Sátán segédkezik Noénak a szőlő ültetésében, hiszen a Gesta ezt a mozzanatot semmiképpen nem hagyta volna el, ha forrásszövegében benne lett volna, ugyanis ez a változat valósággal felmenti Noét, és minden felelősséget az ördögre hárit, ami a moralizáció megszövegezésében nyilván igen nagy könnyebbséget jelentett volna. Nagy valószinüséggel kikapcsolhatók továbbá azok a variánsok, amelyekben az állatok száma nem négy, illetve nem az oroszlán, a bárány, a disznó és a majom szerepel bennük.[1] /Bár arra is van példa, hogy a későbbi szerző önkényesen változtat a szövegen, pl. TEMESVÁRI Pelbárt a Gesta Romanorum-ra hivatkozik, mégis nála oroszlán, bárány, disznó, kakas és medve szerepel,[2] TINÓDI pedig valósággal tobzó-

[1] A monda különböző változatait összefoglalta SCHEIBER Sándor: A szőlő mondájának vándorútja /A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve 5695--1935., Bp., 37--54./; GRAVES--PATAI: Héber mitoszok. A Genezis könyve, Bp., Gondolat, 1969., 106--109. -- Az európai néphagyományokban szintén a Sátán közreműködését tartalmazó változatok dominálnak, vö. THOMPSON, Stith: Motif-index of folk-literature I., Bloomington -- London, 1966., A2851. sz. /"The four characteristics of wine"/, 341. old. -- A magyarországi változatok /pl. a szőregi/ nem jöhetnek forrásként számitásba, mivel a Hármas história-ból származnak.

[2] Vö. -- pontatlan hivatkozással -- SCHEIBER: A szőlő.... 48.

dik a változatokban.[1]/

Ilyen módon azonban csak olyan szövegek maradnak vissza, amelyek azért nem jöhetnek számitásba a 13--14. században keletkezett Gesta Romanorum forrásaiként, mert későbbiek nála. Ezenkivül a héber szövegek nem tartalmazzák természetszerüleg a Gesta latin szófejtését, mely a "labrusca" szót "a labro viarum",[2] illetve "a labris terre et viarum"[3] eredezteti, és ISIDORUSra megy vissza.[4]

Meggyőződésünk, hogy a Gesta Romanorum kompilátorai nem tudtak héberül, tehát a szőlő mondáját csakis olyan l a t i n forrásból merithették, amely már tartalmazta a "labrusca" szó isidorusi etimológiáját, de nem szólt arról, hogy Szamáel /a Sátán/ segédkezett Noénak. Hogy egy ilyen latin szövegnek lennie kellett, azt az elmondottakon kivül alátámasztja JACOBUS PHILIPPUS BERGAMENSIS

1 SCHEIBER: A szőlő... 49. Szerinte TINÓDI "nem tákolta össze részletekből költeményét, hanem ebben az alakjában talált reá már forrásban, melyből dolgozott" /uo. 50./.

2 "... Noe vitem siluestrem, id est labruscam a labro viarum dictam" /DICK: i.m. 75./.

3 "... [Noe] invenit vitem silvestrem, id est labruscam a labris terre et viarum dictam."/OESTERLEY: i.m. 539./.

4 ISIDORI Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originvm libri XX, ed. W. M. LINDSAY /Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis/, tomvs II., Oxonii, 1911., 17, 5, 3.: "Labrusca est vitis agrestis, quae in terrae marginibus nascitur: unde et labrusca dicta a labris et extremitatibus terrae."

15. századi olasz szerzetes Supplementum Chronicarum c. munkája, amelyben azt olvassuk, hogy "Noe protinus lambruscae virtutem agnoscens statim sanguine leonis: porci: agni et simiae inseruit."[1]

[1] "Noé tüstént felismerte a vadszőlő erejét, s rögvest beoltotta az oroszlán, a disznó, a bárány és a majom vérével": Supplementum Chronicarum ... a venerando patre JACOBO PHILIPPO BERGOMATE, Venetiis, 1513., 7[b] -- idézi SCHEIBER: A szőlő... 42. old. és 29. jegyz. Sikerült megtekintenünk a munka egy korábbi kiadását /Nouissime historiarum omnium repercussiones nouiter a Reuerendissimo patre JACOBO PHILIPPO BERGOMENSE ordinis Heremitarum edite: que Supplementum supplementi Cronicarum nuncupantur..., Venetiis, 1503., Somogyi Könyvtár 22. sz./; itt a Liber Secundus-ban, a 12[v] oldalon olvasható a történet. A szövegből megállapitható, hogy BERGOMENSIS ismét egy másik változatot hasznositott, amely szintén nem lehetett a Gesta Romanorum forrása. Eszerint a vizözön leapadása után Noé a földet kezdte művelni, az állatokat pedig kicsapta a legelőre. A kecskebak a ciliciai Coricus-hegyen legelt a vadszőlőből, és tüstént becsipett tőle, úgyhogy fel akarta öklelni a többi állatot. Ezt látva Noé tüstént rájött a vadszőlő erejére, a beoltotta azt az oroszlán, disznó, bárány és majom vérével. /"Quo comperto: Noe protinus lambruſcae uirtutem agnoſcens: ipſam ſtatim ſanguine leonis: porci: agni: et simiae inſeruit."/ Ezért üt vissza önkéntelenül is a borivók magatartásában a négy állat természete. A megnemesitett szőlő kiváló bort termett. Noé leszüretelte, nagy lakomát rendezett: ő volt az első, aki lerészegedett tőle, s úgy elaludt, mint a bárány. Kám meglátja meztelenül heverő apját, behivja testvéreit, hogy gúny tárgyává tegyék, de Sém és Jáfet betakarják stb. A keret tehát itt is a Genezis elbeszélése. Mivel a Sátán nem szerepel az elbeszélésben, a változat egészen közel áll a Gestáéhoz; az eltérés csak a kecskebak emlitésében rejlik. -- Johannes Albertus FABRICIUS /Codex pseudepigraphus Veteris Testamenti,[1] Hamburgi et Lipsiae, 1713., 275. old. jegyzete/ közöl egy olyan változatot, amelyet KATONA Lajos a HALLER RMKT-beli kiadása előszavában /54. old./ a Noé-történet forrásának és ószövetségi apokrif iratnak tekint. /Ez utóbbit -- joggal -- cáfolja SCHEIBER: i.m. 39. old. 10. jegyz./ Az idézett helyen ez olvasható: "Nec inelegans eſt imago, qua Judaeorum majores Noachi ex vino temulentiam illuſtrarunt. Vineas plantanti Noacho Satanam ſe junxiſſe memorant, qui dum Noa vites plantaret, mactaverit apud illas ovem, leonem, ſimiam (∞) ſuem. Quod principio potus (∞) vini homo ſit inſtar ovis, vinum ſumtum efficiat ex homine leonem, largius hauſtum mutet eum in ſaltantem ſimiam, ad ebrietatem infuſum tranſformet illum in pollutam et

A magunk részéről forrásként, mint amely a zsidó mondát a Gesta felé latinul közvetithette, elsősorban a latin Genezis-kommentárokra és a különböző plantariumokra, bestiariumokra gondolnánk, de a nehézkes könyvtári lehetőségek miatt nem akadtunk a munka nyomára. Egy lépéssel mégis továbbhaladhatunk az eddigiekhez képest.[1]

A Gesta Romanorum mindkét fő változata JOSEPHUSra hivatkozik forrásként. "Refert Iosephus libre de causis rerum

---

protratam fuem." /"Érdekes az a leirás, ahogyan a régi zsidók ábrázolták Noé megrészegülését a bortól. Elmondják, hogy amikor Noé a szőlőt ültette, csatlakozott hozzá a Sátán, s mig Noé a tőkéket ültetette, addig ő levágott mellettük egy juhot, oroszlánt, majmot és disznót. Ezért a borissza először olyan lesz, mint a birka; további fogyasztás az emberből oroszlánt csinál; ha még többet iszik belőle, ugrándozó majommá változtatja; ha tökrészegre issza magát, koszban hentergő disznóvá."/ Mivel a Sátán közremüködése is szerepel benne, a fentebb mondottak értelmében ezt a változatot is ki kell zárnunk a lehetséges források köréből. -- A Noé-történet középkori és későbbi párhuzamaira l. még OESTERLEY: i.m. 738.

[1] Természetesen figyelmen kivül kellett hagynunk itt azokat a hazai változatokat, amelyek vagy -- mint emlitettük -- HALLER Hármas históriája nyomán kerültek a néphagyományba, vagy teljesen eltérő mozzanatokat tartalmaznak, mint pl. az a szőregi monda, mely szerint a szőlő a Noé által leszúrt, a vizözön apadásának mérésére szolgált vesszőkből eredt; -- KÁLMÁNY Lajosra hivatkozással idézi NAGY Ilona: A magyar Noé-történetek nemzetközi kapcsolatai és müfaji kérdései /Népi kultúra -- népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia néprajzi kutató csoportjának Évkönyve II--III., főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémia, 1969./ 215.

naturalium, quod inuenit Noe vitem siluestrem" -- mondja a régebbi szöveg,[1] míg a vulgáris redakció így kezdődik: "Josephus in libro de causis rerum naturalium refert, quod [Noe] invenit vitem silvestrem..."[2]
Így hozza TEMESVÁRI Pelbárt is, a végén hozzáfüzve, hogy a történet nincs meg a hiteles bibliai elbeszélésben: "Erre példázatképpen a Gesta Romanorum-ban, annak CLIX. fejezetében olvassuk, amit Josephus mond /a Könyv a természeti jelenségek okairól/; elbeszéli, miszerint Noé talált rá az erdei, azaz vadszőlőre. Mivel fanyar volt, vett állatvért, ti. az oroszlán, a bárány, a disznó, a kakas és a medve vérét, összekeverte földdel, trágyát készitett belőle, s rászórta a vadszőlő-tövek gyökerére. Így lett édes a bor. És ezért mondják, hogy egyes borivók fennhéjázó beszédüek lesznek, mint az oroszlánok, mások könnyekig alázkodnak, mint a bárányok, mások bevetik magukat a pocsolyába és bujálkodásba, mint a disznók, mások kikiáltják a titkokat, mint a kukorékoló kakasok, ismét mások hirtelen feldühödnek és dörmögnek, mint a medvék. Hiteles szentirási hely nem tartalmazza ezeket a szőlőről, de tapasztalni a részegekről, hogy

[1] DICK: i.m. 75.

[2] OESTERLEY: i.m. 539.

igy cselekszenek."[1]

HALLER viszont igy forditja a Gesta Romanorum elbeszélésének elejét: "Joſef Hiſtorikus könyvében vagyon irva: hogy midőn Noe a' vad ſzölöre talált vólna. . ."[2] Vagyis nem közli a munka cimét, ezzel szemben "pontosabban" megnevezi a forrás szerzőjét "Joſef Hiſtorikus" személyében. Fentebb láttuk, hogy a Gesta Romanorum két nagy kéziratcsaládjában csak "Josephus" a hivatkozott szerző neve, állitólagos müvének cime pedig Liber de causis rerum naturalium. A Gestához képest tehát HALLER jobban értesült: tudni véli, hogy a történetiró JOSEPHUSról, azaz JOSEPHUS FLAVIUSról van szó.

A Gesta Romanorum még egy helyen hivatkozik JOSEPHUSra, és érdekes, hogy HALLER itt is hasonló módon jár el: önállóan konkretizálja JOSEPHUS személyét: "'Sidó Jóseff

1 "Ad hec in geſtis romanorum legitur pro exemplo capitulo eiuſdem clix, quod Joſephus inquit [liber de cauſis rerum naturalium]; refert quod videlicet Noe inuenit vitem silueſtrem id est labruſcam: que cum eſſet amara, tulit ſanguinem animalium iſtorum ſcilicet leoniſ: agni: porci: galli et vrſi, quibus terre commixtis fecit fimum quem ad radices labruſcarum poſuit, et ſic vinum dulcoratum fuit. Indeque dicitur quod aliqui potantes vinum fiunt ſuperba loquentes vt leones: alij deuotiantes vſque ad lachrymas tamquam agni: alij precipites in lutum et luxuriam vt porci: alij ſecreta propalantes vt galli canentes; alij autem repente iraſcentes et murmurantes vt vrſi. Hec de vite non habemus ex ſcriptura autentica: tamen de ebrioſis ſic facere expertum eſt": Sermones pomerii fratris PELBARTI DE THEME WAR diui ordinis ſancti Franciſci de tempore [Hagenaw, 1500.], Sermones tripertiti Quadragesimales II., Dominica quarta quadrage ime, Sermo XXX. /Megvan a Somogyi Könyvtárban, 30. sz./ Idézi -- rosszul -- KATONA Lajos: Temesvári Pelbárt példái /Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, szerk. GYULAI Pál, XVIII. kötet 2. szám/, Bp., Akadémia, 1902., 60--61.

2 HALLER: id. kiad. 290.

irja Tiberius Csá/zárról..."[1] Ez a történet arról szól, hogy a császárt megkérdezték, miért tartja meg oly sokáig hivatalnokait provinciabeli állásukban. Tiberius azt felelte, hogy találkozott egyszer egy fekélyes beteggel, akit fektében beleptek a legyek. Ő el akarta őket hessegetni, de az könyörgött neki, hogy ne tegye: ne hozzon kétszeres kint rá, hisz ezeket már jóllakatta vérével, mig a helyükbe jövők friss étvággyal esnének neki. -- Az elbeszélés valóban megtalálható JOSEPHUS FLAVIUSnál azzal az eltéréssel, hogy ott nem maga a császár, hanem egy arra járó ember akarta elkergetni a legyeket.[2]

Ezzel szemben Noé és a vadszőlő története n i n c s m e g JOSEPHUS ránk maradt munkáiban.[3] Hogyan kapcsolód-

[1] A régibb változatban: 127. "De Tiberio Cesare et iacente inter muscas. -- Refert Iosephus..." /"Tiberius Caesar és a fekvőbeteg, akit elleptek a legyek", DICK: i.m. 74./; a vulgáris szövegben: 51. "De injustis exactoribus. -- Refert Josephus..." /"A gonosz adószedők", OESTERLEY: i.m. 348./; HALLER: LI. "A" hamis /art/zoltatásról" /id. kiad. 77./.

[2] Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία 18, 6, 5. /FLAVIUS JOSEPHUS: A zsidók története [XI--XX. könyv], Bp., Gondolat, 1966., 401--402.

[3] Az alábbi latin fordítást használtuk: FLAVII IOSEPHI Antiqvitatvm Ivdaicarym libri XX... à SIGISMUNDO GELENIO nouiter iam conuersi..., De bello ivdaico libri VII..., Contra Apionem libri II..., De imperio rationis siue de Machabaeis liber unus à DES. ERASMO ROTERDAMO recognitus, Basileae, Froben, MDXLVIII., mert ez az ősnyomtatvány /Somogyi Könyvtár, Ga 27./ tartalmazza a JOSEPHUSnak tulajdonitott, de nem tőle származó Makkabeusok könyvé-t is ERASMUS fordításában.

hatott mégis az ő nevéhez? Ma még nem tudunk erre megnyugtató választ adni, csak néhány feltevést kockáztathatunk meg, előre bocsátva, hogy nem tartjuk valószinünek SCHEIBER Sándor hipotézisét, aki szerint JOSEPHUS egy elveszett müvéből kerülhetett át a történet a nyugati irodalomba: "S ha a monda ma nem is található meg Josephusban vagy átdolgozásaiban /Hegesippus, Josippon/, sőt maga a könyv sem: De causis rerum naturalium, melyből idézik, az nem zárhatja ki egykori léteztét, s nem gyöngitheti mondánk zsidó eredete mellett bizonyitó erejét." És alább: "Őt jelzi forrásul mondánk a Gesta Romanorumban... Könnyen juthatott be zsidó hagyomány a Gesta Romanorumba, mert egyik főforrása: a zsidóból keresztény theologussá lett Petrus Alphonsinak Disciplina clericalis-a."[1] Anélkül, hogy a történet zsidó eredetét cáfolni szándékoznánk,[2] utalunk HELLER Bernát kétségeire, aki az ősi zsidó eredeztetés ellen azt hozta fel, hogy a motivum nem szerepel a régi hagadában, és a borivás megbélyegzése inkább az iszlám hatására mutat.[3] A magunk ré-

[1]SCHEIBER: A szőlő... 39. és 44.

[2]Egyébként a középkori zsidó irodalomban sok József nevü iró szerepel, vö. KECSKEMÉTI Ármin: A zsidó irodalom története I., Bp., Franklin, 1908., 192--250. stb.

[3]Vö. SCHEIBER: A szőlő... 40. old. és 17. jegyz.

széről inkább azt hoznánk fel, hogy a szakirodalom nem annyira JOSEPHUS FLAVIUS elveszett munkáiról beszél, mint inkább a tévesen neki tulajdonitott művekről: sokkal inkább ugyanis az a tendencia érvényesült, hogy a nagy tekintélyü szerzőnek tulajdonitottak olyan irásokat, amelyek nem tőle származtak. Ilyen mindenekelőtt a Makkabeusok könyve.[1] Amennyiben tehát létezett valamikor egy JOSEPHUSnak tulajdonitott Liber de causis rerum naturalium, az ebbe az utóbbi kategóriába tartozhatott, bár elképzelhetetlen szinte, hogy ez a pseudo-josephusi mü átvészelte volna a kései ókor és a korai középkor viharait, a Gesta Romanorum kompilátorainak még rendelkezésére állt, s épp ez után veszett volna el, amikor a kéziratokat már egyre több példányban másolták, és mentették át az utókorra, a könyvnyomtatásról nem is beszélve. El kell vetnünk SCHEIBER arra célzó megjegyzését is, mintha mondánkat PETRUS ALFONSI közvetitette volna a Gesta Romanorum felé, ugyanis semmi nyomát nem találtuk annak, hogy nála szerepelne az a motivum.

Persze ahhoz, hogy egy Liber de causis rerum naturalium cimü munkát egyáltalán JOSEPHUS FLAVIUSnak tulajdonithassanak, kellett valami kiindulási alap. Erra talán rá-

[1] Nem azonos az ószövetség hasonló cimü könyveivel, ezért megkülönböztetésül a Makkabeusok IV. könyvé-nek is nevezik /görög cime: Περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ, ERASMUS forditása szerint -- mint láttuk -- De imperio rationis/. Ugyancsak JOSEPHUS nevéhez szokták kapcsolni a Περὶ τοῦ παντός, más néven Περὶ τῆς τοῦ παντὸς αἰτίας /vagy: οὐσίας/c. művet, ezt azonban egy keresztény HIPPOLYTUS ROMANUS irta. Megszerezni, sajnos, nem állt módunkban.

mutathatunk. A Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία elején ugyanis "A világ teremtése és az elemek elrendezése" c. fejezetben /1, 1, 1./ JOSEPHUS ezt irja a teremtés első napjáról:

καὶ αὕτη μὲν ἂν εἴη ἡ πρώτη ἡμέρα. Μοῦσης δ' αὐτὴν μίαν εἶπε τὴν δ' αἰτίαν ἱκανὸς μὲν εἰμι ἀποδοῦναι καὶ νῦν· ἐπεὶ δ' ὑπέσχημαι τὴν αἰτιολογίαν ἁπάντων ἰδίᾳ συγγραψάμενος παραδώσειν, εἰς τότε καὶ τὴν περὶ αὐτῆς ἑρμηνείαν ἀναβαλοῦμαι.[1]	Atque haec quidem prima dies extitit, Moses autem unam eam dixit, cuius causam possem equidem et nunc reddere: sed quoniam promisi me omnium causas proprio uolumimine conscriptas editurum, in illud tempus hanc quoque rationem differam.[2]	És ez volt az első nap. Mózes azonban ezt egy napnak nevezte; ennek az okát már most is megmondhatnám, de mivel megigértem, hogy a dolgok végső okait külön munkában fogom feltárni, ennek a magyarázatát is akkorra halasztom.[3]

JOSEPHUS itt olvasható azon igéretétől, hogy "omni-

[1] FLAVII IOSEPHI IUDAEI Opera omnia, tom. I., Antiquitates Iudaicae libb. I--V., Lipsiae, 1870., 6.

[2] FLAVII IOSEPHI Antiqvitvm Ivdaicarvm libri XX, fentebb /48. old. 3. jegyz./ idézett kiadás, 3.

[3] FLAVIUS JOSEPHUS: A zsidók története, h. n., Renaissance, 1946., 9. /RÉVAY József fordítása/.

um causas" meg fogja irni "proprio uolumine", már csak egy lépés annak feltételezéséig, miszerint ez meg is történt. E logikai láncszem közvetitésével bármely anonim szerzőjü Liber de causis rerum naturalium hozzákapcsolódhatott JOSEPHUS nevéhez.

De nem vethetjük el azt a lehetőséget sem, hogy a "Josephus in libro de causis rerum naturalium refert, quod..." mondat a Gesta Romanorum történetében másként is fordítható. A szöveg megenged ugyanis egy olyan értelmezést, amely szerint az emlitett Josephus nem szerzője, csak szereplője ennek a Libernek, amelyben e l m o n d j a Noé és a vadszőlő történetét. Ez a hipotézis talán annyiben viheti tovább a kutatást, hogy nem kell feltétlenül olyan munkát keresni, amelyet JOSEPHUS FLAVIUSnak tulajdonitottak, elég, ha a mü eleget tesz "a természeti jelenségek okai" tárgykörnek. A számitásba vehető müvek köre igy jelentékenyen kitágul, s lényegében belefér a "bestiarium", "plantarium", "naturalis historia", sőt a Genezis-kommentár müfaja is. Persze, igy is súlyos korlátozás, hogy a kérdéses történet egy Josephus nevü egyén szájából hangozzék el. Valamelyest enyhithetünk ezen a szigorú kikötésen, ha feltételezzük továbbá, hogy a Gesta Romanorum névalakja romlott is lehet. /Emlithető pl., hogy van olyan felfogás, mely szerint HEGESIPPUS nem külön szerző, hanem a JOSEPHUS név eltorzitásából keletkezett./

Egyébként TEMESVÁRI PELBÁRT szövegéből is némi bizonytalanságra következtethetünk. Már fentebb utaltunk rá, hogy KATONA Lajos rosszul olvasta /és idézte/ PELBÁRT szavait,[1] ezért nem lesz érdektelen összevetni a két szöveget /az 1500-as kiadás rövidítéseit zárójelben oldjuk fel, s a lényeges eltéréseket aláhúzással jelöljük/:

PELBÁRT	KATONA
Ad hec in ge/tis romano-	In Gestis Romanor.
r(um) legit(ur) pro ex-	legitur pro ex-
e(m)plo capitulo eiu/de(m)	emplo cap.
clix. q(uod) Jo/ephus in-	159. quod Josephus
qu(i)t lib(er) de cau/is	li. de causis
rer(um) naturaliu(m) re-	rerum naturalium re-
fert q(uod) vi(deli)c(et)	fert, quod videlicet
Noe...	Noe...

Látható, hogy KATONA egyszerüen kihagyta a három zavaró állitmány /"legitur...inquit,,.refert"/ egyikét, az "inquit"-et, a "lib." rövidítást pedig "liber" helyett "libro"-nak oldotta fel, holott ez esetben feltétlenül prepoziciónak -- "in libro" -- kellene előtte állnia. Fentebb megpróbáltuk /modern interpunkció kitételével/ a szöveget leforditani: "Erre [ti. a részegségre] példázatképpen a Gesta Romanorumban, annak CLIX. fejezetében

[1] L. fentebb, 47. old. 1. jegyz. -- Az összehasonlitott szövegek lelőhelyére is 1. uo.

olvassuk, amit Josephus mond /Könyv a természeti jelenségek okairól/; elbeszéli, miszerint Noé..."[1] Ha fordításunk helyes, akkor PELBÁRT úgy értelmezte a Gesta Romanorum szövegét, hogy egy Liber de causis rerum naturalium cimü könyv szerint JOSEPHUS elmondja Noé szőlőültetésének mondáját. PELBÁRT szövege -- a külön állitmánynyal -- szinte teljesen kizárja azt, hogy a Liber szerzője JOSEPHUS volna, vagyis PELBÁRT tudta, hogy JOSEPHUSnak nincs ilyen cimü munkája. KATONA olvasata nemcsak nyelvtanilag, de paleográfiailag is elfogadhatatlan: a "lib" rövidités csak "liber"-nek oldható fel.

Mivel a további kutatásnak a Gesta szövegéből[2] kell kiindulnia, nem lesz haszontalan felsorakoztatni a Noé--történet motivumait az eddig feltárt forrásokkal együtt:

Régebbi szöveg	Vulgáris szöveg
	Josephus mondja A természeti jelenségek okairól szóló könyvben, hogy Noé rátalált az erdei szőlőre, más néven vadszőlőre, mely
az utak	a föld és az utak
	szegélyéről nyerte nevét [vö. ISIDORUS:

[1] L. fentebb, 46. old.

[2] A régebbi változatban: 129. "De Noe et labrusca" /DICK: i.m. 75./; a vulgáris szövegben: 159. "De inventione vinearum" /OESTERLEY: i.m. 539./.

Etymologiae 17, 5, 3.]. Mivel savanyú volt, négy állat -- oroszlán, bárány, disznó, majom -- vérét földdel összekeverte, s ezzel trágyázta meg a tövét. Igy a vérük megédesitette a bort, melytől Noé lerészegedett, s meztelenül heverészett, Amikor kisebbik fia

-- Kám --

kigúnyolta [vö. Gen. 9, 20--23.], összehivta fiait, s azt mondotta nekik, hogy az embernek intő például ültette el az emlitett állatok vérét.

Kedveseim! A bor haragos oroszlánná tesz, s akkor nincs mérték; egyesek félénkségükben bárányokká lesznek; mások majommá: kiváncsiak és bolondosak. A majom mindent utánoz, amit lát, csak kevés sikerrel. Ezért úgy fogják őket, hogy szemük előtt az emberek ólompapucsot húznak, és erősen felkötik. Amikor a majmok ezt

utánuk csinálják, nem képesek elfutni. Igy jár sok részeg is: csapdába esik, s megszégyenül.

Ennél a példázatnál a vulgáris szöveg nem választja külön a moralizációt, hanem epizódként /hogyan fogják a majmot/ beolvasztja a történetbe. Mivel a régebbi szövegből ez a rész hiányzik, két dologra gondolhatunk. Az egyik: azért maradt el, mert a régebbi család általában nem hoz moralizációt. A másik: ennek a történetnek eredetileg sem volt moralizációja /erre vall, hogy a vulgáris szövegben is egyszerüen "Carissimi" megszólitással kezdődik a záróepizód/, és a majomfogás története nem tartozik a mese eredeti állagához. Ez utóbbit tartjuk valószinübbnek: a vulgáris szöveg a forrásban szereplő Noé-történetet megtoldotta egy máshonnan vett példázattal, amely a majmok kiváncsiságát és utánzókészségét figurázza ki, hogy ebből erkölcsi tanulság adódjék. Ebben a második példázatban borról nem volt szó. A két történet összekapcsolására csak az adott alkalmat, hogy mindkettőben szerepel a majom.

Bár HALLER a vulgáris változatot forditja, a majomfogás epizódját mellőzi, ezért ennek forrásaival itt most nem szükséges foglalkoznunk. Még három változtatást eszközöl HALLER. Először megcseréli az állatok sorrendjét: nála oroszlán, majom, disznó és bárány a felsorolás randje, és a bor hatását az egyes embertipusokra is igy tárgyalja: "a' bor miatt némellyek garázdá/ok, harago/ok,

mint az oroſzlánok; némellyek tsúfolkodók, máſok dolgait ki-abrazolók, mint a' majmok. Némellyek heverők, álmoſok mint a' diſznók; némellyek tſendeſek, mint a' bárányok."[1] A másik módositás az, hogy HALLER észrevette: a vulgáris szövegből hiányzik a disznóvér hatásának megnyilvánulása a részeg ember viselkedésében, s ezt -- ha nem is túl szerencsésen -- pótolta. A harmadik: felfedezte, hogy a történetnek nincs külön moralizációja, ami ellentétben áll a vulgáris Gesta-szöveg szerkesztésmódjával. Ezért a bor négyféle hatását tárgyaló rész önállósitásával, külön szakaszba helyezésével helyreállitotta a megszokott struktúrát. A zökkenőt csak onnan sejthetjük, hogy mig a moralizációkat rendszeresen "Ennek Magyarázattya" cimfelirattal szokta ellátni, most és itt "Ennek értelme" szerepel.

Amig a szőlőnemesitéssel -- úgy tünik -- nem volt szerencsénk, több eredménnyel járhatunk a hét bölcs meséjének forrásfelderitésében. Feltünő, hogy a novellával foglalkozó tanulmányok egyike sem érinti, és a Kritikai kiadás is hallgatással mellőzi ezt a kérdést. Pedig ugyancsak hosszú utat megjárt vándormotivumról van szó, amely ráadásul kortörténetileg igen fontos mozzanatként szerepel, amennyiben egy kormányátalakitást jellemez vele MIKSZÁTH a dualizmus-kori Magyarországon:

[1] HALLER: CLIX. "Mint találták a' ſzőlőt" /id. kiad. 290./.

"Görögországnak hét bölcse volt, s azoknak egy szék jutott, hogy abba üljön bele a legbölcsebb. A hét bölcs közül mindenik a másikhoz küldötte a széket. Elég nagy galyiba volt ez is.

Magyarországon nyolc szék van -- de csak egy bölcs /néha egy sincs/. Ez aztán a nagy galyiba. A székekbe bele kell ültetni nem bölcseket is.

S ezek a nem bölcsek éppen nem olyan szerények, mint a görög bölcsek voltak, ezekből senki sem küldi el a széket sorba a másikhoz, de mind a nyolcba ő maga kapaszkodnék, ha lehetne.

Éppen olyan időszak volt, mikor miniszereket keresnek. A kabinet rekonstruálja magát..."[1]

MIKSZÁTHnak mint aktiv politikusnak tudnia kellett, hogy Magyarországon a 19. század utolsó harmadában t i z miniszteri szék volt.

Az 1848. évi III. tc. 10. §.-a kimondta: "A ministerium áll: egy elnökből, s ha az maga tárczát nem vállal, kivüle még nyolcz ministerből."[2] A 14. §. szerint a tárcák: a Felség személye körüli ügyek, belügyek, országos pénzügy, közmunka és közlekedési eszközök és hajózás, földmüvelés---ipar--kereskedés, vallás- és közoktatás, igazságszolgáltatás és kegyelem, honvédelem.[3] A kiegyezéskor lényegében ez

1 Krit. kiad. 44--45.

2 Magyar Törvénytár. 1836--1868. évi törvényczikkek, Bp., Franklin, 1896., 219.

3 Uo. 219--220.

Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

az állapot állt helyre, jóllehet a minisztertanács összetételét nem rögzitették a törvényben.[1] A horvát kiegyezés arról rendelkezett, hogy a kormány mellé "egy tárczanélküli külön horvát--szlavon--dalmát minister neveztetik ki"[2], ezt azonban az 1869. évi költségvetésben még nem juttatták kifejezésre, viszont kissé módositották az elnevezéseket.[3] Az 1867. február 17-én hivatalba lépett második felelős minisztériumnak 8 tagja volt, mert gróf Andrássy Gyula miniszterelnök magának tartotta meg a honvédelmi tárcát, a horvát ügyek minisztériuma pedig még nem alakult meg.[4] Ez utóbbi először az 1870. évi költségvetésben szerepel,[5] noha Bedekovich Kálmán már 1868. december 8. óta átvette a minisztérium vezetését,[6] Ettől kezdve mindvégig 10 a minisztériumok száma, bár -- természetesen -- sürün előfordul, hogy

[1] 1867. évi VIII. tc. /Uo. 332./

[2] 1868. évi XXX. tc. 44. §. /Uo. 428./

[3] 1868. évi L. tc. /Uo. 502--503./ Eszerint a tárcák: miniszterelnökség, Ő Felsége személye körüli ministerium, belügyministerium, pénzügyi, közmunka és közlekedési, földmüvelés--ipar--kereskedelmi, vallás- és közoktatási, igazságügyi, honvédelmi ministerium.

[4] Gróf Andrássy Gyula miniszterelnök és honvédelmi, báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi, Lónyay Menyhért pénzügy-, Horváth Boldizsár igazságügyi, báró Wenkheim Béla belügyi, Gorove István kereskedelemügyi, gróf Mikó Imre közlekedési, gróf Festetich György a felség személye melletti miniszter. /BEKSICS Gusztáv: I. Ferencz József és kora [A magyar nemzet története, szerk. SZILAGYI Sándor, X., A modern Magyarország, 1848--1896, Bp., Atheneum, 1898.] 656./

[5] 1870. évi XI. tc. 2. §. A/. XX. fejezet /Magyar Törvénytár. 1869--1871. évi törvényczikkek, Bp., Franklin, 1896., 132./;

[6] A minisztertanács tagjainak összetételét jól áttekinthető táblázatban közli BEKSICS: i.m. 806--807. oldalak közti mellékletében.

egy miniszter két tárcát is irányit.

Minthogy a hét bölcs anekdotáját magában foglaló részlet először a Magyar Hirlap 1891. május 2-i számában jelent meg,[1] ezt tekinthetjük a MIKSZÁTH emlitette kormányátalakitás terminus ante quem-jének. Azt is feltételezhetjük, hogy a megiráskor a közelmúlt valamelyik kabinet-rekonstrukciójára célzott, tehát elsősorban Tisza Kálmán kormányzatának végére vagy Szapáry Gyula rövid miniszterelnökségére gondolhatunk. Gróf Szapáry Gyula bukása /1892. november 17./ már túl van a novella publikálásán, tehát elesik. Tisza Kálmán távozását a kormány éléről /1890. március/ MIKSZÁTH aligha tekinthette úgy, hogy a "kabinet rekonstruálja magát", hiszen Tisza 15 éves miniszterelnökségével korszakot jelöltek, bukása pedig megrázta az egész uralkodó pártrendszert. Egyébként is, a kormány lemondásakor a 10 gazdátlan szék utáni kapaszkodást tette volna az iró nevetségessé, hiszen 1890. március 9. és 13. között /Tisza lemondásától[2] Szapáry kinevezéséig/ a miniszterelnöki szék is megüresedettnek tekinthető. Mivel MIKSZÁTH kifejezetten 8 szék utáni hajszáról beszél, úgy gondoljuk, olyan részleges kormányátalakitás jöhet csak számitásba, melynek során a miniszterelnök személye nem változott, és a miniszterelnök még egy

[1] Krit. kiad. 167.

[2] A dátumra l. GRATZ: A dualizmus kora. Magyarország története 1867--1918, I./A Magyar Szemle könyvei VIII./, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1934., 252.

tárcát tartott fenn magának.[1] Nézzük először a személyi változásokat 1887-től kezdve:[2]

A/. Tisza Kálmán kormánya:

1/. 1887. II. 11. belügy: Tisza Kálmán helyett báró Orczy Béla.

2/. - " - pénzügy: gróf Szapáry Gyula helyett Tisza Kálmán.

3/. 1888. VIII. 22. Trefort Ágoston halála; IX. 22-től gróf Csáky Albin vallás- és közoktatási miniszter.

4/. 1889. III. 22. belügy: báró Orczy Béla helyett Baross Gábor.

5/. 1889. IV. 8. földmüvelés--ipar--kereskedelem: gróf Széchenyi Pál helyett gróf Szapáry Gyula /IV. 9-től/.

6/. 1889. IV. 9. pénzügy: Tisza Kálmán helyett Wekerle Sándor.

[1] A király személye körüli miniszter Bécsben székelt, a horvát--szlavón--dalmát ügyek minisztere pedig tárcanélkülinek számitott. Ha őket figyelmen kivül hagyjuk, 8 szék maradna a miniszterelnökével együtt. Ámde az emlitettek is teljes jogú tagjai voltak a magyar kormánynak, valószinütlen tehát, hogy MIKSZÁTH nélkülük számolt volna 8 széket.

[2] A korábbi változások lényegtelenek, és a novella megirásakor már aligha lehettek aktuálisak. A személycserékre l. BEKSICS: i.m. táblázatát, továbbá GRATZ: i.m. 250., 252., 273.

7/. 1889. IV. 9. igazságügy: Fabinyi Teofil helyett Szilágyi Dezső.

8/. 1889. VI. 16. közmunka- és közlekedésügyi minisztérium átszervezése kereskedelemügyivé; élén marad Baross Gábor.

9/. - " - földmüvelés--ipar--kereskedelemügyi minisztérium átszervezése földmüvelésügyivé; élén marad gróf Szapáry Gyula.

10/. - " - belügy: Baross Gábor helyett gróf Teleki Géza.

11/. 1889. VIII. 10. horvát ügyek: Bedekovich Kálmán helyett Josipovich Imre /VIII. 23-tól/.

B/. Gróf Szapáry Gyula kormánya:

12/. 1890. XII. 24. király személye melletti miniszter: báró Orczy Béla helyett ifj. Szögyény-Marich László,

A fentiekből az is kitünik, hogy Tisza Kálmán mint miniszterelnök 1887. február 11-ig belügyminiszter, e naptól 1889. április 9-ig pedig pénzügyminiszter is volt. Baross Gábor a közlekedési /átszervezése után kereskedelemügyi/

tárca[1] mellett 1889. március 22--június 16 közt belügyminiszter is. Báró Orczy Béla a király személye körüli miniszterként 1887. február 11--1889. március 22 közt belügyminiszter is. Szapáry Gyula pedig egész miniszterelnöksége alatt megtartotta a belügyi tárcát. Ez másképpen azt jelenti, hogy a magyar kormánynak 1887. február 11-ig 9 tagja volt,[2] 1889. március 22-ig 8,[3] április 9-ig szintén 8,[4] június 16-ig 9,[5] 1890. március 13-ig 10 tagja van, mig Szapáry miniszterelnöksége alatt /március 13-tól/ újból 9 tagú a minisztertanács. Mivel Szapáry a novella megjelenéséig lényegileg nem alakitotta át kormányát /1890. december 24-én báró Orczy Bélát ifj. Szögyény-Marich László váltja fel a király személye körüli minisztériumban/, mindebből az a következtetés adódik, hogy MIKSZÁTH a vonatkozó részt már 1889. június

[1] Az 1889. évi XVIII. tc. 2. §.-a kimondta: "A közmunka- és közlekedésügyi minister ezentúl kereskedelemügyi, a földmüvelés-, ipar- és kereskedelemügyi minister pedig földmüvelésügyi ministernek fog neveztetni." /Magyar Törvénytár. 1889--1891. évi törvényczikkek, Bp., Franklin, 1897., 80./ Ennek megfelelően rendelkeztek az ügyosztályok és a személyzet átcsoportositásáról is /uo./. A két miniszter személye /Baross Gábor, illetve gróf Szapáry Gyula/ nem változott.

[2] Mert Tisza Kálmán miniszterelnök is, ugyanakkor belügyminiszter is.

[3] Tisza Kálmán miniszterelnök és pénzügyminiszter, báró Orczy Béla pedig a király személye melletti, egyben belügyminiszter is.

[4] Tisza miniszterelnök és pénzügyminiszter, Baross Gábor pedig a közlekedési mellett a belügyi tárcát is vezeti.

[5] Tisza Kálmán miniszterelnöknek nincs második tárcája, de Baross Gábor mindkét minisztériumát megtartja.

16-a előtt megirhatta, és benne az 1887--1889 közti idők valamelyik kormányrekonstrukciójára célozhatott /legvalószinübben az 1889 márciustól júniusig tartó hosszabb periódusra, melynek során fenti táblázatunk 4--10. sorszámú személycseréi lejátszódtak/. Talán alátámaszthatja ezt még egy korjelző mozzanat is. Ugyancsak A második elbeszélés-ben a szereplők -- többek között-- arról társalognak, hogy "mit forral most Bismarck..."[1] Bismarck 1890 márciusában bukott meg -- ez u t á n tehát szerepeltetése ilyen formában már nem volt aktuális.

Áttérve mármost a "tripúsz" históriájára, ez mintegy ellenképe a mitológiai történetnek Erisz almájáról, bár közel azonos szituációban játszódik le. Emebben az istennők antropomorf vonásai -- a hiúság és a bosszúvágyás -- lépnek előtérbe, a hét bölcs meséjében viszont az emberi szerénység és önzetlenség apoteózisát látjuk. A sok feldolgozás közül itt csak azokat tárgyaljuk, amelyek számba jöhetnek mint MIKSZÁTH forrásai. Elsőnek VALERIUS MAXIMUS már említett, Tiberius uralkodása alatt irt Factorum et dictorum memorabilium libri novem c. gyüjteményét emlithetjük, melyben az ókori hét bölcs egyikének, Pittacusnak az említése kapcsán meséli el a történetet. Milétosz környékén a halászok épen fel akarták húzni a keritőhálót, amikor valaki látatlanban megvette tőlük a fogást. Kihúzták a hálót, és egy súlyos, háromlábú aranyasztalka /"magni ponderis aurea Delphica mensa"/ bukkant fel benne. Legott nagy vita kere-

[1] Krit. kiad. 42.

kedett. A halászok azt állitották, hogy ők csak a halzsákmányt adták el, a vevő viszont erősködött, hogy ő az egész szerencsés fogást /"fortunam ductus"/ megvette. Az ügy különlegessége és az érték nagysága miatt a dolog a milétoszi népgyülés elé került, s ez úgy határozott, hogy Apollótól kell döntést kérni Delphiben. Az isten azt válaszolta, hogy a tripúszt annak kell adni, aki mindenek közt a legbölcsebb. Erre a milétosziak honfitársuknak, Thálésznak adták az asztalkát, ez elküldte Biásznak, aki Pittacushoz továbbitotta, s igy körbejárta mind a hét bölcset, végül Szolónhoz került, aki magát Apollót itélte a legbölcsebbnek, s néki ajánlotta fel az asztalkát.[1]

PLUTARKHOSZ a Párhuzamos életrajzok-ban Szolón életrajzához füzi a történetet. A hét bölcset á l s z e r é n y s é g g e l vádolja: "Dicsőségüket növelte egy tripúsz elküldése, amelyet sorban juttattak el egymáshoz, s mindegyik túl akart tenni a másikon szerénységet szinlelve, bár többre becsülte magát a másiknál." Nála a halászok Kósz szigetére valók, s milétoszi látogatók vették meg tőlük előre, látatlanba a fogást. A kifogott arany tripúszt állitólag a Trójából hazatérő Helené vetette a tengerbe. A zsákmány feletti vitába a két polisz is beavatkozott, amiből háború lett. A harcoló felek a Püthiához fordultak. A válasz nyomán a milétoszi Thálészt itélték a legbölcsebbnek, ő azonban Biászt többre tartotta magánál. Az ismét továbbküldte, s miután a tripúsz körbejárt, visszakerült Thálészhez, aki elküldte Thébaiba Apollón Isz-

[1] Lib. IIII., c. 1., Ext. 7. /KEMPF: id. kiad. 172--173./.

méniosz szentélyébe. PLUTARKHOSZ ehhez még több variánst is csatol.[1]

DIOGENES LAËRTIUS /i. u. 2. század/ Thálész életrajzához kapcsolja elbeszélését, melynek végén a monda szinte valamennyi ókori változatát felsorolja, úgyhogy a különböző variációkban előforduló bölcsek száma végül jóval meghaladja a hetet. Az első -- legbővebben elmondott -- mese szerint ión ifjak veszik meg látatlanba a milétoszi halászok fogását. Miután a város lakói Delphitől kértek eligazitást, először Thálésznak adták a tripúszt, végül Szolónhoz került, aki Apollót itélte a legbölcsebbnek. DIOGENES többi változatában hol tripúsz, hol csésze vagy serleg szerepel.[2]

[1] Igy elmondja, hogy Theophraszthosz -- Arisztotelész tanitványa -- szerint a tripúszt először Biásznak vitték Priénébe, s csak ő küldte tovább Milétoszba Thalészhez. A kör tehát Biásznál zárul be ismét, aki eljuttatta Delphoiba; "mások szerint Kroiszosz Delphoiba nem tripúszt küldött, hanem talpas ivópoharat, illetve Bathüklész [i. e. 6. századi szobrász] egy serlegét." -- PLUTARKHOSZ: Párhuzamos életrajzok, Szolón 4. /forditotta MÁTHÉ Elek, h. n., Magyar Helikon, 1965., 125--126./.

[2] A második változatot DIOGENES igy adja elő: a milétoszi Leandrosz -- [a város történetirója] -- mesélte egyszer Kallimakhosznak, a költőnek, s ő iambusaiban meg is örökitette, hogy Bathüklész, a szobrász egy arkádiai csészét hagyott örökül a legbölcsebbnek cimezve; a kör Talésszel kezdődött és végződött, s ő elküldte a didümai Apolló-szentélybe. Az egyébként ismeretlen Eleuszisz Akhilleszről irt művében és a mündoszi Alexandrosz "Müthiká"-ja/ állatmonda--gyüjtemény, i. u. 1. század/9. könyvében azt is tudni vélte, hogy Bathüklész fia, Thürion vitte körbe a csészét a bölcsek között. A knidoszi Eudoxosz [i. e. 4. századi természettudós és filozófus], valamint [az egyébként ismeretlen] milétoszi Euanthész szerint az ajándék egy arany serleg volt, melyet Kroiszosz ajánlott fel a legbölcsebb görögnek; Thalésztől a spártai Khilónhoz került, aki megkérdezte Apollót, van-e őnála is bölcsebb, mire azt a választ kapta, hogy van: Müszón. Más verzió szerint ezt a választ a bölcs szkita fejedelem, Anakharszisz kapta. A platónista Daidalosz és az arisztoteliánus Klearkhosz szerint Kroiszosz egy csészét küldött Pittakosznak. Az ephészoszi Andrón "Tripúsz" c. művében szintén feldolgozza a történetet: nála az argivok készitették a tripúszt ajándékképp a legbölcsebbnek, akit a

A történet népszerüségére jellemző, hogy a középkorban is széltében-hosszában idézték. Belekerült pl. -- VALERIUS MAXIMUS szövege nyomán -- NICOLAUS DE LYRA szentirásmagyarázatának előszavába is.[1]

MIKSZÁTHhoz minden bizonnyal középiskolai olvasmányaiból jutott el a történet, mégpedig nem annyira VALERIUS MAXIMUS /akinek nehézkes latin stilusa nem volt alkalmas iskolai felhasználásra/, mint inkább PLUTARKHOSZ közvetitésével. MIKSZÁTH az anekdotában szembeállitja a hét görög bölcs szerénységét a magyarországi politikai akarnokok karrierizmusával.

---

spártai Arisztodémosz személyében véltek megtalálni. Ismét mások szerint Periandrosz, Korinthosz zsarnoka milétoszi kollégájának, Thraszübúlosznak küldött volna egy dús gályát, de az Kósz szigete mellett elsüllyedt: erről származott a kihalászott tripúsz. Phanodikosz [Délosz történetirója] szerint Athén közelében halászták ki a tengerből az asztalkát, bevitték a városba, s a népgyülés itélte oda Biásznak. Az utolsó változat pedig azt tartja, hogy maga Héphaisztosz isten kovácsolta a kincset Pelopsz számára nászajándékul. Tőle maradt Menelaoszra. Amikor Alexandrosz [Parisz] elrabolta Helenét, a kincset is magával vitte, de útközben Kósz szigete mellett a tengerbe vetette, mert azt jósolta, hogy a kincs miatt nagy viszálykodások fognak kirobbanni. Itt a fogást lebedoszi emberek veszik meg a kószi halászoktól. Kósz és Milétosz közt kitör a megjövendölt öldöklő háború, s ekkor adja Apolló azt a tanácsot, hogy adják a legbölcsebbnek. A két fél Thalésznak itéli, ő továbbadja, s mikor újra visszakerül hozzá, elküldi a didümai Apollónak. -- DIOGENES LAERTIUS: De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem, liber I., c. 1., 7. /ed. C. Gabr. COBET, Parisiis, Firmin-Didot, MDCCCLXXVIII., 7--8./

[1] Biblia Sacra cvm glossis, interlineari et ordinaria, NICOLAI LYRANI Postilla et Moralitatibus... I., Lvgdvni, MDXLV., 11r-v.

Láttuk, hogy PLUTARKHOSZ álszerénységgel vádolta a bölcseket. Éppen ezért nem gondolhatunk a Párhuzamos életrajzok e r e d e t i szövegének hatására. Valószinübbnek tünik, hogy PLUTARKHOSZ elbeszéléséből készült tartalmi kivonat, egyszerüsitett olvasmány alakjában szerepelt MIKSZÁTH valamelyik görög olvasókönyvében. Ez a rövidités -- az erkölcsi nevelés célkitüzéseinek megfelelően -- elhagyta PLUTARKHOSZ szkeptikus bevezetőjét a hét bölcs álszerénységéről, és éppen az önzetlenség erényét kivánta példaképül kiemelni. Mint kitünik, nem sikertelenül. MIKSZÁTH még évtizedek múltán is emlékezett erre az olvasmányra,[1] és alkalomadtán felhasználta.

Még egy iskolai lecke bukkan fel novellánkban: Numa Pompilius és a hagymafej története. Az első elbeszélés-ben, Balduin és Marosini beszélgetésében esik szó róla: "Te jól ismered a mitológiát. Juppiter megjelent Numa előtt, és egy embernek a fejét és lelkét kérte. Numa ekkor fej helyett egy hagymát, lélek helyett egy halat adott, és a jó Juppiter mosolyogva kinyilvánitotta, hogy ezzel is meg van elégedve."[2]

A történet megtalálható PLUTARKHOSZnál. Eszerint Numa

[1] MIKSZÁTHék a rimaszombati gimnázium III. osztályában kezdték a görög tanulását "Szepessy hellen nyelvtana szerint"; IV.-ben is ezt használták. Az Értesitő az V-VI. osztály olvasmányaiból csak Xenophónt és Homéroszt nevezi meg, de nyilván más szemelvényeket is olvastak. A VI. osztályban szerepelt "Mythologia és Antiquitates" /régiségtan/ is /REJTŐ: i.m. 27--34./. -- Görög iskolai szemelvényre utal a "tripúsz" /háromlábú asztalka/ forditása is "szék"-nek, mert VALERIUS MAXIMUSnál kifejezetten "mensa" szerepel.

[2] Krit. kiad. 11.

meg akarta tudni, hogyan lehet védekezni Juppiter villámcsapása ellen. Foglyul ejti Picust és Faunust, a két istent, hogy megtudja tőlük a titkot. Az istenek varázserejükkel megidézik magát Juppitert, aki haragosan azt feleli Numának, hogy fejáldozatot kell bemutatni. Amikor Numa megkérdezte, hogy hagymafejekkel-e, az isten azt válaszolta: nem, emberfejekkel. Ujabb kérdésére -- hajjal? -- a válasz: élővel. Egeria nimfa tanitására emlékezve Numa tovább próbálkozik: élő tengeri hallal? "Juppiter ekkor megengesztelődve -- hileósz, ahogy görögül mondják -- távozott..."[1]

Szinte bizonyos azonban, hogy MIKSZÁTH nem ezt a feldolgozást használta, hanem OVIDIUS elbeszélését a Fasti-ból.[2] Juppiter megjelenik Numának, és kétértelmü szóval válaszol neki. Azt parancsolja, vágjon le egy fejet. Numa kész feláldozni a kertjéből egy hagymafejet. Mire az isten hozzáteszi: emberfejet. Numa hajat igér. Juppiter l e l k e t követel, mire a király halat ajánl fel; ekkor az isten beleegyezőleg elmosolyodik, és méltónak nyilvánitja Numát az istenek társaságára. -- Az a mozzanat, hogy Juppiter l e l k e t követel /"Postulat hic animam..."/, nem található meg PLUTARKHOSZ elbeszélésében, ezt tehát MIKSZÁTH csak OVIDIUS-

[1] PLUTARKHOSZ: Párhuzamos életrajzok, Numa 15. /id. kiad. 108./.

[2] OVIDIUS: Fasti 3, 329--344. /The Loeb Classical Library 253., London--Cambridge, MCMLIX., 144./; -- vö. Krit. kiád. 189.

ból merithette, mégpedig az eredeti szövegből, mely iskolai olvasmánya volt.[1]

Összefoglalva az eddig elmondottakat megállapitható, hogy MIKSZÁTH -- gazdag élményanyagán és irói fantáziáján túl -- irásos forrásokat is felhasznált novellája megszerkesztésében. Ez utóbbiak három fő csoportra oszthatók, úgymint iskolai reminiszcenciák, olvasmányok, napisajtó.[2] Az igy nyert anyagot sajátos irásmüvészetével asszimilálta, egységbe olvasztotta. Általánosabb érvénynyel is helytállóak GYÖRGY Lajos megállapitásai: "Ezkben az apróságokban irói müvészetének értékes vonásai nyilatkoznak meg: kiváló tárgyérzéke s az idegen elemeket is egyénivé és eredetivé szürő egyénisége, amely az ezer, sőt kétezer éves múltú tárgyakat maiakká szinezte, és származásukat t e l j e s e n e l - t a k a r ó , magyar jellegü anekdotákká csiszolta."[3]

[1] OVIDIUSt a IV--V. osztályban olvasták MIKSZÁTHék /REJTŐ: i.m. 29., 32./, s bár az Értesitő a Fasti-t nem emliti, szinte bizonyosra vehető, hogy ez a szemelvény szerepelt a tankönyvben.

[2] Ez utóbbira lásd Krit. kiad. 178--179.

[3] GYÖRGY Lajos: i.m. 7. /Kiemelés tőlem -- K. P./

2. MIKSZÁTH és a romantika

MIKSZÁTH irói munkásságának kibontakozása, érlelődése a 70--80-as évekre esik. A magyar irodalom egyik legvitatottabb korszakának hajnalára tehát, amikor egyrészt a JÓKAI nevével fémjelzett nemzeti romantika lendülete már megtörőben van, de hatása szinte felmérhetetlen az új irói nemzedékre, másrészt a 67-es kiegyezés alapján álló GYULAI az Akadémiára, a Kisfaludy Társaságra és a Budapesti Szemle egész irói--kritikusi gárdájára támaszkodva igyekszik szembehelyezkedni a romantikával, hogy helyébe a KEMÉNY Zsigmond-féle történeti-irodalmi koncepciót állitsa. Ugyanekkor már sürgetően jelentkeznek újabb, modern irányzatok: nyugatról a századvég naturalizmusa, szecesszió ja, keletről pedig az orosz nagyrealizmus.

Ez az évtized mindenképpen korszakhatár a magyar irodalom történetében. Már 1969-ben, az un. periodizációs vitában[1] többen hangoztatták ezt a véleményt, igy például

[1] Ez a vita 1969-ben az Irodalomtörténet c. folyóirat lapjain zajlott le. A vitát KENYERES Zoltán "A Magyar Irodalom Történetének" periodizációs elveiről c. tanulmánya /IT LI., új folyam I. [1969.], 40-60./ inditotta el, amelyben a 6 kötetes irodalomtörténet periodizációs koncepcióját taglalta és elemezte. A folyóirat következő számának vitarovata ARADI Nóra, BARTA János, BÁN Imre, NEMESKÜRTY István, OROSZ László, SZABAD György és SZABOLCSI Miklós hozzászólásait közli, végül NAGY Péternek LUKÁCS Györggyel folytatott beszélgetését hozza.

KENYERES Zoltán és BARTA János. Mindketten elsősorban az irodalomban mutatkozó új erők jelentkezésével magyarázzák, indokolják nézetüket: "Érvek sorakoznak amellett is, hogy a határt még hátrább kell tolni, vissza a 80-as évekre. Lukács György többször kifejtette, hogy a naturalizmustól a mai modernizmusig a polgári müvészet egyazon összefüggő szakaszáról van szó. A naturalizmus pedig már a 80-as években szórványosan felbukkan a magyar irodalomban, s jelentkezik ebben az évtizedben a hasonló ideológiai gyökerü szimbolizmus és szecesszió is. Mindezeknél csak kezdetekről lehet beszélni, összefüggő, erős áramlatról még nem, e kezdetek összességükben mégis nagyarányú változást jelznek, s azt bizonyitják, hogy A Hét egy előkészitő korszak hullámhegyén indult meg. A szél pedig még távolabbról fodrozta a vizet: már az 1870-es kozmopolita vita hirt ad az irodalomszemlélet átalakulásáról..."[1] BARTA János a fő korszakhatárt 1848-ra és 1906-ra teszi. Véleménye szerint 48 után két döntő momentum merült fel, amely azelőtt nem jelentkezett: egyrészt ARANY eszményitő realizmusa, másrészt JÓKAI nemzeti romantikája. Megállapitja azonban, hogy mindkét irányzat rövid virágzás után visszaesik, epigonizmusba fullad, s ezzel egyidőben megindul a naturalizmus /már TOLDY Istvántól kezdve/ és a realizmus

[1] KENYERES: uo. 56.

/IVÁNYI/ lassú előretörése. Kifejti, hogy ezekre az új jelenségekre nem alkalmazható sem az 1870-es /még GYULAI uralkodik/, sem az 1890-es /A Hét megindulása/ dátum, hanem 1880 körülre, tehát BRÓDY, REVICZKY, AMBRUS indulására kell tenni a korszakhatárt: "Két korszakot veszek tehát föl 49 és 906 között, nagyjából az 1880-as határral; a másodikat, ha nevet kellene adni, igy nevezném: »A modern magyar irodalom előjátéka«, vagy: »Hagyomány és modernség között«."[1] Mindezen szempontokat a legtömörebben KOMLÓS Aladár fogalmazta meg /KENYERES is hivatkozik rá/: "1880-ban kezdődik az új magyar irodalom, az, amely már nem a feudális Magyarországból nő ki. Alig van irója a századfordulónak, aki nem a 80-as évek elején jelentkeznék. Az új nemzedék tudatában is van, hogy vele új szellem lép porondra, s szembeszáll a hivatalos irodalommal."[2] Az itt idézetteken kivül van még talán két érv, amely e korszakolást indokolttá teszi. Az első politikai. Ugy véljük, nem szükségtelen néha az irodalomtörténet periodusait ilyen vetületben is vizsgálni, erre éppen A Magyar Irodalom Története-nek 4. kötete jó példát mutatott. Az 1867 utáni történetnek ugyanis erre az évtizedre esik az egyik

1 BARTA János: uo. 355.

2 KOMLÓS Aladár hozzászólása az újkori magyar müvészet periodizációjának problémái c. vitához, megjelent a Müvészettörténeti Ertesitő, !1967!, 1. sz. 8. old.

Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

legdöntőbb változása, a Deák-párt lassú bomlása és Tiszáék fokozatos előretörése; ezt a folyamatot 1875. március 1-én a kormánypárt és a balközép fúziójából létrejött szabadelvü párt megalakulása és annak október 20-án történt hatalomra jutása /Tisza Kálmán vezetésével/ tetőzte be. E politikai fordulat nem hagyta érintetlenül az irodalmat sem: az irodalmi élet egyszerre fokozott politikai töltést nyert, a Gyulai vezette irodalmi Deák-párt pozíciója megrendült. MIKSZÁTH igy festi ezt a korszakot: "Már az első beállitása se volt szerencsés e parlamentárizmusnak. A Deák-pártból alakult »nagy emberekből« álló kabinet állt az ügyek élére, Deák nélkül. Az egyszerü tekintetes úr, kinek szemöldökintése szerint mozdult a hatalmas nagy párt, kivül maradt. Birta a hatalmat, de nem viselte a felelősséget. Az Andrássy Gyulát követő kormányok már csak úgy tüntek fel a párt előtt, mint az öreg irnokai, kik lógtak a Burgtól, és lógtak az »Angol királynő«-től, ahol Deák lakott. 1874-ben Deák már fáradt volt, zsémbes és elégedetlen a pártjával, mely csak intrikálni tudott, de engedelmeskedni még neki sem akart . . . Növelte az általános elégedetlenséget, és ingerelte a hangulatot a korrupció, mely valóban szemérmetlenül üzetett. Egy pár csúnya dolog pattant ki. Rothadás szaga kóválygott szerte a levegőben. Sokat tett a képzelődés is. Bús alko-

nyat jutott osztályrészeül a nagy emberek. Sötét árnyékok ereszkedtek le a nagy müre, revizió veszélye kezdte fenyegetni. Ehhez járult, hogy az Andrássy Gyula gróf jövendő terveibe egy fegyelmezett magyar többség elengedhetetlen kellék volt... A fúzió ezután már csak a formák és személyi kérdések elintézésének dolga volt, a Tisza csapata már március 3-án bevonult a Lloyd-épületbeli klubba, hol lassan terjeszkedve, csakhamar átvette az uralmat. A hires balközépi vezérből lett a még hiresebb»generális«, és hiveiből, a jó guerilla-harcosokból nevelődtek a legkezesebb mamelukok."[1] Ez a fordulat zárta le végérvényesen az 1848-as utat, s tette egyelőre illuzórikussá az új forradalom lehetőségét. Az értelmiség reagálása igen változatos volt, melynek két pólusán talán éppen JÓKAI /csatlakozik a Függetlenségi Párthoz, Tiszához/, illetve MIKSZÁTH /ellenzéki, nemsokára a Szegedi Napló munkatársa/ állt. GYULAI ugyan kitart nézetei mellett, de ettől fogva kezdődik elszigetelődése, "Szemléje a Deák Ferenc-i liberalizmus utolsó menedéke/[2], s ahogy a kor átlép gondolkodásán, problematikáján, úgy válik súlya elenyészővé. E számunkra jelentős három személy példájával itt csak reprezentálni

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora, Bp., Müvelt Nép, 1954. 293--294.

[2] SOMOGYI Sándor: Gyulai Pál /A magyar irodalom története [főszerkesztő SÖTÉR István] IV., A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig [szerkesztette SÖTÉR István], Bp., Akadémia, 1965./ 220.

szeretnénk azt a hatást, amelyet ez a politikai fordulat a magyar irodalom egészére gyakorolt.

A második érvünk irodalomtörténeti jellegü. Amennyiben ugyanis az alkorszak határát 1890-nél vonjuk meg, valósággal kettétörjük MIKSZÁTH, REVICZKY, KOMJÁTHY, BRÓDY, JUSTH stb. irói pályafutását; ezzel szemben az 1880-as kezdés lehetővé teszi a felsorolt irók /és számos kortársuk/ fejlődésének egységben való tárgyalását, bemutatását. Ebben a kérdésben teljesen egyet kell értenünk KENYERESsel, aki a problémát hasonló éllel hangsúlyozta: "Az 1880-as korszakhatár jobban érzékelteti az átmenetet, s kevesebb életpályát metszene. Törés nélkül tartalmazná Mikszáth minden érett korszakát, érzékeltetve a romantika lassú megszünését az új korban s a realizmus kontinuitását."[1]

Ebben a -- véleményünk szerint korszakhatárnak tekintendő -- kritikus évtizedben tehát jelentkezett egy új nemzedék /tagjai sorában MIKSZÁTHtal/, mely autonóm módon kezelte a hagyományokat, új nézőpontból közelitett a társadalmi--politikai és irodalmi problémákhoz egyaránt. A továbbiakban ezt az új viszonyulást szeretnénk nyomon követni MIKSZÁTH Kálmán munkásságában.

A 70--80-as évek fiatal irói generációja egy modern, a fejlődő városi életet, a kialakuló kapitalizmust realista módon ábrázoló új irodalom megteremtésének programjával

[1] KENYERES: i.m. 57.

lépett szinre. Sokan közülük külföldi, elsősorban francia példaképek hatása alatt állottak /JUSTH, BRÓDY, AMBRUS/, de erős gyökerekkel kötődtek a magyar társadalom problémáihoz, azaz csak módszereik egy részét kölcsönözték a Nyugattól. A fiatalok másik jelentős csoportja -- közülük a legkiemelkedőbb MIKSZÁTH -- a magyar prózai tradiciókban kereste azokat a pozitiv hagyományokat, amelyek realista törekvéseiknek leginkább megfeleltek. Talán ellentmondásnak tünhet, de legtöbbjük -- MIKSZÁTH is -- a nemzeti, eszményesitő romantika felé fordult nagy érdeklődéssel, s JÓKAI müvészetét tekintették példának anélkül, hogy lemondtak volna a realista ábrázolás igényéről. Még tovább bonyolitja a képet, hogy a Budapesti Szemle köre már korábban is következetesen sikra szállt, éppen a JÓKAI féle romantikával szemben, a realizmus mellett. A fiatalok azonban -- kevés kivétellel /PÉTERFY/ -- mégsem ehhez a vonalhoz csatlakoztak. Nehézkesnek, elavultnak, akadémikusnak érezték az érlelődő, ifjú irók EÖTVÖS, KEMÉNY és GYULAI stilusát, ezért fordultak el irányzatuktól.

Az eszményesitő romantika és a magyar fin du siècle realista törekvései között fennálló ellentmondásos kapcsolat megértéséhez a kulcsot JÓKAI müvészetében kell keresni. Ugy véljük, hogy elsőnek azt a társadalmi bázist kell feltárnunk, amelyben ez az irói attitüd kialakult. Sok eltérő nézet és vélemény formálódott JÓKAIról az el-

múlt évtizedekben, de talán abban az egyben mindegyik megegyezik, hogy az iró alapvető élménye a 48-as forradalom volt. Ez az élmény köti össze a Világos utáni nemzedék nagyjaival. s ezen túl az, hogy hü próbál maradni a forradalmi eszmékhez, hagyományokhoz. Bármennyire is eltér alkotói magatartása ARANY, VAJDA és más irók, valamint KOSSUTH, TÁNCSICS és a többi politikus múlthoz rögződött álláspontjától, velük szorosan összeköti a hüség vagy legalábbis a hüségre való törekvés meg nem szakadó igénye: "Jókai alapvető, nagy élménye közös a kor nagy alkotóiéval. Petőfi közvetlen környezetéből, legszükebb baráti köréből ő és Arany János bontják ki pályájukat Világos után. Aranynál is, Jókainál is döntő az a mód, ahogyan 48--49-hez hüek próbálnak maradni. Egyikük hüsége sem tekinthető a Petőfi-örökség egyenes továbbfolytatásaként -- de mindkettőjük magatartásának lényege: a hüség, vagy legalábbis a hüségre való törekvés."[1] MIKSZÁTH kétségtelenül ezt a hüséget értékelte legnagyobbra JÓKAIban, s szinte irigyelte, hogy azoknak a nagy napoknak lehetett részese. Jókai-életrajzában a leglelkesültebben a forradalmi márciusról, a fiatal irók köréről irt. Kétségtelen, hogy MIKSZÁTH JÓKAIban mindig a 48-ast tisztelte és szerette, akárhányszor irt róla, ezt a történeti hátteret rajzolta mögé. Ugy érezte, JÓKAI egész

[1] SŐTÉR István: Romantika és realizmus. Válogatott irodalmi tanulmányok, Szépirodalmi, 1956. 366--367.

pályáját ez a történelmi szakasz határozta meg: "Ugy tünik fel nekünk Jókai innentől kezdve, mintha mindaz, ami ővele amott történt, nem léteznék, mintha ő is e napon keletkezett volna. Páratlan népszerüségének lombozata e naptól kezdődik, és innen veszi táplálékát, mint a fa koronája a földtől, amelybe gyökere lenyúlik. Ebből él, ebből lélegzik. Ennek a napnak az isteni nedveit felszija, ha a népszerüség hervadozik, és rögtön vele lesz megint."[1] Valójában JÓKAI Világos után ugyan visszatért a maga módján 48 alapjára, de Tiszáék mellett kitartva egyre inkább eltávolodott attól. Innen származik az, hogy a későbbi JÓKAIt MIKSZÁTH erősen kritizálja, és szemére veti tőle korábbi forradalmibb állásfoglalásait. A szabadságharc alatti JÓKAIt igyekszik mentegetni, s tagadja, hogy távolodása PETŐFItől egyben békepártiság lenne, a 70-es években azonban már belátja maga is, az iró elvesztette azt a progresszivitást, amelyet neki a 48-as örökség biztositott. Ebből fakad az, hogy MIKSZÁTH e korra vonatkoztatva lebecsüli JÓKAI közéleti tevékenységét: "A Mikszáth nyújtotta portrénak különösképp a közéleti vonásai hiányosak. Ő csak amolyan »vasárnapi« politikusnak akarja látni Jókait, szórakozott és gyanútlan mükedvelőnek, aki csak egy-egy választási vagy parlamenti siker görögtüze kedvéért vesz részt a közéletben. Valószinüleg a kései Jókai politikai szerep-

[1] MIKSZÁTH: Jókai élete és kora, id. kiad. 117.

lése, kinos botlásai, gyerekes aulikussága, lelkendezései késztetik Mikszáthot arra, hogy a korábbi Jókaiban is csak a tétovázó, ténfergő politikust lássa."[1] Kétségtelen, hogy MIKSZÁTHot a forradalom tanúja, aktiv résztvevője, PETŐFI, KOSSUTH barátja ragadta meg JÓKAI alakjában, és ahogyan JÓKAI távolodott ettől a hagyománytól, úgy ábrándult ki MIKSZÁTH is politikailag mesteréből. Mint láttuk, JÓKAI nemzeti romantikájának mélyén a szabadságharc hősi emléke él tovább, MIKSZÁTH azonban már az 1875 utáni korszak irója, amikor ezeknek az emlékeknek a gyakorlat számára utat mutató szerepe megszünt, s vele együtt e romantika is járhatatlannak bizonyult. Ennek ellenére a romantikus müvészet sohasem vált számára idegenné, elemeit állandóan beépiti még leginkább realista izü irásaiba is.

A politikai nézetek különbségén tulmenően az irodalmi alkotásokban megnyilvánuló világnézeti, szemléleti hasonlóságok és különbségek is fellelhetők a két iró között. JÓKAI 48 után is alapvetően a liberális nemesség képviselője maradt. Egy bukott forradalom után jelentős pozitivum volt, hogy e polgárosuló réteg és a soraiból kiemelkedő értelmiség igényeinek megfelelően ébren tartotta a nemzeti felemelkedés és dicsőség eszméjét, ezzel igyekezett felrázni apátiájukból az ország politikai erőit. Mindezt azonban csak úgy realizálhatta, ha e liberális erőt mindent

[1] SŐTÉR: Romantika és realizmus, id. kiad. 375.

legyőző hősiesre, óriásira felnagyitott tényezőként ábrázolta, amely még a korabeli válságból is képes lett volna kirántani az országot. Emberfeletti hősökre, idealizált alakokra volt tehát szüksége, akik képesek megvalósitani e célt. Az ilyen irányú törekvés azonban eleve lehetetlenné tette egy nyugat-európai értelemben vett realista regénytipus kialakitását müvészetében: "Jókai nemzet-eszméje megfelel a polgárosuló, liberális középnemesség, a nemességből kinőtt értelmiség igényeinek: regényei a nemzeti felemelkedés eszméjét hirdetik, s a nemzeti dicsőség, a megigazulás vágyképét, álmait, nosztalgiáit tartják ébren. De ez a nemzeti eszme őnála sem foglalja magában a társadalmit, s épp ezért, bár a valóság egyik fontos részét mutatja meg: mégsem a teljes valóságot, s főként nem azt, amelynek bemutatására a kortársi realizmus Európa-szerte vállalkozik."[1]

E programnak kétségtelenül kitünő társadalmi talajt jelentett az önkényuralmi rendszer. Nem véletlen, hogy müvészete ebben a periódusban igen lendületes, termékeny. Ekkor irja a Csataképeket /1850/, Egy bujdosó naplóját /1850/, az Erdélyi képeket /1854/, a Népvilágot /1857/, a Dekameront /1857--1859/, továbbá történelmi regényeit, az Erdély aranykorát /1851/, a Törökvilág Magyarországon-t /1852--1853/,

[1] SŐTER István: Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után, /Irodalomtörténeti Könyvtár 12./, Bp., Akadémia, 1963., 574.

a Fehér rózsák /1854/, a Janicsárok végnapjait /1854/ és nem utolsósorban két nagy regényét, az Egy magyar nábobot és a Kárpáthy Zoltánt /1853--1855/. Ezeknek az alkotásoknak nagy jelentőségük van abban, hogy a franciás romantika helyett általuk JÓKAInak sikerül megteremtenie egy speciálisan magyar, a hazai viszonyokból kinövő n e m z e t i jellegü romantikát. Ugyanakkor a régmúlt helyett e müvek nagyrésze a közelmúlt eseményeit irja le. Ám ezen alkotásokban hiába keressük az ábrázolt korszakok politikai irányzatainak, gazdasági viszonyainak elemzését: mondanivalójuk egyértelmüen a nemzeti egység kiemelésére, a nemesség vezető szerepének apológiájára szoritkozik. Az Egy magyar nábob azonban mindenképpen új fejezetet nyit müvészetében. A korábbi irásokban a konfliktusok legtöbbször erkölcsi jellegüek voltak, most, ebben a regényben megtartja ugyan ezt a vonalat, de felerősiti azzal, hogy az erkölcstelen a nemzetietlennel párosul, az erkölcsös pedig a patrióta--nemzetivel. A "világnézeti" és erkölcsi szál összekapcsolása új lehetőséget teremt a regény számára. Ezen "házasságon" keresztül valósul meg ugyanis az a speciális szerep, amelyet a Nábob a magyar epika történetében betölt. Szecessziós alkotás ez, szecessziós abban az értelemben, hogy összefoglalja kora irodalmi eredményeit, de ugyanakkor nem azonosul azok egyikével sem, ha úgy tetszik, megmarad sajátosan egyedinek, szintézisnek. A regénynek

ezt a jellegét legvilágosabban SŐTÉR fogalmazta meg: "Jókai a Nábobbal a regény müfajának sajátosan magyar változatát teremti meg, -- változatot, mely a világirodalom többi regénytipusától lényegesen különbözik. A Nábob egyaránt elüt a romantikus és a realista regénytől, habár mindkettőből elvegyül benne valami. Jókai regénymüfaja középúton áll a nyugati regény eljárásait, megoldásait kölcsönvevő s áthasonitó Eötvös, -- és a népies költői elbeszélést megteremtő Petőfi és Arany müfaji törekvései között. De amig Arany a népies elbeszélő költeménybe a regény lélekrajzát és jellemábrázolását viszi be, -- addig Jókai a regényt a népmese vagy a patriarkális anakdota felől közeliti meg. Nemzetibb,»magyarabb« szinezetü lesz ezzel a müfaj, -- de nagyon is különböző a klasszikus realista regénytől. Jókai regénymüfajának ellentmondásosságában a nemesség lassú, nagy zökkenőkkel folyó polgárosodásának ellentmondásai tükröződnek."[1]

Nem kétséges, hogy MIKSZÁTH ezt a programot igenelte JÓKAI munkásságában, s mindent elutasitott, vagy gyanakvással fogadott, amely ettől távolodást jelentett. Mindemellett a liberális nemesség polgárosodásának ellentmondásai, a fejlődés megrekedése mind a nemzeti romantika, mind a MIKSZÁTHi törekvések kerékkötőjévé is vált. Mindketten egy

[1] Uo. 588.

önmagát túlélő, állandó válságokkal küzdő osztály ábrázolói voltak, s ennek következtében irói módszerükben számos hasonló vonással találkozunk. Ennek ellenére MIKSZÁTH sok tekintetben birálta és támadta mesterét, s ellenvéleményével nem volt egyedül. Részleges birálatok már a 60-as években is érték JÓKAIt recenzensei tollából, de ezeknek az irásoknak a kritikai élét tompitotta a meseszövés, a ragyogó technika, szellemesség hangos dicsérete.

Az első komolyabb támadás az irót az irodalmi Deák-párt felől érte. CSENGERY nyit utat ennek a kritikai pergőtüznek, amelyet azután GYULAI és a Budapesti Szemle köre zúdit rá. Előljáróban mindjárt le kell szögeznünk, hogy e csoport politikai és irodalmi szempontból egyaránt elitélte JÓKAIt. Ugy hisszük, SŐTÉRnek igaza van, amikor a birálat politikai gyökereit hangsúlyozza, és tartja elsődlegesnek.[1] Kétségtelen, hogy GYULAI ebben a vonatkozásban a békepárt, majd a Deák-párt álláspontjáról utasitja el JÓKAIt, akit túl radikálisnak, sőt egyenesen a KOSSUTH-vonal egyik fő képviselőjének hitt: "Azonban egy nagy illusió sokáig elvakitotta. Azt hitte, hogy Kossuth épen oly nagy államférfiú, mint izgató, s az izgatásaival felköltött forradalmi erőt vezetni is képes valamely ered-

[1] Vö. SŐTÉR István: Romantika és realizmus, id. kiad. 368.

mény biztositására."[1] A JÓKAI által is támogatott balközép GYULAI szerint a "kiegyezés megtörténte után annak megdöntését irta zászlójára, fennen hirdette, hogy mi nem kell a kiegyezkedés pontjaiból, de hogy mit tenne helyébe, arról hallgatott, mert régibb terveibe maga sem látszott hinni. E n e g a t i v irányban új meg új programot adott ki, s könnyelmüen felidézett egy v é g z e t e s h a r c z o t , mely őt épen úgy megrontotta, mint a Deák-pártot, s veszélyeztette Magyarország legéletbevágóbb érdekeit."[2] Nem nehéz e kifogásokat egyeztetni GYULAI és KEMÉNY más politikai állásfoglalásaival, melyek mindenkor a kossuthi politika revizióját, elitélését hangoztatták. Ezekután érthető, hogy a csoport igen hevesen reagált JÓKAI 48-at felidéző regényeire és a kiegyezést támadó cikkeire, karcolataira, beszédeire.[3]

1 GYULAI Pál: Birálatok 1861--1903., Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Bp., 1912., 141. /Először a Budapesti Szemlé-ben, 9 [1875] 202--216. jelent meg, teljes névaláirással./

2 Uo. 143. /Kiemelés tőlem -- K. P./

3 Ezek a megnyilatkozások valóban zavarhatták a Deák-pártot; JÓKAI ugyanis minden eszközt megragadott, hogy támadja a kiegyezést. Mindjárt 1868-ban például az Igazmondó december 27-i számában a következőket irja: "Amit Magyarország állami önállásából visszakapott, kevés arra, hogy megmenthesse magát és királya egyéb birodalmát, de nagyon sok arra, hogy elveszthesse miatta mindkettőt." Ezen publicisztikai megnyilatkozások mellett kevesebb hatást váltottak ki , de jellemzik az iró álláspontját ebből a korból való versei is, mint A sziámi ikrek, Egy kis fegyverszünet, Az új aranykor, Magyar filiszter dal, Az angyal kétféle imádság közt stb. -- vö. SZEBENYI Géza: Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése /IT 1954. 1. sz./ 26--27.

Alá kell azonban húznunk, hogy mindezen politikai kifogások mellett GYULAI összegezte elsőként és tette birálat tárgyává JÓKAI elbeszélő müvészetének eredményeit és hibáit. Pozitivumként emelte ki, hogy az iró igen jól választja meg témáit, minden irásában közérdeklődésre számot tartó problémát vet fel /mint irja: "Mind oly tárgyak, amelyek magokban is érdeket keltenek"/[1], és hogy stilusa könynyed, magyaros, gördülékeny: "Jókainak kitünő elbeszélő tehetsége van, s e tekintetben egyetlen regényirónk sem versenyezhet vele. Egyszerü, folyamatos, s egypár találó vonással hol plasztikailag, hol festőileg emeli ki tárgyait. Valami kedves elevenséggel, lankadni nem tudó mozgékonysággal ragadja magával olvasóit, a nélkül, hogy fárasztaná. Átmenetei, fordulatai minden erőltetés nélküliek, mintegy ösztönszerüek. Könnyedén lebeg az elbeszélés folyamának kanyarulatain, melyeket nem tartóztat föl a reflexiók tömege, s hol rohamosan, hol csendesen hömpölyögve halad tovább, s nyit meg egy-egy újabb völgyet, de ritkán árad ki, vagy süllyed posványba. És e ritka adományhoz járul styljének ereje, hangzatossága, jellemzetessége és magyarossága. E tekintetben is felülmúlja regényiró társait. Ment Jósika idegenszerüségétől vagy affektált magyarságától; nem találhatni benne Eötvös áradozó nehézkességét, sem Kemény szófüzési gondatlanságát s egyenetlenségeit."[2]

[1] GYULAI: Birálatok, id. kiad., 103.

[2] Uo. 80--81.

S.E.K. Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Megfigyelhető, hogy GYULAI a formai megoldások területén talál kiemelkedő eredményeket, mégpedig elsősorban a tartalomtól független régiókban. Érdekes jelenség, hogy azonnal negativumokba csapnak át az értékelésben ezek az erények, mihelyst JÓKAI világnézetével kapcsolatban elemzi őket GYULAI; a tárgyválasztásról ugyanis mindjárt megjegyzi: "De vajon képes-e a jól választott tárgyakat egyszersmind jól feldolgozni s egészben véve valóban költői értékre emelni akár cselekvény, akár kor- és jellemrajz tekintetében? Aligha. Jókai nem annyira eszményiti az életet, mint meghamisitja..."[1] Stilusát bármennyire dicséri, egy rövid mondatban eszméivel párhuzamba állitva már igy ir róla: "Elbeszélése némelykor modorosságba, üres szónokiasságba esik, de ez hatásvadászata s éretlen eszméi következménye."[2] Nem véletlen, hogy a további kritikai megjegyzéseket GYULAI a "fantázia" cimszó köré csoportositja. Fokról-fokra igyekszik bizonyitani, hogy az iró egy irreális világot épit fel, amely a valóság tényeinek helytelen értékeléséből, meghamisitásából, fantazmagóriákból táplálkozik, amelyeknek semmilyen tudományosan bizonyitható alapjuk nincs: "Phantasiája nem az alapos müveltség és világismeret forrásából merit, hanem az öt földrész minden tájáról a történelem, természet és társadalmi élet világából összeszedi mindazt, a mi különös, kivételes, bizarr, s a drága aranyat, mint a vadember,

[1] Uo. 103.

[2] Uo. 81.

sok szinben csillogó üveggyöngyökért cseréli be. A valóság iránt kevés érzéke van, a költészet lényegét nem annyira a valóság eszményitésében keresi, mint inkább meghamisitásában vagy túlzásában egész a képtelenségig."[1] Az irodalmi kritikán túli funkciója is volt kétségtelenül az ilyen birálatnak, hiszen akinek -- alkotásaiból kimutathatóan -- a "valóság iránt kevés érzéke" van, annak politikai érvei sem lehetnek megalapozottak. Ugy hisszük, ezekkel a példákkal sikerült bizonyitani, hogy GYULAI nem a kritikai realizmus felől, hanem egy politikai motivumokkal szinezett Deák-párti platformról birálta JÓKAIt, ami természetesen nem zárja ki, hogy értékelésének számos pontja ma is élő, elfogadható, érvényes; itt azonban célunk elsősorban az volt, hogy azokra a megközelitési irányokra mutassunk rá, amelyek meghatározták a kortársak és közvetlen utódok viszonyát JÓKAIhoz. A Budapesti Szemle körében a fiatalabb generáció igen markáns képviselője, PÉTERFY Jenő is sokat foglalkozott JÓKAIval. Ő azonban alapvetően más irányból közelitette meg az iró munkásságát. Ezt azért szükséges kiemelnünk, mert talán megtévesztő lehet, hogy PÉTERFY sok, látszólag GYULAIéval megegyező konklúziót von le JÓKAI tanulmányozása során. Azonban míg GYULAI mint láttuk, a Deák-párt ideológiai szempontjait kérte számon az irótól, addig ő már egy új, modern realizmus igényével állit fel követelményeket

[1] Uo. 82.

JÓKAIval szemben. Ez a szemléleti változás azonnal láthatóvá válik, ha megfigyeljük, hogy a GYULAI vizsgálta fantázia-probléma helyett PÉTERFY számára a motiváció, a lélektani analizis, a cselekvések pszichológiai indoklása válik központi kérdéssé. Közvetlen bizonyitéka ennek a GYULAIétól teljesen különböző új igény jelentkezésének az 1881-ben megjelent Jókai-tanulmány utolsó pár mondata: "A magyar regény ne csak a »délibábot« tükrözze, hanem igazán jelen társadalmunkat. A regény ne csak az iró játéka legyen, tanulmány is: »étude«, mondaná a francia. Várjuk azt a regényirót, ki a magyar embernek, a nemzet törekvéseinek realisztikus mértékét veszi."[1] JÓKAI birálata jó alkalom PÉTERFYnek arra, hogy jellemezze a realista lélekábrázolást, azután ennek tükrében mutassa be a kritizált iró hiányosságait: "Hogyan rajzolják a realisztikus müvészek az egyént? Eljárásuk közös vonása: a pszichológiai részletezés bármennyire is különböznek egyébként fölfögásban, modorban. Az egyik, midőn az indulatot, a szenvedélyt, a lelki megszokásokat vagy egyáltalán a jellemeket bonczolja, részletről részletre halad visszafelé, mig végre azt hiszi, hogy a jellem magjára akadt. Most aztán újra útjára bocsátja hősét. A másik a jellem gyökeréből indul ki, és azon van, hogy mindenek előtt ennek növekedését mutassa föl a kapcso-

[1] PÉTERFY Jenő: Jókai Mór, Budapesti Szemle, 26. köt. [1881] 27.

latos s mindig fontosabb, jelentősebb, szembeszökőbb részletek útján. Minden körülmény, melybe hősét vezeti, nála vonatkozással van annak lelkére, s új fordulatra, új kifejezésre, elevenebb fejlődésre készteti jellemét."[1] Mellékesen már GYULAI is felrótta JÓKAInak a hevenyészett jellemeket, a végletesen elnagyolt figurákat,[2] de PÉTERFY azáltal, hogy pozitiv példákat,[3] módszert vesz alapul, sokkal meggyőzőbben világithat rá a jellemrajz hibáira: "E ponton Jókai pszichológiájának egy új hiánya tünik elénk, a költő koromfeketének festi a rosszat egyszerüen azért, mert nem lát be természetébe; az ördögöt rajzolja ember helyett, pe-

[1] Uo. 12.

[2] Ennek bizonyitására számtalan példát idézhetnénk, itt csak egy-két jellemző mondatot választottunk: "Hősei kivül sziporkáztatóak, de belül meglehetős üresek." /GYULAI: Ujabb magyar regények, Birálatok, id. kiad. 103./, "Tiszta elbeszélő styljét sohasem rontja meg lélektani fejtegetésekkel, de magában a rajzban, a cselekvény szövésében legkevesebb súlyt helyez a lélektani fejlődésre. Személyei nem annyira jellemrajzok, mint inkább középszerü szinészek szereplései. Sajátságos, bizarr jelmezekbe öltözteti őket, erősen kitömve, vastagon kifestve. A melyik szép, az szebbnél szebb akar lenni, a rút rútabbnál rútabb, a béna bénánál bénább, a vitéz vitéznél vitézebb, a bohó bohónál bohóbb." /GYULAI: Birálatok, id. kiad. 82./

[3] Pozitiv példaként JÓKAIval szemben BALZACot állitja egyhelyütt, ami -- úgy hisszük -- önmagáért beszél, és fényt derit PÉTERFY realista eszményeire. /Vö. PÉTERFY: Jókai Mór, id. kiad. 8./: "Balzac alakjaiban a »grain de folie« növekszik s emészti föl az egészséges szervezetet, Jókainál a »grain omnipotence«."

dig a költőnek az ördögben is az emberi lélek törvényeit kell keresnie."[1] Ugyanakkor PÉTERFY a hibák okaira is igyekszik rámutatni, azokat a müvön belül, nem pedig az iró politikai, szemléleti magatartásából vezeti le: "Jókai pszichológiájának emlitett hibáit nagy részben megmagyarázza az iró azon sajátsága, hogy fő gondját a regény meséjére, annak kalandosságára s élénk kiszinezésére forditja; alakjai bánják, ha nem olyan kalandosak, mint szerzőjük képzelme! Jókainál elsősorban a roman des aventures áll s nem a roman des caractères. Ezért alakjainak tk. alig van külön élete; mindig csak azon egyes helyzetek szerint mozognak, éreznek, gondolkoznak, melybe őket a kalandos mese önkényszerüsége tereli."[2] PÉTERFY tanulmányában ragyogóan fölismeri, hogy a realista alkotás alapvető követelménye az öntörvényü hős, akinek mozgását, fejlődését saját jelleme és a történelmi--társadalmi környezet határozza meg, s az iró elidegeniti magától az általa teremtett figurát, hagyja élni, cselekedni. Ezzel szemben igen jól figyeli meg, hogy JÓKAI minduntalan saját elképzeléseit, akaratát viszi át alakjaira, megszüntetve ezáltal autonóm mozgáslehetőségüket, természetes jellemfejlődésüket: "hőseinek nincsenek saját törvényök; mindenben alkalmazkodnak a költőhöz; engednek

[1] Uo. 9.

[2] Uo. 19.

intéseinek, mint közlegény a káplárjának; az ő ötletei nekik -- parancs. S most világossá válik előttünk azon néha csodálatos következetessége éppen úgy, mint következetlensége is. Mindkettőnek egy a gyökere. Az alakok következetesek mindaddig, mig a költő azt az ötletet, melyet hozzájok köt, tovább birja fonni, ha pedig az ötlet szála elszakad, előáll hőseiben az a »saltus«, a milyen »non datur in natura«."[1] Ezek után érthető, hogy JÓKAI müvészetét a kritikus nem a romantika keretein belül értékeli, hanem a realizmushoz való viszonyáról mond itéletet: "Valóban, Jókai hősei a realizmusnak csak a jargonját beszélik; lelkökben a hyperbola, költői nagyzás szelleme él. Jókai realizmusa regényeiben csak az, mit a német »Localfarbe«-nek nevez, a colorit, melylyel a költő szeszélyes rajzait árnyékolja, azokra behizelgő szint vet; különben pedig olvadó, könnyen gyúrható viaszhoz hasonlithatjuk, mely minden formát egyaránt megtür."[2]

Bármennyire is különböző GYULAI és PÉTERFY megközelitési módja, végeredményben két döntő egyezést tapasztalhatunk. Egyrészt mindketten eléggé egyoldalúan itélik meg, másrészt -- ennek megfelelően -- eleve elitélik JÓKAI müvészetét. GYULAI kritikája politikai motivumokon nyugszik, PÉTERFY viszont csak a müvek belső törvényszerüségeit veszi vizsgálat alá, eltekint azoktól a történelmi--társadalmi körülményektől, amelyek létrehozták a birált müvészi módszert.

[1] Uo. 14.

[2] Uo.

MIKSZÁTH JÓKAIról alkotott képét természetesen befolyásolta e két nagy tekintélyü kritikus véleménye, főleg GYULAIé. Ezt számos irása, megjegyzése bizonyitja. Ismerte ezeket a kritikákat, de lényegüket félreértette. Ugy érezte, GYULAI /aki róla sem volt jó véleménnyel, mint ezt később látni fogjuk/ féltékeny volt JÓKAIra, bántotta népszerüsége és az, hogy mindenki kritikátlanul dicséri, magasztalja az irót: "Talán éppen e szinte túlságos tömjénezés ingerelte kritikusait, hogy regényeinek hibáit kiméletlenül ostorozzák, kifogást emelve alakjai ellen, mivel nem elég élethivek, hasonlatosak a mesék fantasztikus hőseihez."[1] "Nézzük életének [-- ti. GYULAIénak] két nagy disputáját, valóságos harminc éves hadjáratát, Görgei védelmét és a Jókai ostromát. A népkegy tévedései háborgásba hozzák az igazság után szomjazó lelkét. Két nagy ember van szeme előtt. Az elbüvölő tollú iró, kit tenyerén hordoz az ország, glóriákat fonva feje körül, s mert hizeleg a nemzet hiúságának, a hibáit sem veszik észre. A másik alak a lánglelkü hadvezér, akit hiba hiján elitél, elkárhoztat..."[2] Ugyanakkor nem szabad azt hinnünk, hogy MIKSZÁTH nem érzékelte a kritika politikai hátterét, s csupán szubjektiv motivációkat vélt volna

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór, Az Ujság, 1905., III. évf. 313. sz. 14. [, ill. MIKSZÁTH Kálmán: Irói arcképek, Bp., Müvelt Nép, 1953., 79.]

[2] MIKSZÁTH Kálmán: Gyulai Pál nyolcvan éve, Az Irói arcképek c. kötetben, Bp., Müvelt Nép, 1953., 108--109.

GYULAI magatartásában felfedezni. Erre vall 1883-ban irt egy megjegyzése a Budapesti Szemlé-ről: "Nálunk ugyanis a legnagyobb iró Jókai, arról ők azt mondják, hogy nem tud irni; a legnagyobb élő államférfiunk Kossuth Lajos, de ők arról is kicsinylőleg szólanak."[1] GYULAIról alkotott rossz véleményének valószinüleg személyes okain kivül elsősorban annak JÓKAI ellen folytatott kritikai hadjárata és a forradalom KOSSUTHi vonalának elitélése volt az alapja. Jellemző, hogy amilyen szeretettel beszél MIKSZÁTH JÓKAIról, ugyanolyan gúnyosan és rosszallóan csipkelődik GYULAI rovására. Eklatáns példája ennek az Mikor a hóhért akasztják cimü karcolata, amelyben irgalmatlanul kivesézi a kritikust egy verses kötetének megjelenése kapcsán.[2] MIKSZÁTH elemében van. Valósággal élvezi, hogy tulajdon fegyverével vághat vissza GYULAInak. Karcolataiban

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Cikkek és karcolatok, XVII. köt. /=Krit. kiad. 67. köt., Bp., Akadémia, 1969./, 79.

[2] Jellemzésként ragadnánk ki egy-két részletet e kritikából, amely jól mutatja azt a veséig ható gúnyt, amely mindig ott bujkál MIKSZÁTH tollán, valahányszor GYULAIt emlegeti: "Gyulai Pál kiadta a költeményeit, harmadik b ő v i t e t t kiadásban ahelyett, hogy folyton szükitett kiadásban adná ki, elhagyogatva a gyengéket." /Irói arcképek, id. kiad. 100./ "Van egy ciklus gyermekmese, ezek gyönyörüek is --, de az olvasó elkedvetlenedik, mert a jegyzetekben azt találja, hogy a meséket a néptől vette Gyulai, csak a harmadik és negyedik az ő leleménye. Sajátságos malheur. Éppen az a kettő, amelyikben nincs lelemény." /Uo., 104./ Stb. stb.

is gyakran szerepel GYULAI hol mellékesen megemlitve, hol egy anekdota kedvéért. Leggyakrabban GYULAI hosszan készülő müvét, a Romhányit veszi tüz alá, kihasználva a kritikus sikertelenségét a költészetben: "Gyulai Pál úr belefáradván a »jövő század költői regényének«, a »Romhányi«-nak irásába, elindult a literatúra tarlójára cirkálni, hogy hol üthetne megint egyet azon a szegény Jókain, ki minden bajnak okozója, ami csak előfordul... De hagyjuk Gyulait! Ő az egyedüli ember, kinek senki sem ir elég jól, aki mindenen bosszankodik, ki ha valami kifogástalant akar olvasni, ir magának. Hát csak hadd mulassa magát a saját észjárásával és a Jókai árnyékának üldözésével."[1] Legjobban kedvelt, sokszor feldolgozott[2] GYULAI-anekdotája egyaránt kapcsolatos a Romhányival és JÓKAIval is: "Ismeretes az olvasóközönség előtt azon hires költemény, melyet sohasem fog olvasni -- a »Romhányi«. A múlt évtizedben, midőn Gyulai úr e soha el nem készülő mü első strófáin dolgozott, azt mondja egyszer Jókainak: -- Téged is behozlak, Móric embert a »Romhányimba«. -- Azt bizony nagyon jól teszed -- mondja Jókai hirtelen --, legalább megtudja onnan a világ, hogy én is éltem."[3] Amint

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Cikkek és karcolatok, III. köt. /=Krit.kiad. 53. köt., Bp., Akadémia, 1968./ 62--63.

[2] Például lásd még: Krit. kiad., 54. köt., Bp., Akadémia, 1968., 77.; Pesti Hirlap 1884. 265. sz., 10.stb.

[3] Krit. kiad. 53. köt., id. kiad. 168.

MIKSZÁTH JÓKAIról szóló irásait, megjegyzéseit vesszük sorra, szemünkbe tünik, hogy ellentétben GYULAIval és PÉTERFYvel, akik eleve elitélő prekoncepcióval fogtak elemzéseikhez, ő nagy szeretettel és tisztelettel közeliti meg a müveket, úgy is lehetne fogalmazni, megérteni akarja és nem elitélni minden áron. Nyugodtan mondhatjuk, MIKSZÁTH zseniális irónak tartotta JÓKAIt, aki irodalomtörténeti jelentőségü oeuvre-t alkotott: "Jókai mezsgye a magyar irodalomban. »Jókai előtt és Jókai után«, igy lesz jelölve a széppróza."[1] Ugy tünik irásaiból, a »Jókai előtt«-i széppróza teljesitményeit nem tartja valami sokra, talán csak biztató kezdetnek, amely azonban kevésbé volt magyar és még kevésbé igazi irodalom: "Mi volt a magyar elbeszélés, midőn a szép szőke fürtü komáromi ifjú megszólalt az ő eredeti magyar zamatú hangján? Jó magvas koponyák hiszen akkor is akadtak; a vaskos, nehézkes Kemény Zsigmond báróban volt mélység, pszichológia és analizáló erő, Eötvös József irány-regényeiben a sok szentimentalizmus sok gondolattal vegyült /valóságos vese--velővel/, de Eötvös is inkább volt politikus filozóf és államférfi, mint elbeszélő. Jósika Scott Waltert utánozta, és rontotta egy kissé a magyar nyelvet... Degré regényei franciáskodó limonádék, de se a cukor, se a limonádé nem elegendő benne."[2] Mint az idézetből ~~(dézetből)~~ kiviláglik,

[1]MIKSZÁTH Kálmán: A mi külön fejedelmünk /Csevegés Jókairól/, Pesti Hirlap, 1884., 265. sz., 9. old. 3. kol.

[2]MIKSZÁTH Kálmán: Jókai halálára /Irói arcképek, id.kiad./ 74.

MIKSZÁTH nem akar az EÖTVÖS--KEMÉNY-féle realizmus mellé csatlakozni, bár gondolati gazdagságuk, mélységük szimpatikus neki. Világos volt előtte, hogy az irodalom csak akkor lehet hatásos eszköz, ha közel tud kerülni az olvasóhoz. Ezt azonban EÖTVÖS és KEMÉNY elvont, nehézkes prózájával nem lehetett elérni. JÓKAI népszerüsége viszont azt bizonyitotta, hogy az olvasmányos, közvetlen stilus alkalmas mondanivalójának egy széles olvasótábor előtt való kifejtésére: "Előadása, modora és hangja valóban a legfőbb erőssége, mellyel nemzetét meghóditotta, s beláthatatlan időkig minden más itót túlszárnyal. Divatba hozta az elbeszélés könnyed folyamatosságát, mintha csak oda volna lehelve, amit mond, a természetes fordulatokat, melyek egymásból látszanak kinőni, mint a fák gallyazata. Természetesen, minden erőszak nélkül kapcsolódik gondolat a gondolathoz."[1] JÓKAI müvészetének ezt a könnyed, közvetlen természetességét, dialógusainak keresetlenségét igen nagyra tartotta, követendő példát látott benne a maga számára. Világirodalmi példákon megértette, hogy a modernség egyik fontos elemévé vált az emberi cselekvés, beszéd naturális megjelenitése. JÓKAI életrajzában az iró korai müveinek értékelésekor is ezt a vonást emeli ki: "Olyannak látszik, amit irt, mintha magától nőtt volna. Az ember észre se veszi, hogy olvas, hanem csak átnéz egy történetet. Milyen irály ez, amit észre se lehet venni! Hát még a dialógok, melyek azon melegében

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora, id. kiad., 249.

látszanak kipottyanni a szereplők szájából. Miféle boszorkánymester ez? Hol szerezte ez a fiatalember ezt a nagy titkot, mikor még csak hosszú évtizedek múlva jelenik meg a földi lámpák elé Dosztojevszki és Maupassant, akiknek az emberei úgy fognak beszélni és cselekedni, ahogy az emberek tényleg beszélnek és cselekszenek?"[1] Ha van valami, amit még e természetességnél is jobban szeretett MIKSZÁTH JÓKAI müvészetében, az hatalmas, választékos szókincse volt. Nyelvének gazdagsága elbüvölte a fiatal irót, rákényszeritette, hogy saját müvészetében is kinos gonddal keresse a megfelelő kifejezéseket, a legökonomikusabb, legrövidebb, de ugyanakkor az adott nyelvi szituációban a legtöbbet kifejező formulákat: "Nyelvének gazdagsága még talán az Arany Jánosén is túltesz, mert Arany gonddal kereste a szavakat, mint az ötvös, nagy körültekintéssel nyúlt be kincses ládájába, hogy a gyöngy mellé szinre, tüzre, nagyságra, gömbölyüségre a legalkalmasabb gyöngyöt füzze. Jókai rögtön megtalálja az igazi szót és kifejezést. Stilusa egyszerü, világos és hangulatos, bár a germanizmusoktól nem mentes; gondolatmenete kristálytiszta és egészséges, nincsenek homályos helyei: amit gondolt és érzett, azt kell gondolnia és éreznie az olvasónak is. Dialógjai jellemzők, epigrammatikusak és mégis természetesek amellett.

[1] Uo. 87--88.

Tömörebb irót alig ismerünk a világirodalomban, s ha ebben vét is, az csak olyan hiba, mint ha a lóherének négy levele nő -- mikor három is elég volna."[1] MIKSZÁTH mesterének tekintette JÓKAIt, s úgy érezte, hogy GYULAIék vádjai ellen neki is meg kell védenie. Ezt az alapállást leginkább a Jókai-életrajz tükrözi, de más rövidebb irásaiból is kiérezhető. Még azokon a pontokon is mellette foglal állást, ahol érzi, a kritikusoknak igazuk van. Igy féktelen fantáziáját a népmesék világához hasonlitja, s ebből a naiv világból tartja levezethetőnek hősei kevésbé alapos lélektani motiváltságát, néha logikátlannak tünő jellemfejlődését. Talán nem kell hangsúlyoznunk, hogy MIKSZÁTHnak ezekben a kérdésekben nincs meggyőző érve sem GYULAI, még kevésbé PÉTERFY ellen. Mégis hadakozik ellenük, hiszen egyben saját müvészetét, saját csapongó fantáziáját, müvészi világát is védi. Még erőteljesebbé válik hangja, amikor JÓKAI politikai állásfoglalásait boncolgatja. Az irodalmi Deák-pártnak érthető módon nem volt inyére sem JÓKAI forradalmi múltja, sem PETŐFIhez, ARANYhoz és főleg KOSSUTHhoz füződő kapcsolata, amely élete végéig fenntartotta népszerüségét, politikai tekintélyét. Ellentétben GYULAIékkal és más békepártiakkal MIKSZÁTH éppen ezt a multat értékelte nagyra az iróban, s szerette volna benne az örök ellenzékit és 48-ast látni. Az életrajzban minden alkalmat megragad arra,

[1] Uo. 253.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

hogy hangoztassa azt a szerepet, amelyet JÓKAI március 15-én magára vállalt, vagy KOSSUTH mellett dolgozva játszott; érzékletesen festi forradalom utáni bujdosását, és örömmel regisztrálja minden ellenzéki megnyilvánulását, a Deák-párt vagy a kiegyezés elleni fellépését. MIKSZÁTH számára JÓKAI mindig történelmi személyiség volt, aki méltó társa egy nagy idők kovácsolta nemzedékben SZÉCHENYInek, KOSSUTHnak, PETŐFInek, ARANYnak: "A negyvenes évek nagy nemzedékéből /mint ahogyan az ország cimerében is van/ három hegycsúcs emelkedik ki: Petőfi, Arany, Jókai."[1] JÓKAI halálára irott cikkében, 1905-ben pedig már kesernyésen, némi nosztalgiával emlékezik meg erről a nemzedékről: "Talán nem is egész bolondságok az óriásokról szóló ősmesék... Hiszen egyszer a mi országunkban is voltak óriások, összegyültek egyszerre, és eltüntek egyenkint. Itt élt Széchenyi István gróf, a legnagyobb magyar, egy időben Deák Ferenccel, az ország bölcsével, Kossuth Lajossal, minden idők legnagyobb szónokával, Petőfi Sándorral, a legnagyobb lirikussal, Arany Jánossal, a legnagyobb epikussal és Jókai Mórral, minden országok legnagyobb mesemondójával. Itt éltek ezek a titánok, itt ragyogtak mindenek csodájára, magyar anyák szülték valamennyit; és kivesztek innen is, visszaszármaztak a földbe, -- amelyre dicsőséget hoztak -- anélkül, hogy hasonlók támadtak volna utánuk."[2] MIKSZÁTH mindig vágyódva

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Irói arcképek, id. kiad. 74.

[2] Uo. 77.

gondol vissza azokra az időkre, amikor a liberális nemesség még ereje teljében progressziv politikai célokért szállt sikra, s képes volt a nemzetet is maga mellé állitani. Nem járunk messze az igazságtól talán, ha azt mondjuk, hogy ez a multba-tekintés jelenti a MIKSZÁTH müvészetében meglévő romantikus vonások egyik, s talán legfontosabb magját. Már a kiegyezés után is illuzió volt arra gondolni, hogy e nemesi réteg visszatér forradalmi hagyományaihoz /mint láttuk, ebből az álomból fakadt JÓKAI romantikájának nemzeti héroszkultusza/, de 1875 után ez az elképzelés végképp elvesztette minden realitását. Maga JÓKAI is egyre inkább a jelen és jövő felé fordul ebben az időben, s fordit hátat mindinkább a politikának, amelyben régi eszményeit már elveszettnek látta, és újabb programot kialakitani már fáradt volt. Ebben az időben alakul ki róla az a kép, hogy voltaképpen rossz politikus. A fiatal ellenzéki MIKSZÁTH sem érti a "forradalmi" JÓKAI megtorpanását, passzivitását, s ostorozza is érte. Későbbi véleményét pedig sammásan igy fogalmazza meg: "A közönségben rendkivül szeretik hangoztatni, mintegy röpke ragadós szót: »Jókai rossz politikus«. Azaz, hogy Jókai ma már nem is politikus. Annyira nem az, hogy a lapok politikai rovatát is csak elvétve olvassa el. Az apró cselszövények, személyi surlódások, klubbeli fondorlatok éppenséggel nem érdeklik.

Ugy él ő a politikában, mint egy igazi grand seigneur, aki cseppet sem törődik a háztartással, semmi gondja rá, hogy a szakácsok mit főznek, ő bizony bele sem tekint a konyhába és a fazékba, hanem csak a tálalásnál van, s legfeljebb akkor vág némely ételhez savanyú arcot, de az asztaltársak kedvéért ő is megeszi."[1] MIKSZÁTH az életrajzban rezignáltan, a nála szokásos megértő mosollyal veszi tudomásul mestere kiszorulását a tényleges politikai életből. Ugyanakkor nem titkolja: ez egyenes következménye volt az ellenzékiség feladásának, a Tiszáékkal való lepaktálásnak. Ironikusan festi le a "történelmi" tarokkpartikat, a parlament folyosóján lődörgő, helyét kereső irót, a trónörököshöz való viszonyát és végül a királyi ház iránta tanúsitott jóindulatát. Mindebből nyilvánvaló, hogy MIKSZÁTH nem értette meg JÓKAI politikai szerepeit. Forradalmiságát túlértékelte /érdekes módon ebben megegyezik GYULAIval, aki a béke-párt sáncai mögül látja KOSSUTH-pártinak őt/, kiegyezés utáni politikai müködését pedig lebecsüli. Mindkét szélsőség MIKSZÁTH romantikus szemléletével magyarázható. Túlontúl magas követelményeket támaszt az iróval szemben. MIKSZÁTH a 48-as forradalom talajából növesztette ki a mega JÓKAI--mitoszát. Kétségtelen, abban a történeti periódusban, amelyet MIKSZÁTH már személyesen is átélt, amelyről tehát közvetlen élményei voltak, JÓKAI nem felelt meg ezeknek az eszményeknek; a számára történeti időkről /1848/ megteremtett magának egy JÓKAI-mitoszt. Ez a mitológia két össze-

[1] Uo. 70.

tevőből épül fel. Egyrészt MIKSZÁTH azonositja JÓKAI forradalmi regényhőseit magával az iróval, másrészt pedig teljesen ráhagyatkozik arra a legendára, amelyet JÓKAI maga is igyekezett kiépiteni magáról a forradalom után abból a célból, hogy mintegy politikai és irodalmi hagyomány örököse léphessen fel. MIKSZÁTHnak szimpatikus volt az igy kialakult kép, és azt teljes mértékben magáévá tette. Amikor aztán a későbbi tapasztalatok egyáltalán nem igazolták a legendát, kiábrándulásának azzal adott hangot, hogy véleményét száznyolcvan fokos fordulattal az ellenkezőjére változtatta. Igy alakult ki a második, negativ JÓKAI-portré. Éppen ennek a véleménynek a kialakulása mutatja, hogy MIKSZÁTH nem számolt le teljesen egy ellenzéki liberális politika illúziójával. Mindaddig viszont, míg ez az álom él benne, romantikus vonásai is elevenen hatnak irásaiban. S ez az a gondolat, mely átvezet immár bennünket MIKSZÁTH irodalmi alkotásainak területére. A publicista és esszéiró MIKSZÁTH -- mint láttuk -- sokat és szivesen irt mesteréről, de talán még jelentősebb az a hatás, amelyet ~~JÓKAI~~ szépirodalmi alkotásaira JÓKAI gyakorolt, s amely prózai müveinek romantikus elemeit létrehozta. Ezekről az elemekről, amelyek leggyakrabban igen áttételesen jelentkeznek, úgy hiszszük, nem szükségtelen beszélnünk éppen a Romantika és a Galamb a kalitkában kapcsán, hiszen ezekben az elbeszélésekben a romantikus ihletettségről az iró egyenesen, világosan

beszél, részletesen kifejti véleményét róla. MIKSZÁTH 1874-ben /Elbeszélések/ és 78-ban /Még újabb fény és árnyképek/ jelentette meg első köteteit. Rajzai és elbeszélései nem hozták meg számára a sikert.[1] Prózáját szinte teljesen JÓKAI tolla ihlette. Hősei a polgári haladásért rajongó, gáncstalan nemesi ifjak, dzsentrik. AMBRUS Zoltán 1881-ben A tót atyafiakról szóló kritikájában megemlékezik erről a két könyvről, amelynek tematikáját szüknek, tehetségéhez nem méltónak érezte: "Azóta tán belátva azt, hogy kedves tárgy /-gentry - én -/ folytonos magaismétlésre csábitja, s hogy a kör, melyben elbeszélései mozognak, szük az ő derék tehetségének, a szép és igaz ős-régi forrását, a népet kereste fel, hogy megismerje egészséges gondolkozás-módjukat, beleélje magát egyszerü s nemes érzelmeikbe, ellesse cikornyátlan, egyszerü beszédmódjukat. S a mint lejjebb szállt a társadalmi lépcsőn tárgya választásában, úgy emelkedtek müvei értékben, tartalomban."[2] A kutatók is egyértelmüen a JÓKAI-befolyás abszolút jelenlétét regisztrálják e korai irásokban. A fiatal iró átvette mestere politikai illúzióit

[1] "Elbeszélései alig keltettek figyelmet. Legfeljebb szük baráti körben tünt föl az elbeszélésekben nyilatkozó éles megfigyelő tehetség s helyenkint az üde, természetes humor." -- -- GYÖNGYÖSY László: Mikszáth Kálmán, Bp., 1911., 52.

[2] SPECTATOR [= AMBRUS Zoltán]: »A tót atyafiak«. Elbeszélések és rajzok. Irta Mikszáth Kálmán. Budapest, 1881. -- Ára 1 frt. 50 kr., Fővárosi Lapok, 1881. 195. sz., 1156. old. 1. col.

is a magyar nemesi osztályok vezető szerepéről; alakjai "magányosabbak voltak ugyan, mint Jókai romantikus hősei, nem képviselték olyan mértékben az egész nemesi osztályt: megcsapta már őket a kiábrándulás szele is. De lényegében ugyanaz a hazug illúzió tükröződött bennük, mint Jókai eszményi alakjaiban: a nemesség történelmi vezető szerepébe vetett reakciós téveszme. Jobbára egy idegen irói hang, a Jókai hangja beszélt Mikszáth korai irásaiból. Nem is tudta megtalálni még ekkor legsajátabb müvészi kifejező eszközeit."[1] Sajátos hangját mintegy hároméves szegedi tartózkodása alatt találja meg. A vidék, a félig falusi, félig városi környezet, az itteni első sikerek döntően befolyásolták irói kibontakozását. Bizonyos, hogy nem kis adag lokálpatriotizmus dolgozott MÓRÁban, amikor a Szegedi Naplónál eltöltött éveket MIKSZÁTH egész müvészetére meghatározó jelentőségünek tartotta, olyannyira, hogy A jó palócokról azt irta: "S ezek a jó palócok tulajdonképpen -- jó szegediek. Aki nem hiszi, olvassa el a könyvet még egyszer, s vigyázza meg, hogy a mi napsütötte mezeink édes levegője árad abban, a mi véreink azok a fekete kondorhajú juhászlegények, azok a parázsszemü menyecskék. De még a bodoni rét is a mienk, nem a palócoké, de még a többi nevek is."[2]

[1] KIRÁLY István: Mikszáth Kálmán, Szépirodalmi, h.n., 1960.², 69.

[2] MÓRA Ferenc: A mi Mikszáthunk /az azonos cimü kötetben, Tiszatáj Irodalmi Könyvtár 3. sz., összeállitotta NAGSÁDY József, 1960./ 15--16.

Kétségtelen, hogy Budapesten JÓKAI mindent és mindenkit háttérbeszoritó népszerüsége sokkal nehezebbé tette volna az iró kibontakozását, megismertetését a közönséggel. De egyéni irói modora sem alakulhatott volna olyan szabadon, mint a vidéki ellenzéki lapnál, ahol sokat és sokfélét irhatott. Az eltávolodás az irodalmi élet JÓKAI uralta központjától lehetővé tette számára, hogy egyéni hangú próbálkozásait megjelentesse, s a közönség reagálását közvetlen közelről megfigyelje. Kétségtelen az is, hogy a népszerüséget jelentő két novelláskötet, a Tót atyafiak és a Jó palócok Szegeden fogantak, s az itteni élmények fonódtak össze bennük a gyermekkori felvidékiekkel.[1] KIRÁLY szerint a szegedi polgár-paraszti fejlődés megismerése vezette MIKSZÁTHot a dzsentri-ábrázolásból át a népi élet rajzolásához, s segitette hozzá, hogy eltávolodjon a JÓKAI-féle romantika szolgai átvételétől, azaz "ne az úri világ egyszerü függvényét lássa a paraszti életben, hanem igyekezzék belülről

[1] Ennek bizonyitékát már GYÖNGYÖSSY László Mikszáth-könyve szolgáltatta: "A Szegedi Naplóban megjelent novellái között kettő van olyan, ami később átdolgozva, A jó palócok czimü gyüjteménybe került. »Galandáné asszonyom«, »Lucza széke« czimen jelent meg. »A gyerekek« szintén itt jelent meg először, csakhogy a Naplóban az összeházasitott két gyermek az úri rendből való. »Bede Anna tartozása«, a palócz rajzok között e naivságában oly bájos apróság, szintén Szegedről hozott eszme. Egy olyan törvényszéki eset történt ott akkoriban, a mi később alkalmat adott Mikszáthnak e gyönyörü rajz megirására." -- GYÖNGYÖSSY László: Mikszáth Kálmán (1849--1910), id. kiad. 75.

szemlélni paraszti hőseit."[1] A korábbi novellák témájától és a JÓKAIs hangvételtől való elszakadás azonban nem jelent gyökeres szakitást a romantikával. Erre már SCHÖPFLIN felhivta a figyelmet: "Idealizált világ, a paraszt-élet bizonyos elemeire van benne redukálva, bizonyos lelki mozzanatok, mint a szerelem és ami vele összefügg, a családi összetartozás, a valónál nagyobb szerepre jutnak benne, mások háttérbe szorulnak vagy szóhoz sem jutnak. A falu ki van mosdatva, ki vannak belőle küszöbölve a szenny, a müveletlen durvaság, a nyomor nyomai, vagy azokra is rá van vetitve a megszépitő napsugár."[2] KIRÁLY is hangsúlyozza, hogy a paraszti világ felfedezése nem eredményez ekkor gyökeres változást MIKSZÁTH alapállásában. "Az 1881-ben megjelent Tót atyafiak két legértékesebb darabja, Az a fekete folt és Lapaj, a hires dudás, majd az azt követő tizenöt kis palóc történet fordulatot jelentett Mikszáth irói fejlődésében. Bennük csengett fel először tisztán a megkülönböztető mikszáthi hang. Útja elvált a Jókaiétól. Nem mintha szakitott volna a romantikával -- a Tót atyafiak és A jó palócok elbeszélései romantikus történetek voltak: ünnepi ruhában, ünnepi lélekkel éltek bennük az emberek --, de ez a romantika más tőről fakadt, mint a Jókaié. Jókai hősei a közélet fórumain ágáló nemes

[1] KIRÁLY István: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 85.

[2] SCHÖPFLIN Aladár: Mikszáth Kálmán, Franklin Társulat, é.h.n., 17.

urak voltak, akikhez elválaszthatatlanul hozzátartozott a nyilvánosság, a politikai szerep. Mikszáth az egyszerü emberek világában merült el, falusi csizmadiák, mezei csőszök, szükszavú kisparasztok álltak novellái előterében, az isten háta mögötti szlovák parasztvidék és a Bágy-patak eltemetett völgye volt elbeszélései szintere:..."[1] A tematikai változás, amelyet korábbi két kötetéhez képest tapasztalhatunk, módositotta tehát a romantikához való viszonyát, de szemlélete és irói módszerei még nem alakultak át gyökeresen. Parasztábrázolása nem törte át a romantikus idill korlátait, szemlélete nem távolodott el a nemesi--úri romantika pasztorál-világától. Felfedezte ugyan a paraszt önálló, belső világát, de azt még csak külsődlegességekben ábrázolja, hiszen a kritikai hang még hiányzik. A paraszti élet valóságos társadalmi problémái még körvonalakban sem jelentkeznek. Az úri világ és a parasztidill találkozási pontjain még a JÓKAI-féle patriarkális viszony dereng. A jóságos biróság, amely joviális, türelmes megértéssel csodálja a naiv lányt, Bede Annát, nem más, mint a paraszti elmaradottságnak egy patriarkális, nemesi poézissel való leöntése. Még erőteljesebben jelentkezik ez a szemlélet az Az a fekete folt szerelmi történetében. Mint KIRÁLY találóan jegyzi meg, a herceg és a brezinai bacsa lányának története szinte szóról-szóra követi

[1] KIRÁLY István: Mikszáth Kálmán, id. kiad., 85--86.

a "vár és kunyhó" romantikájának sablonját.[1] A meseszerüség, amely a novellák lényeges alaphangulatát adja, nem szabadult meg JÓKAI hatásától. Népmesei motivumnak tünhet, hogy a jó elnyeri jutalmát, a rossz pedig megbünhődik. A népköltészetben azonban ennek az igazságszolgáltatásnak mindig van valami t á r s a d a l m i háttere. MIKSZÁTH ezt a kritikai hátteret még nem tudja átvenni, csak a formát kölcsönzi naiv meséi megoldásához. BARTA János MIKSZÁTH romantikus vonásait elemző cikkében a meseszerüséget az iró romantikus kozmoszának alsó szintjeként értékeli, s legfőbb jellemzőiként a mágikus--babonás elemeket és az animizmust emeli ki.[2] BARTA ugyan igyekszik az egész életmüben felmutatni e vonásokat, azonban példáiból is kitünik, hogy leginkább az általunk elemzett két kötet anyagában lelhetők fel. A misztikus, irracionális elemek -- némi magyarázatot ad jelenlétükre, hogy az egyszerü emberek világképébe tartoznak -- ugyanúgy, mint JÓKAInál, feszültséget teremtenek e novellákban, s a titokzatosságot, az érdeklődést tartják fenn az olvasóban. A mese azonban lehetőséget ad MIKSZATHnak a jellemábrázolás egy romantikus módszerének alkalmazására: "Nyilvánvaló, hogy mindez a meséért van, azért, hogy az iró elmondhasson egy szép, megható mesét. N e m a z a l a k o k b ó l s j e l -

[1] Vö. KIRÁLY István: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 94.

[2] Vö. BARTA János: Mikszáth-problémák I., Irodalomtörténeti Közlemények, 1961., LXV. évf. 2. sz. 146--147.

lemükből lesz a mese, hanem a meséből formálódnak ki az alakok. Ezeknek plasztikus ábrázolása csak arra való, hogy hitelt adjon a mesének, valószinüsitse, de ha a mese valamely fordulata úgy kivánja, az alak jellemrajza vagy kibővül egy eddig nem ismert új vonással, vagy megváltozik valamely erős érzelmi behatás alatt. A mese előbbrevaló a valószerüségnél, csak arra ügyel az iró, hogy a valószerüség látszata megmaradjon."[1] JÓKAI hatását mi sem bizonyitja jobban ebben a vonatkozásban, mint az, hogy SCHÖPFLIN véleménye szinte szóról szóra megegyezik PÉTERFY egyszer már idézett megjegyzésével JÓKAIról.[2] A szerkezeti megoldások számos vonása, a lassú, körülményes inditás, a gyakori közbeszólások, anekdoták, amelyekről a későbbiekben még összefoglalóan beszélni fogunk, mutatják, hogy a mester hatása elevenen él MIKSZÁTH müvészetében. JÓKAI a maga részéről egyengette MIKSZÁTH pályafutását: irásait lapjaiban megjelentette, témákat adott neki, néhány munkájához előszót irt. Pl. az 1882-ben megjelent Frivol aktát és a Brézói ludakat melegen ajánlja olvasóinak, megjegyezve: "Mikszáthnak nincs szüksége az én lámpásomra. Meg fogják őt látni a saját fényétől!"[3]

1 SCHÖPFLIN: id. kiad. 46. /Kiemelés tőlem -- K. P./

2 Lásd fentebb: 91. old. és 2. jegyz.

3 Vö. GYÖNGYÖSSY László: Mikszáth Kálmán, id. kiad., 55--56.

MIKSZÁTH Budapestre kerülése után irásai két jól elkülönülő vonalat képviselnek. Egyrészt hosszabb elbeszélései, kisregényei tovább követték a JÓKAI-féle romantika útját, ide sorolható müvei közül jelentősebbek A lohinai fü /1885/, A két koldusdiák /1885/, A beszélő köntös /1889/, másrészt SCARRON álnév alatt megjelenő karcolatai az egyre erősödő realizmus jegyeit mutatták: Apró vázlatok és rajzok /1884/, A tisztelt ház /1886/, Klub és folyosó /1889/ stb. E helyütt minket az előbbiek érdekelnek. Már a kortársak számára is világos volt, hogy ezek az irások nem tartoznak fejlődésének fő vonalába, a romantikus előzményeket, A batyus zsidó lánya, Az apám ismerősei és a többi fiatalkori irás hangját igyekszik bennük továbbvinni: "Következő regénye, a »Lohinai fü« is Jókai hatásának bélyegét viseli magán, szinte vadregényes történet, bonyolitása is olyan, hogy az egyik bonyodalom következik a másik után, a kevésbé különöst belecsavarja a még különösebb esetbe. Igy egy pár, kitünő, valószerü jelenete mellett sok benne a túlzott, valószinütlen rész, a mese felépitése is erőszakolt."[1] Ezekben az irásokban hosszas nekirugaszkodás után bontakozik ki a romantikus mese, bünökkel, nyomozásokkal, váratlan fordulatokkal, a háttérben ki nem aknázott, csak sejtetett tragédiákkal, az előtérben jóizü anekdotákkal. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy MIKSZÁTH nagyobb lélegzetü müvei a 80-as években

[1] Uo. 101--102.

még továbbra is erősen tapadnak a JÓKAI-féle romantikához, s az attól való eltávolodást nem ezek az irások jelentik müvészetében.

A 80-as évek végén, a 90-es évek elején fogalmazódik meg az az igény MIKSZÁTHban, hogy tisztázza a maga számára legalábbis a romantika és realizmus tartalmát, lehetőségeit, s meghatározza a továbblépés irányát. Többek között talán ezért is jelentős és ars poetica-jellegü Galamb a kalitkában cimü elbeszélése. A novella megirása, a belső tudatosodási folyamat kihat -- úgy érezzük -- a következő évtizedben irt valamennyi regényére. A benne felmerülő problémák, legyenek azok szemléletiek vagy a müvészi megformálás kérdései, benne rejlenek, továbbgyürüznek a 90-es évek és a századforduló nagy regényeiben: a Beszterce ostromában /1894/, a Szent Péter esernyőjében /1895/, A gavallérokban /1897/, A szelistyei asszonyokban /1901/. Ennek figyelembevételével talán nem lesz tanulság nélkül való tisztáznunk e novella romantikus elemeit. Az első változat még a 80-as években, 1887-ben iródott. A romanticizmus /szerkesztői üzenet V. L. úrnak/ cimet viseli, és május 1-én jelent meg a Pesti Hirlap hasábjain.[1]

[1] Vö. Krit. kiad. 250.: "Pesti Hirlap /Felelős szerk.: KENEDI Géza/ 1887. máj. 1. /IX. évf. 119. sz., 1--4./, névjegyzés: Scarron."

SZTK Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Ezen első változat, mint alcime is bizonyitja, egy MIKSZÁTHhoz irt levélnek köszönheti születését. A kritikai kiadás szerzői sem tudták kideriteni, ki lehetett az a bizonyos V. L. úr. Erre nézve csak feltételezések születtek: "Végiglapozva Szinyei irói lexikonának vonatkozó kötetét, minden jel arra mutat, hogy Véka Lajos személyében ismerjük föl a kérdéses levélirót. Véka Lajos irói álnév. Viselője: Vajkay Károly /1825--1893/ magasrangú biró volt, 1886-tól a kir. itélőtábla elnöke, akit jogtudományi munkásságáért a M. Tud. Akadémia 1889-ben lev. tagjává választott. Mint dilettáns a szépirodalom terén is müködött."[1] Ez annál is valószinübb, mert regényeiben /Uj idők, avult emberek [1879], Lajos pap [1879], Köd előttem, köd mögöttem [I--IV. 1881], Pali bácsi [I--II. 1883]/ a vadromantika minden sablona megtalálható, ami a kor epigon-irodalmát jellemzi, igy nem véletlenül kéri ezen kellékeket MIKSZÁTHtól is számon, s nézi le "egészen közönséges" meséit, mindennapi dolgait, "amik nem rázzák meg az ember lelkét".[2] Talán azt is hihetnők, a levél csak fiktiv, MIKSZÁTH képzeletében született, azaz okot keresett a mü megirására. Az almanachok bevezetőjének szerzője nem szokott egy ilyen ötletért a szomszédba menni. Természete-

[1] Uo. 250--251.

[2] Uo. 157.

sen, ez a lehetőség sincs kizárva, de az ellenkezőjét erősiti meg az, hogy ilyen és ehhez hasonló leveleket MIKSZÁTH és kiadói is kaptak. A Hét, amelynek munkatársai közé tartozott az iró is, 1891-ben körkérdést intézett kiadóihoz: hogyan vannak megelégedve az iróval. A megjelent válaszok között található RÉVAInak /a Révai testvérek egyike/, "az összegyüjtött munkák kiadójá"-nak érdekes története: "Csak egy olyan eset fordult elő kiadói praxisomban, melyből az olvasó elégedetlenségére lehetett következtetni. Egy vidéki földbirtokos küldte vissza egy izben Mikszáth egy mestermüvét, mely azokat a hasonlithatatlan szép falusi történeteket tartalmazza, egy kimeritő levél kiséretében, melyben bizonyitja, hogy ezek a históriák oly egyszerüek, oly igénytelenek, oly természetesek és absolute phantasia nélkül valók, és annyira egyszerü parasztnyelven vannak megirva, hogy ő bizton hiszi, hogy ilyeneket az ő bérese is tudna irni."[1]

A második változat, a Galamb a kalitkában születésének dátuma körül bizonyos problémák adódtak. Általában 1892--1893 között ingadozott a szakirodalom, de a kritikai kiadás minden kétséget kizáróan kimutatta, hogy első megjelenése a Magyar Hirlap-ban 1891-ben történt. Ez idő tájt HORVÁTH Gyula főszerkesztő mellett MIKSZÁTH a lap főmunkatársa volt. A novellát 17 folytatásban közölték. Külön érdekesség, hogy alcimként még szerepel: vagy a romantika és realizmus. Az iró a 16. folytatás közlése /május 7./ után megbetegedett, s csak jú-

[1] A Hét, II. [1891], 4. szám, 51.

nius 28-án tudta leközölni az újság befejező 17. részét, most már az emlitett alcim nélkül. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a rész ekkor külön alcim alatt jelent meg: Befejezés.[1] Talán azért történt ez, hogy az olvasó, aki már elfelejtette a regény előző részeit, visszakereshesse azokat. Az 1892-es kiadásban[2] már csak csillag választja el a többi résztől. Ezt megelőzően 1891-ben is megjelent könyvalakban mint különlenyomat,[3] melyet a Hirlap olvasóinak készitett, hogy azok egyben olvashassák a lap főmunkatársának elbeszélését. Amig ti. a novella közlése szünetelt, az újság elkezdte MAUPASSANT Két fivér cimü regényének közlését.[4]

A gáláns gesztus valószinüleg azzal is összefüggött, hogy ez volt a lap első évfolyama, és igényelte az olvasók bizalmát. Az, hogy a következő évben újabb kiadást ért meg a kisregény /MIKSZÁTH eredetileg "két elbeszélés" müfaji meghatározással látta el/, mutatja kedvező fogadtatását. Erre MIKSZÁTHNÉ is utal visszaemlékezéseiben: "Ősszel áthurcolkodtunk a Bástya utcából egy jóval nagyobb lakásba, a Dohány utcába. Most már meglehetősen be voltunk rendezkedve, az uramnak volt külön dolgozószobája, de ő bizony behozta papirjait az ebédlőbe, ahol mi voltunk, és a nagy asztal egyik sarkán elrendezkedett velük. Ekkor irta -- az én nagy örömömre -- az első hosszabb léleg-

[1] Krit. kiad. 167--168. és 171.

[2] Bp., Singer és Wolfner, 1892², vö. Krit. kiad. 168.

[3] Különlenyomat a "Magyar Hirlap"-ból, Bp., é. n., Schlesinger Ignác, 64 l., vö. Krit. kiad. uo.

[4] Vö. Krit. kiad. 171.

zetü dolgát, a Galamb a kalitkában cimü regényét. Kicsit aggódva bocsátotta világgá, de a regény igen nagy sikert aratott. Igy hát elhatározta, hogy ezentúl mindig hosszabb dolgokat fog irni, ehhez azonban idő kellett volna, az pedig nem volt, mert a karcolatok egész napját elfoglalták."[1]

Igazán nagy visszhangot csak az 1892-es kiadás eredményezett; ezt mutatja, hogy GYULAI is csak erre figyelt fel. Talán a kritikának és a közvéleménynek e megkésett reagálása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a szakirodalom megfeledkezett az 1891-es hirlapi közlésről.

Szerkezetileg a kettős novella nem volt új MIKSZÁTH művészetében. Mint arra VÁRDAI Béla is felfigyelt monográfiájában, már alkalmazta egyszer korábban: "Szerkezetéért emlitjük fel a Kinos ügyet, melyben t. i. először él azzal a humorisztikus és szatirikus tekintetben igen hálás komponálási móddal, hogy témáját kettősen, először a régiségbe, aztán a jelenbe helyezve irja meg. Az első alkalommal tárgya egy összeütközés a katonai és polgári hatóság közt, először Ferencz császár, másodszor a Tisza Kálmán korába rakva. Ezt a szerkezetet használni fogja a Galamb a kalitkában czimü elbeszélésében is."[2]

A romantikat és JÓKAIt biráló publicisztikai irásairól

[1] MIKSZÁTH Kálmánné: Visszaemlékezései /Magyar Századok, szerk. TOLNAI Gábor/, Szépirodalmi, 1957., 215.; Krit. kiad. 172.

[2] VÁRDAI Béla: i. m. 106--107.

fentebb részletesen szólottunk. Tartalmilag hasonló célzatú elbeszélésekkel is találkozhattunk korábbi prózájában. ZSIGMOND Ferenc arra a megállapitásra jut ezzel kapcsolatban, MIKSZÁTH és a romantika viszonyát vizsgálva, hogy egyéb munkáiban /mint például Ami a lelket megmérgezi vagy a Rablóromantika felmelegitve/ eljut a romantika hasonló szintü birálatához.[1] Valóban, ezek az irások már korábban is felvetették a problémát, de meg kell állapitani, hogy n e m h a s o n l ó s z i n t e n . E karcolatok, rövidebb elbeszélések a romantika túlhajtását, az epigonizmust vették kritika alá, s nem a müvészi ábrázolás egészét, nem a romantika klasszikus, virágzó szakaszának sajátosságait. A Galamb a kalitkában abban különbözik tőlük, s annyiban több, hogy a JÓKAI-féle romantikát és annak módszereit veszi bonckés alá, szisztematikusan bemutatva korszerütlenségét. A korai irások cimzettei az olcsó sikert hajhászó mesteremberek voltak, a kettős novellában önkritikáról is szó esik, éppen ezért fogunk találkozni számtalan olyan momentummal, amely korábbi irásainak parafrázisa, gúnyrajza, eltúlzott ismétlése. A birálat immár a romantika fő áramát, magát JÓKAIt veszi célba. Mi sem bizonyitja ezt ékesebben, mint az, hogy az első változat éppen 1887-ben születik, amikor JÓKAI Három márványfej cimü regénye

[1] ZSIGMOND Ferenc: Mikszáth Kálmán /Irodalomtörténeti füzetek, szerk.: CSÁSZÁR Elemér, 20./, Bp., Pallas, 1927., 6. old. és 1--2. jegyz.

már megjelent.[1] JÓKAI célja ezzel a regényével éppen a romantika létjogosultságának bizonyitása volt. Mind a két iró tipikusan romantikus müvet irt tehát, csak a cél különböző: JÓKAI bizonyitani, MIKSZÁTH karikirozni akart.

MIKSZÁTH már a téma megválasztásában is a romantikus sablont követi. Nagyon fontosnak tartotta JÓKAI müvészetében, hogy az iró szeret visszanyúlni a régmúlt történeti időkbe témáért, vagy messzi, lehetőleg egzotikus vidékekre kalauzolja olvasóit, ahol képzelete minden korlát nélkül, szabadon kalandozhat, s csak a hihetőségre kell figyelnie: "A kalóz-király s A varchoniták, mindenik hosszabb beszély, egyik messze levő o r s z á g b ó l , másik messze levő i d ő k b ő l , mind a két messzeséget szereti, mert szabadon eresztheti képzelete sárkányát..."[2] A Három márványfej szintén MIKSZÁTH megállapitásának igazát bizonyitja, hiszen a regény a 14--15. században játszódik.[3] JÓKAI alapos forrástanulmányokat

[1] JÓKAI regénye könyvalakban 1887-ben jelent meg, de már előbb a Nemzet 1886. január 1-től augusztus 12-ig /V. évf. 1--222. szám/ "Tárcza" cimü rovatában 78 folytatásban közölte Három márványfej. Regény kritikával elegy cimen. /Vö. JÓKAI Mór összes müvei, szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós, Regények 5o.: A három márványfej [1887], Bp., Akadémia, 1966., 381./ Igy MIKSZÁTH A romanticizmus megirásakor már bizonyosan ismerte a regényt.

[2] MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór, id. kiad. 183.

[3] A század-megjelölésben a bizonytalanság abból ered, hogy JÓKAI a regényben a történetet a 14. századra teszi, az 1. jegyzetünkben imént idézett kritikai kiadás azonban alapos forrástanulmányok alapján a 15. századra helyezi a cselekmény históriailag kinyomozható mozzanatainak megtörténtét. /Id. kiad. 392--393./

végzett, sőt, Dalmáciába is el akart látogatni, hogy ismerkedjék történetének szinhelyével. Erre azonban nem került sor.

MIKSZÁTH már gimnazista korából ismerhette HALLER Hármas Históriáját . Figyelmét a müre azonban valószinüleg BEÖTHY Zsolt A széppróza elbeszélés a régi magyar irodalomban cimü munkája irányitotta, amelyet 1886-ban ismertetett "mint laikus". Ebben irja a következőket: "Beöthy három nagy fixpontot csinál a magyar széppróza gyermekkorában, mely a Barlám és Jozafát-féle még egyházi célra irt legendától egész a Kartigámig terjed /Kartigámot még olvasták a nagyanyáink/; első fixpont a »legendák és példák«, ezeket fejlődésszerüen váltják fel a »historiák és beszédek« /a legnevezetesebb itt a Haller-féle Hármas História/, majd bezárják az első kötetet a »történetek és mesék«."[1] Érdekes megfigyelni, hogy a három fix pont felsorolásakor csak a »históriák és példák«-hoz füz megjegyzést, utalva HALLER munkájára. Talán nem merész a feltételezés, hogy már az akkor érlelődő A romanticizmus cimü elbeszéléséhez keresett alapanyagot, s ezért figyelt fel a BEÖTHY által jelentősnek tartott példagyüjteményre. Bár, mint láttuk, MIKSZÁTH igen jól ismerte a romantikus tér- és időfelfogás lényegét, az első változatban még egyik sikon sem viszi túlzásba az eltávolodást. A novella Magyarországon játszódik és nem túl régen. Sőt, még azt sem állithatjuk bizonyosan, hogy MIKSZÁTH koránál hamarább játszódik, miután az iró erre vonatkozólag semmi konkrétumot

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Irói arcképek, id. kiad., 142.

sem mond. Ellenkezőleg, egy bekezdés mintha azt a benyomást keltené, hogy saját korába kalauzolja az olvasót: "Csináljon erre a jegyzőkönyvre egy keresztet, amice, -- mondá a biró az irnoknak, -- és ha majd a per bevégződik, küldje el Beöthy Zsoltnak Budapestre, hogy mondjon erről az emberről kritikát."[1] Két árulkodó adatot is találunk itt, az egyik BEÖTHY Zsolt nevének emlitése, aki MIKSZÁTH kortársa volt, hiszen 1848-ban született, és 1922-ben halt meg. Az ő szerepeltetése semmiképpen sem lehetett véletlen, mert helyette az eredeti kéziratban még GYULAI Pál neve olvasható, aki szintén kortársa volt az irónak.[2] Kormeghatározó még FABINYI Teofil /az elbeszélés megirása idején igazságügyminiszter/ emlitése, igaz, csak kiszólásban, ami nem teljes értékü ebből a szempontból.[3]

Még meggyőzőbb erejü Budapest emlitése, ami nem volna helytálló egy régebbi múltban játszódó történet esetében, bár MIKSZÁTH nem mindig törekedett történelmi hitelességre.[4] A novella helyszinének meghatározása esetében is igen bizonytalanok vagyunk, mert az ugyan kétségtelen, hogy Magyarországon játszódik, de az már nehezebb kérdés, hogy pontosan hol, mely

1 Krit. kiad. 161.

2 Uo. 256.

3 Uo. 164.: "Igy itélt a biró. Kétségkivül igen szépen, De mit szól majd hozzá Fabinyi Teofil, az a kérdés."

4 A legtöbb anakronizmust talán A két koldusdiák c. irása tartalmazza. A legszembetünőbbeket a Krit. kiad. hiven felsorolja. /Krit. kiad. 301--302./

(3.)

városban. Hogy város a szóban forgó helyiség, az bizonyos: "Sok nép gyült össze a kivégzéshez. A v á r o s apraja--nagyja verekedve, taszigálózva egy talpalatnyi helyért."[1] A szövegből ezen túl csak annyi derül ki alátámaszthatóan, hogy Dragumir Péter Gyulafehérvárról származik: "Valaha gazdag kereskedő voltam Gyulafehérvárott, most semmi sem vagyok."[2]

A Galamb a kalitkában első részében -- mely sokkal inkább megőrizte a forrás szövegét -- már mindkét transzponálás sokkal erősebb: "Valamikor /vagy négyszáz év előtt/ élt Veronában egy becsületes, jószivü ember, névszerint Balduin Gervasius..."[3] Ez a múltbafordulás és a cselekménynek a távoli Itáliába helyezése már tökéletesen megfelel a romantikus sablon követelményeinek. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy MIKSZÁTH korai /tehát igazi/ romantikájára az első változatban fellelhető hely- és időszemlélet sokkal jellemzőbb. Ezek az irások ugyanis szinte kivétel nélkül Magyarországon játszódtak, hogy csak a legjellemzőbbeket emlitsük: palóc és tót vidék /első két népszerü kötetében vagy A lohinai füben/, Debrecen, Erdély stb. A két koldusdiákban, Kecskemét és környéke A beszélő köntösben. Időben is leginkább csak a török-korig megy vissza, ha ugyanezeket az irásokat vesszük szemügyre.

[1] Krit. kiad. 159. /Kiemelés tőlem -- KP./

[2] Uo. 161.

[3] Uo. 8.

Legromantikusabb alkotásai a kuruc-világot idézik fel. A történetek hely- és időviszonyainek megválasztásában JÓKAI hatása könnyen kimutatható. Példaként ragadható itt ki A két koldusdiák. Apafi Mihály és kora JÓKAInak is kedvelt témája volt, ezért talán nem véletlen, hogy a fejedelem MIKSZÁTH-rajzolta portréja minden változtatás nélkül beillenék JÓKAI hasonló tárgyú irásaiba is. Saját történelmi képeire is érvényes az, amit találóan jegyzett meg mestere történelmi regényeiről: "Olvashatsz utána száz történelmet, Apafi vagy Teleki Mihály mégis csak az marad, aminek Jókai állitotta be."[1] A beszélő köntös témáját nemkülönben JÓKAI hatásaként tartja számon a szakirodalom. Főleg két bizonyitékot szoktak erre felhozni. A történet magját ugyanis MIKSZÁTH VAHOT Imrének 1854-ben megjelent, Kecskemétről szóló tanulmányából vette. E cikkre azonban valószinüleg JÓKAI hivta fel a figyelmét, aki ebben az időben irta a trónörökös könyvébe, Az Osztrák--Magyar Monarchia irásban és képben cimübe a Kecskemét történetéről szóló fejezetet. Ezt látszik bizonyitani, hogy MIKSZÁTH a kész elbeszélést a JÓKAI szerkesztette Nemzetnek adta közlésre. Ezzel párhuzamosan irodalmi reminiszcenciákat is lehet találni, azaz irodalmi ihletője is lehetett JÓKAI A beszélő köntösnek. A Kritikai kiadás részletesen tárgyalja ezt: "1877-ben jelent meg Jókai Szép Mikhál c.

[1] Mikszáth Kálmán munkái, Jubileumi Kiadás, 18. köt. Bp., Révai Testvérek, 1910., 244.; vö. Krit. kiad. 3., 302.

regénye. Az egykorú kritikák szerint is van rokonság e között a regény és A Beszélő köntös között. /Vö. -i-. [Diner József]: A beszélő köntös. Élet, 1891. 8. sz. 143. l./ Nemcsak a témaválasztásban, a régi városi élet háttérként való felhasználásában van rokon vonás a két mü között. Azonos mesemotivumok is felbukkannak bennük: a világ elől rejteni kényszerült szerelem motivuma; s a központi konfliktus: a biró, akiben összeütközik a közéleti ember és a magánember. Jókai hatására utal egy külsődleges vonás is: a krónikák hangulatát felkeltő régieskedő fejezet-cimzés."[1] Első pillantásra úgy tünhet, hogy kuruc-rajzai is JÓKAI hatására születtek. Ezekkel kapcsolatban azonban talán inkább az az igazság, hogy mindketten THALY alapján dolgoztak, s innen a hangulati, motivumbeli azonosság.

A Galamb a kalitkában tér- és időviszonyai tehát inkább az egyetemes érvényüség, az általánositás magasabb szféráiba való emelkedés igényéből keletkeztek, semmint saját, korábbi müveinek parafázisaként. A témaválasztás egy másik fontos eleme a korai irásokban a források kezelése volt. A Tót atyafiak és a Jó palócok alapját általában népi eredetü mesék, mondák, anekdoták, fiatalkori emlékek, apró megfigyelések szolgáltatták. Későbbi irásaiban figyelme egyre inkább a történelmi dokumentumok felé fordul. Ezt a tendenciát valószinüleg élesztette a témák állandó keresése, de hozzájárulhattak azok a JÓKAIt ért támadások is, amelyek fennen hangoztatták, hogy korrajzai hamisak,

1 Krit. Kiad. (3.) 350.

felszines előtanulmányok és nem komoly forrásismeret alapján készültek. MIKSZÁTH müveiben egyre gyakrabban jelennek meg a forrásra utaló jegyzetek, olyanok, mint A Beszélő köntösben: "A kaftán esete nem irói fantázia szüleménye. Káldi György egyházi beszédében és Kecskemét város jegyzőkönyvében nyoma van. /Kubinyi Ferenc, Magyarország és Erdély I. k. Kecskemét története, 86. l./ »Mohamed császár Magyarországba jövén, a kecskeméti birák, nagy ajándékokkal elejben menvén, egy csauszt kértek vala, ki azon által menő vitézektől megoltalmazná őket, az császár 300 aranyat adván nekik' és egy vont arany köntöst , meghagyá nekik, hogy haza menjenek, és ha valaki bántaná őket, az köntöst mutatnák meg neki; ez okáért miháján valami török sereget láttak, az biró az köntöst rávevén, elejekbe ment, kit látván a törökök, lovaikról leugorván, az köntöst megcsókolták, és ha Biró megengedte, ott háltak saját költségen, és ha pedig nem engedte, elébb állottak.«"[1] Ebben a vonatkozásban A romanticizmus kétségtelenül a korábbi müvek szemléletét őrzi. Előadásmódja inkább szájhagyományra utal, mint HALLERre. A helyet megmagyarositotta, a neveket is ehhez a stilushoz formálta át /Dragumir Péter, Lécz Márton, Bolkás Gergely/, és sehol sem utal forrására. A Galamb a kalitkában már hiven őrzi a példabeszéd szerkezetét, helyét, idejét, s ha ki is szinezte a történetet az iró, nem deformálta és nem transzponálta, mint

[1] Krit. kiad. 3. köt. 222--223.

az első vázlatban; a forrást pedig, úgy, mint A beszélő köntösben, pontosan megjelöli lapalji jegyzetben.[1]

Bármennyire is hasonló látszólag MIKSZTÁH forráskezelése A beszélő köntös és a Galamb a kalitkában esetében, lényeges szemléleti változásokat regisztrálhatunk, ha figyelemmel követjük az irónak a történettől elkülönitett, jól elválasztott megjegyzéseit. A beszélő köntös befejező része A szerző utószava cimet viseli, s itt joggal kereshetünk számunkra fontos megállapitásokat. MIKSZÁTH szinte elemzi ebben a fejezetben viszonyát a történet alapjául szolgáló forráshoz: "Tény az, hogy talán kissé túlságosan ragaszkodtam azon pár sornyi krónikához, mely rendelkezésemre állt. Enélkül valóban kerekebb, egyöntetübb, hogy úgy mondjam, esztétikaibb lehetne a mese."[2] A történetet olvasva ez a "túlságos ragaszkodás" a krónikához nem tünik ki, sőt inkább forditott érzése támad az olvasónak; a pár mondat csak apropó egy regényes, kalandos történet elbeszélésére. MIKSZÁTH kiindulópontjának tekinti a csodás kaftánt, amely köré képzelete egy fordulatokban bővelkedő, romantikus históriát szö. Ezt bizonyitja, hogy a krónikás által 1596-ra datált eseményt az 1680-as évekre, Thököly fejedelemsége idejére helyezi át. A kritikai kiadás ezzel kapcsolatban teljes joggal állapitja meg a források pontos feltárása után: "A történelmi hüség kérdését

[1] Krit. kiad. 18.

[2] Krit. kiad. 3., 251.

éppúgy, mint A két koldúsdiák irásakor, itt is a romantikus iró módjára értelmezte Mikszáth. Az időbeli hüséggel nem törődve fogta egybe a korrajzi adalékokat. A regény cselekménye Thököly fejedelemsége idején, az 1680-as években játszódik. De magát az alapütletet adó kaftánhistóriát a XVI. század végéről, 1596-ból keltezik a krónikák. /Vö. Tárgyi magyarázatok 222 : 35/. Nem történeti hüség volt fontos Mikszáth számára A beszélő köntös irása közben. A történelem csak hittető-hitelesitő háttér volt a rohanó mese, Lestyák Mihály és Cinna romantikus szerelmi története számára. Nem annyira a valóságos történelmi problémák izgatták az irót, hanem a megálmodott romantikus hősök: emberek, akiknek jellemét, lelkierejét s emberségét semmiféle viszontagságok nem törték meg."[1] Ezt a beállitást látszik teljesen alátámasztani A szerző utószavának egy bekezdése is:"De bármennyire ragaszkodtam a krónikamaradványokhoz, mégse kivánom tekinteni az elbeszélést például történelmi epizódnak Kecskemét múltjából, mert a mese benne a fő: a történelmi események csak mint szinek bukkannak föl mögötte. S e szineket önkényesen hoztam össze a kaftán szereplésének idejére, száz év előttről, vagy száz év utánról. Néhol a szineket hoztam a kaftánhoz, másutt a kaftánt vittem a szinekhez."[2] A történelem, a mese, az irói fantázia tipikusan romantikus programjával lép szinre MIKSZÁTH. Akárcsak JÓKAI,

[1] Krit. kiad. 3., 349--350.

[2] Uo. 251.

mindent az iró autonóm teremtő erejének rendel alá. Ehhez képest száznyolcvan fokos fordulatot jelent A romanticizmus és a Galamb a kalitkában. Ha azt kutatjuk, mi eredményezi ezt a változást, akkor végső soron arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az irói hozzáállás, az attitüd alakult át, ahogyan MIKSZÁTH témáját kezeli. Korábbi müveiben a romantikus programot mint sajátját alkalmazza, valósitja meg, módszeréhez alkalmazkodva alakitja irásait. Az utóbbi két müben a romantikus elemek külsődlegessé válnak, kritika, gúny tárgyaivá: "Mindezeknél fogva én is odabiggyeszthetném cimnek: Galamb a kalitkában -- h u m o r i s z t i k u s elbeszélés --, pedig a lehető legkomolyabb két történetet fogják tőlem hallani."[1] MIKSZÁTH irói fejlődésében már korábban is tapasztalhattunk egy igen éles váltást: ezt korábbi köteteihez képest A tót atyafiak és A jó palócok jelölik. Ezt a tematikus és bizonyos mérvü módszertani váltást azonban az iró elméletileg nem tisztázta magában, legalábbis nem olyan "irodalmi" módon, mint azt a 90-es évek váltásakor teszi. Kétségtelen, hogy e két novella kisérlet korábbi irói módszerének kitágitására, új elemek beépitésére, amely folyamat természetesen együttjár a korábbi eszközök feltérképezésével, kritikájával. Ez utóbbi fázist mutatja nagyon élesen, jól követhetően A romanticizmus és a Galamb a kalitkában első része. A problematika elméleti megfogalmazását MIKSZÁTH

[1] Krit. kiad. 7.

külön, a történettől elkülönitve tárja az olvasó elé. Mindkét változat ugynevezett keretes történet. A romanticizmus esetében nem válik el ez a keret a novella szövegétől térben; az I. pont alatt Bonyodalom cimszóval szerepel, illetve az V., Az itélet cimü fejezetben található. A bevezető hat bekezdésnyi /24 soros/ keretrész jóval hosszabb, mint a befejező, amely mindössze egy bekezdés /5 sor/. A bevezető nem más, mint az alcim /Szerkesztői üzenet V. L. úrnak/ bővebb kifejtése, válasz egy levélre.[1] Nem új ez a forma MIKSZÁTH müvészetében. Igaz, korábbi irásainak zárszavában már foglalkozott a hozzá irt levelekkel. Ez érthető is. Novelláinak nagy része különböző lapokban, folytatásokban jelent meg. Az egyes részeket taglaló olvasói reflexiókat MIKSZÁTH az utolsó folytatásban foglalta össze. Igy született például A beszélő köntös már többször idézett szerzői utószava, amely kezdősoraiban szintén hiven őrzi a hasonló formulát: "Azoknak az érdeklődőknek, kik e történetet oly feltünő figyelemmel kisérték, s levelekben figyelmeztettek az egyes fordulatoknál, hogy »no, most mindjárt elromlik«, nem lesz fölösleges néhány szó, mintegy kiegészitésül, az elbeszéléshez is. Nevezetesen sokan kifogásolták, hogy miért megy Olaj bég elé Lestyák (Minály) helyett Cinna?

[1] Lásd fentebb: 113.

Mire való az? Mások türelemmel bevárták, mig a szabó oda nem adja a kaftányt, mire aztán Kecskemét veszedelme szöget ütvén a fejükbe, rám irtak bosszankodva:»Mit csinál, az isten szerelméért?«"[1] A Kisérlet lublón cimü nem sokkal a Galamb a kalitkában megirása után keletkezett elbeszélésével kapcsolatban a Pesti Hirlap 1893. január 13.-i száma /XV. évf. 13. sz. 13./ a "Szerkesztői üzenetek" cimü rovatban közli MIKSZÁTH utószavát e bevezető szavakkal: "-- Sokaknak. A Kaszpárek után érdeklődőknek Mikszáth Kálmán a következőket válaszolja..."[2] E változaton kivül még ismeretes a Vasárnapi Ujságban 1893. május 7-én /40. évf. 19. sz., 314--315./ megjelent szöveg is. Végül a kötetkiadás számára 1896-ban már utószóként irta meg egy változatát, amelyben szintén levél-formát használ: "Az olvasóktól időközben sok mindenféle levelet kaptam, ami megtisztelő jele az érdeklődésnek."[3] Reméljük, e kiragadott példák is meggyőzően bizonyitják, MIKSZÁTH gyakran fordult a keret ilyen szerkezetű megoldásához. A romanticizmus esetében ez a sablon kissé módosul. Nem utószóként szerepel, hanem a novella bevezetőjeként, ami szintén azt mutatja, hogy nem egy alkalomszerü megoldás, hanem az addigi életmü egészének összegzéséről, reviziójáról van szó. Az első bekezdés V. L. úr kifogásait sorolja fel: "Ön gyülöli Zolát, és szereti a romantikusokat. Irja, hogy az én irályom is rokonszenves önnek, de kifogásolja a meséimet, nem eléggé frappánsak -- úgymond --, kevés a megle-

[1] Krit. kiad. 3., 251.

[2] Vö. Krit. kiad. 5., 278.

[3] Uo. 173.

Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

pő, alig van valami rendkivüli bennök. Egészen közönséges, mindennapi dolgok, amik nem rázzák meg az ember lelkét."[1] Érdekessége talán ennek a bekezdésnek, hogy míg a modern realizmust Zola nevével fémjelzi, konkretizálja, addig a romantika csak általánosságban szerepel, nem nevezi meg JÓKAIt. Talán ez is azt célozza, hogy a romantikáról általánositva beszélhessen. Igy kritikájába beleférhet a népbutitó, magyarkodó betyárromantika is, amelyet már korábban lelplezett a Rablóromantika felmelegitve és az Ami a lelket megmérgezi cimü irásaiban. Ebben a pár mondatban még az is ott bujkál, hogy MIKSZÁTHot mindenki romantikusnak tartotta. A következő három bekezdés egy kedves hasonlattal jellemzi a romantikát: "De hát uram, mondtam én azt valaha, hogy én az önök lelkét akarom rázogatni? Ezt csak az ön iskolája teheti igen könnyen, mert mindazt használja a meséiben, amit a tizparancsolat eltilt. Ebből áll az egész romantikus mesterség. Én pedig mindjárt azon kezdem, hogy megtartom az ötödik parancsolatot: »ne ölj«, és sohasem ölök meg a hőseim közül senkit. Az mind élve marad, ameddig neki tetszik."[2]

A Sturm und Drang hatása a romantikára sohasem halt el. Iróinak nagy része valóban elpusztitja hőseinek többségét, mire véget ér a regény. Ez nem meglepő, ha figyelembe veszszük, a romantikus hősök szinte állandó akadályversenyt futnak, amelyet csupán a legjobbak, a legkivételesebbek tudnak

1 Krit. kiad. 157.

2 UO.

teljesiteni. Ebben az értelemben fogalmazza meg már az 1889-es almanach előszavában MIKSZÁTH a "Ne ölj" értelmét: "Mesékért nem járnak a kollégáim Bretagne-ba, se kisérteties kastélyokba, romantikus, középkori várakba, mint azelőtt. Sőt, apródonként leszoktak a tömeges gyilkolásokról is. Hajdan az elbeszélés folyamán részint természetes, részint erőszakos halállal mind kipusztultak a személyek. A novellának rendszerint ott volt a vége, ahol az utolsó személy kiadta az utolsó lehelletét. Sokat szelidültek az erkölcsök! Most, ha leszurat is az iró egy-két gézengúzt, a többit élni hagyja. Ha rajtam állna, én csak egy szigorú esztétikai parancsot adnék ki az iróknak: »Ne hazudj«, de magam ennek tetejébe még azt is vállalnám »Ne ölj«. Mert nálam /Ti. a novelláimban/ sohasem hal meg senki, s e tekintetben annyira elővigyázó vagyok a személyeim iránt, hogy még orvost sem szerepeltetek közöttük."[1] A példa ilyen értelmü kifejtését az 1895-ös Almanach-előszó Kis Káté az elemi iskolák számára cimü fejezetében is pontosan megtaláljuk: "Biz' isten, úgy néz ki ez a negyedik parancsolat, mint egy esztétikai szabály, s milyen szépen, milyen szabatosan van kifejezve. Ez a gyanú annyira megkapott, hogy izgatottan húztam ki zsebemből a Kis Kátét, még egyszer megnézni a negyedik parancsolatot. Szinte kezdtem hinni, hogy nem igy szól, hogy csak esztétikai témát kereső élő elmém hamisitotta igy át. S ime szemembe ötlik az első parancsolat: »Ne legyenek tenéked idegen isteneid«. Ez már csak

[1] Mikszáth Kálmán: Ars poetica-ja, Budapest, Szépirodalmi, 1960., 31.

kétségtelen. Ez már csakugyan az iróknak szól. Ne imádjatok az idegeneket, se Zolát, se Dosztojevszkijt, se Dickenst, se Tolsztojt. Tiszteld a saját atyádat! Az első parancsolat félremagyarázhatatlanul megerősitett abban, hogy jól értelmeztem a negyediket. »Szent Isten!« - kiáltottam fel megdöbbenve --, »hiszen a szegény Mózes voltaképpen esztétikus volt«. -- Ez fájt egy kicsit, de viszont megvigasztalt a tudat, hogy a tizparancsolat mégis remek és tökéletes; azonfelül minden benne van a világon, még az esztétika alapelvei is. Lihegve nyargaltam át az egyes parancsolatokon. -- »N e ö l j !« H á t p e r s z e . E z a r é m r e g é - n y e k i r ó i e l l e n s z ó l , a k i k a z ö s s z e s s z e r e p l ő s z e m é l y z e t e t l e ö l i k a z u t o l s ó k ö t e t b e n , d e m a g u k é l e t b e n m a r a d n a k . --»Ne paráználkodjál!« Igen derék; már a Sinai hegyen is elitélték a frivol irodalmat. -- »Ne lopj!« Ugy tetszik, megemlékezett Mózes a mi akadémikusainkról is."[1] Mint látjuk, az 1895-ös változat részletesen kifejti a "Ne ölj!" parancsolatát a fentebb már emlitett értelemben. Ugyanakkor az alaptémára újabb ötletek épülnek rá. Bevon még újabb parancsolatokat, amelyekhez újabb esztétikai elveket kapcsol. Ezek közül bennünket leginkább a "Tiszteld a saját atyádat!" megjegyzés érdekelhet. Ebben a változatban még nincs konkrét

1 Mikszóth Kálmán Ars poeticaja, id. kiad. 87--88.

névvel ellátva ez a követelmény, mégis érzi az olvasó, elsősorban JÓKAIról lehet szó. Az 1908-ban BEÖTHY Zsoltról irt esszében találta meg a legtömörebb megfogalmazását a példának MIKSZÁTH /s ebből kiderül, hogy a magyar hagyományok követésén valóban a JÓKAI-féle nemzeti romantikát kell értenünk/. Ebben minden mellékes témát elhagyott, s az ötlet a maga tiszta egyszerüségében, egyben legvilágosabb formájában kap hangot: "Pedig az út világos, s mutató táblái mindenütt láthatók, még a tizparancsolatban is benne van az esztétikai recept. Tiszteljed atyádat, hogy hosszú életü légy a földön. /Ti. tiszteld Kemény Zsigmondot, Jókait, szóval a m a g y a r e l ő d ö k e t , mert maradandó csak úgy lehetsz, ha n e m z e t i vagy./ Ne legyenek idegen isteneid. /Ne utánozd Dickenst, se Balzacot és semmi idegent./ Ne paráználkodj. /Kerüld a francia regények frivolitásait./ Ne ölj. /A rémregények után, ahol tömeges gyilkolások okozzák a hatást, ne indulj./ Ne lopj. /Ne plagizálj./ stb."[1] A motivum fejlődését végigkisérve láthatjuk, hogy csirájában a vadromantika, a kalandregény birálata volt csupán, végül kibővült, általánossá vált, szinte irói ars poeticává, amely pontosan rögziti a tilalmakat és kötelességeket.

Visszatérve A romanticizmushoz, a bevezető keret talán leginkább MIKSZÁTHi ihletettségü része a Bonyodalom 5--6. bekezdése: "Csodálkozom a szemrehányásain, melyeket hozzám

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Irói arcképek, id. kiad., 143--144.

intéz, és szeretném önt meggyőzni, hogy okos ember létére ne legyen ebben annyira naiv. De miként kapacitáljam? Az elméleti részét nem fejtegetem, mert abba magam is megbotlanék, hanem a gyakorlatban próbálom önt kigyógyitani. Üljön le ide mellém, és gyújtson rá, kérem, egy cigarettre; elmondok önnek egy szájaizére való történetet az ön iskolájából, Önnek az tetszeni fog, de mégis meggyőződik róla, hogy az szamárság. Lássuk csak, hogyan kezdem."[1] Mint látjuk, MIKSZÁTH nem elégszik meg azzal, hogy az episztola személyes megszólító hangjával, a zsurnalisztika eszközével /szerkesztői levél-forma/ becsalogassa az olvasót elbeszélésének keretébe, hanem túl is lép ezen: mint BARTA János kifejtette, igyekszik megteremteni az élőszó-fikció lehetőségét, a közvetlen, szűkebb baráti beszélgetés légkörét: "Mikszáth elbeszélő hangnemének és magatartásának közelebbi meghatározásában kezünkre jár egy ismert életrajzi adalék: kisebb elbeszéléseinek, karcolatainak anyagát szerette -- talán kisérletképpen baráti körben élőszóval elmesélni. Számos adatot találunk erre a fiatalkorból felesége emlékezéseiben; igy tudja ezt később Révai Mór János is. Herczeg Ferenc szerint »nagy kár, hogy nem mindig irótollal dolgozik, szivesebben csak élőszóval«. De hiszen ideérthető az is, ahogyan ő maga nyilatkozik: »Az iró csak annyiban

[1] Krit.kiad. 157.

különbözik a nemirótól, hogy több elmondani való története van -- de egy-két története mindenkinek lehet... Megösmerkedel valakivel, s lassanként előbujnak a fehér asztalnál, pipafüst mellett, az ő sajátos történetei.≪/Emlékezések 642. lap/. Ime: ez az a hang, amelyet Mikszáth olvasása közben hallani vélünk: a szük baráti körben, a fehér asztalnál, a klubban járatos élőszóbeli előadás hangja; ez az az elbeszélő fikció, amely epikus alkotásait /hogy megint Herczeg Ferenc szavait idézzem/ ≫forró étellel, szellemmel, eredetiséggel tölti meg. Szinte hagyományos megállapitása ez is az eddigi irodalomnak; a sok közül Fóthy Jánost idézem: A Mikszáth-irások olyanok, mintha a fehér asztalnál kedélyes kvaterkázás közben mesélné el őket egy nagyszerü és jovális társalgó.≪"[1]

E novella esetében az élőbeszéd-fikció nem az olvasó képzeletében születik meg. Az iró maga hivja asztalhoz egy kis beszélgetésre a levél irójával együtt, hogy ott győzze meg mindkettőjüket egy példabeszéd segitségével. Szintén a kortársak tudósitásaiból derül ki, hogy MIKSZÁTH igen nehezen irt, sok gonddal, javitással készitette kéziratait. Ebben az elbeszélésben ezt a körülményt a közvetlenség szolgálatába állitja. Gondolkodási ritmusát is beiktatja a mondatok közé az ilyenféle mondatokkal: "De miként kapacitáljam?"

[1] BARTA: I.m. 140--141. /Az Emlékezések és tanulmányok-ból vett idézetének szövege nem pontos./

vagy: "Lássuk csak, hogyan kezdem."[1]

Más szövegkörnyezetben talán átsiklanánk e megjegyzések fölött, de itt, úgy érezzük, megnövekedett e mondatok információ-tartalma. Sokan állitják, hogy az irodalom legalább annyira a ki nem mondott, a le nem irt szavak müvészete, mint a leirtaké. Valami iyesfélével állunk szemben itt is. Az olvasó, miután beilleszkedett a fehér asztal melletti cigarettás beszélgetés fikciójába, most már teljes érdeklődésével a beszélőre figyel. Egy pillanatnyi csak a megállás. A kérdés előtti feszült nekigyürkőzés másodpercei ezek, egy mély lélegzetvétel, aztán gördülékenyen kezdődik a mese. MIKSZÁTH a kihagyásos szerkesztés, az olvasóval való cinkos kapcsolat, a bensőséges atmoszféra megteremtésének mestere az ilyen mondatokban is. Képzeletünk akarva-akaratlanul dolgozni kezd. Most már mindent elhiszünk neki, hiszen elfogadtuk az alapszituációt.[2]

1 Krit. kiad. 157.

2 Az irói motiváció fontosságát újabban sokan hangsúlyozzák. Főleg olyan alkotásoknál lényeges, amelyek nem a lektür vulgáris eszközeivel akarják "megfogni" az olvasót. Természetesen, a motiváció feltétele az is, hogy a kommunikációs kapcsolat másik oldalán a befogadó ne a merev "visszautasitás" talaján álljon. Erről beszél Michel BUTOR is tanulmánykötetének egyik fejezetében, DOSZTOJEVSZKIJ Bün és bünhődés-ének egyik részletével kapcsolatban: "Az ilyen vitorlabontáshoz azonban el kell fogadnunk egy feltételt: mikor a szerző kimondja: »a fiatalember belép a szobába«, akkor büntársaként nekünk is be kell lépnünk oda. Aki ezt visszautasitja, az mindeme gazdagságtól is megfosztja magát." /Michel BUTOR: Irodalom, fül és szem. Válogatott tanulmányok [Modern könyvtár 201.], h.é.n., Európa, 9./

Teljes elmerülésünket a történetben már csak néha "zavarja meg" a mesélő közbeszólása s végül az elbeszélésből levonható tanulság külön kiemelése.

BARTA János MIKSZÁTH alapvető jellegzetességének tartja a közvetlen, beszélgető stilust, s ebből az attitüdből igyekszik levezetni legfontosabb romantikus vonásait. BARTA azonban eltekint e közvetlenségnek mint irói eszköznek az előzményeitől, csupán MIKSZÁTHi adaptációja érdekli. Az iró ezt a jellegzetes magatartást a romantikusoktól, JÓKAItól vette át. Több, mesteréről irt jellemzésében kiemeli; JÓKAI egyik legfőbb érdeme, hogy be tudja avatni az olvasót a mü cselekményébe, meséjébe, s az igy aktivizált befogadó hiven követi az iró fantáziájának kacskaringóit anélkül, hogy kételkedne valódiságukban. Ily módon elfogadja a mesét, a hősöket, a müvet úgy, ahogyan van. Az elhitető erő fontos kelléke tehát már a romantikusoknál is a közvetlen hangnem kiépitésének és az olvasó megnyerésének. Ezt a hatást mind JÓKAI, mind MIKSZÁTH különböző effektusokkal éri el; direkt beszélgetést kezdenek az olvasóval, egy-egy mellékmondatban figyelmét a mese főirányába forditják, vagy éppen egy-egy kerülővel pihentetik kifáradt képzeletét stb. Ugyanakkor igen fontos elem az is, hogy az iró már a bevezetésben elmondja a történet keletkezésének körülményeit, a megirás motiváló rugóit, a mü célját. Pontosan ezt szolgálja A

romanticizmus bevezető kerete is. MIKSZÁTH amúgy is mestere a bevezetésnek. Müvészetében szinte külön müfajt teremt az Almanach-előszavak hosszú sorával. Elbeszéléseiben pedig az előbb emlitett funkciókon kivül még késleltető effektusként is alkalmazza. A romantikus próza egyik jellegzetessége ugyanis, hogy a történet igen bonyodalmasan, sok szál inditásával kezdődik, s csak ezek párhuzamos ismertetése után lódul meg a mese, hogy egyre gyorsabb tempóban rohanjon a tetőpont, végül pedig a megoldás felé. MIKSZÁTH rövidebb irásaiban ezt a lassan hömpölygő kezdést nyújtja meg gyakran hasonló bevezetésekkel.

A novellát lezáró második keretrész mindössze egy bekezdés /5 sor/. Összehasonlitva a Lohinai fü hasonló szerkezeti egységével /A szerző utószava/ még jobban szembeötlik tömörsége. Tartalmilag azonban hallatlanul energikus, egyértelmü csattanó ez: "Ime, uram, ez az egész történet, amit önnek el akartam mondani. Egy csomó hülyeség összerakva. Egy szatira akar ez lenni a szobalányok kedvenc olvasmányairól. Egy önök által szépnek tartott mese ez, de szétbontva és az igazság nagyitó tükre elé helyezve."[1] Tömörségben e befejezés igen hasonlit a forrásul felhasznált HALLER-féle Hármas história summázataira, amelyekben a példázat irója röviden, csattanósan fogalmazza meg az erkölcsi tanulságot. Bár, mint már

[1] Krit. kiad. 164.

emlitettük, A romanticizmus igen szabadon kezelte a forrás szövegét és témáját, a befejezés aránytalanul rövid voltát a bevezetéshez képest valószinüleg éppen annak szerkezete magyarázza. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a kéziratban ezt a szakaszt kiegészitette még két bekezdés /9 sor/, melyet az iró később elhagyott: "Ha romantikus iró volnék, azaz értsük meg egymást, ha /sa/ a saját nagyapám lehetnék és élnék a harmincas években és irnék az érzelgős lelkes honleányoknak ósdi lúd-calamussal -- milyen /szép/ rikitó regényt komponáltam volna én ebből öt kötetben. De igy... igy lehetetlen, elfog a lenézés érzete az iránt, ami nem igaz. Nem vagyok képes /önöket megpityeregtetni/ kizsákmányolni az önök ros[s]z izlését. Én nem voltam képes lenyakaztatni azt a szegény /Bolg/ Bokás Gergelyt sem."[1]

Megvizsgálva az igy kialakult befejezést világosan látható, hogy MIKSZÁTH törekvése először a keret zártságára irányult. Ezt mutatja az utolsó mondat, amely világos visszautalás a bevezetés ötödik parancsolat-motivumára. Ennek a bekezdésnek a későbbi elhagyását talán az indokolta, hogy MIKSZÁTH túlontúl vaskosnak és egyértelmünek találta ezeket a mondatokat, amelyek immár nem személyre ~~(személyre)~~ szólóan V. L. úrnak, de az egész olvasóközönségnek szóltak. Valószinü azonban, hogy a szöveg alapmotivuma nem hagyta továbbra

[1] Uo. 256.

sem nyugodni. Egyes részletei igy átkerültek a Galamb a kalitkában első részének végére.[1]

A Galamb a kalitkában szövege a keretet már igen jól elkülöniti: akárcsak a Lohinai fü esetében, itt is külön fejezetbe kerül, Bevezetés a két elbeszéléshez[2] cimmel. Ez az elkülönités azonban nem az irói szerkesztési módszerek változásából fakad, hanem abból, hogy a bevezetést csak 1893-ban csatolta az elbeszéléshez. Emiatt természetesen a keret és a mese nem kapcsolódik olyan szervesen, mint A romanticizmus esetében. E szerkezeti változása ellenére a bevezetés a Galamb a kalitkában elején is hasonló funkciókkal bir, mint az 1887-es változatban.

Elmaradt a közvetlen invitálás és az epistola-jelleg. Az asztal melletti beszélgetés familiáris hangulatba ringató szerepét egy talán még hatásosabb eszköz foglalja el. Az iró egy szubjektiv vallomással bevezeti olvasóját alkotómühelyébe, s igy igyekszik megszerezni bizalmát: "Valamikor /tiz év előtt/ ugy irtam az elbeszéléseket, hogy két-három témából tákoltam össze egyet, az egyik szüzsémet, mert rövid volt, hozzáragasztottam egy másikhoz, s a kettőből mégis csak kitelt egy jókora történet. Mire megvénül az ember, ki-

[1] Igy kerültek bele ilyen kifejezések: "ódon lúdkalamusát", "leteszi szemeiről a pápaszemet, melyen át elődei, öreg irók, nézték a világot" stb. /Uo. 30./

[2] Uo. 7.

fogy a leleményességből. Most már csak egy témám van, s két elbeszélést akarok belőle irni."[1] A Kritikai kiadás direktnek érzi az utalást a tiz éve előtti munkákra: "A Bevezetés ez első két szakaszában MK teljes nyiltsággal az 1870-es évek végén és 1880-as évek elején rögtönözve szerkesztett nagyobb elbeszéléseire és regényeire utal, amilyen pl. Az apám ismerősei és Képek a régi vármegyéből /l. Krk. 2. köt./."[2] Kétségtelen, hogy a "tiz év előtt" megjegyzés ezekre az irásokra utal, de feltételezhető, hogy későbbi irásai közül is nem egy készült ilyen módon. A két koldusdiák anakronizmusainak egy részét maga a Kritikai kiadás is azzal magyarázza, hogy az irás közben újabb mesék felé fordult MIKSZÁTH figyelme: "A történelmi hüségnek ilyen, a romantikus iróra valló értelmezése mellett természetszerü, hogy Mikszáth ekkor még nem törekedett források gondos tanulmányozása révén is minél teljesebbé tenni regényében a korrajzot. A források felhasználása ötletszerü volt. Ami esetlegesen kezébe került, arra támaszkodott. Nem végzett tervszerü gyüjtőmunkát. Ha valamelyik lapban véletlenül egy cikket olvasott pl. Martinuzzi Fráter Györgyről, vagy a »török császár leányának pesti házáról«, ezt mint történelmi szint beszőtte már regényének soron levő

[1] Uo.

[2] Uo. 188.

folytatásába."[1] A két koldusdiák viszont 1885-ben keletkezett, azaz már a 80-as évek közepén.

Mint több más irásában is, a bekezdés második részében témaszegénységre panaszkodik az iró. Gyakori fogás ez MIKSZÁTH-nál. Legtöbbször talán az almanach-előszóban érhető tetten. Azok is igy születnek, szinte az olvasó szemeláttára. Olyan ez, mint amikor a büvész beavatja nézőit titkaiba, trükkjeibe, amitől a produkció nemhogy elvesztené varázsát, de még érdekesebbé válik. Többek között ezt a módszert használja az 1893-as almanach-előszavában[2]: "-- Szép, szép, de csak keressen jovőre más témát! Keressek? De hiszen már minden kimerült. A kellékes kosár fenékig üres. Irók, termékeik, közönségük már mind meg volt itt beszélve. Uraim, én teremtőm, ugyan mihez nyúljak? Nem derengett előttem e rettenetes homályban egyéb fény, mint egy tarokk-regula: »Ha az ember nem tud mit hini, hijon tarokkot.« Ebbe fogóztam meg görcsösen, áttravesztálva a praktikus életre..."[3]

A harmadik bekezdés tartalmazza a kettős novella tulajdonképpeni problematikáját, amelyben A Romanticizmus-sal szemben lényeges változást tapasztalhatunk. Ott egyszerüen a ro-

[1] Mikszáth Kálmán összes müvei 3. /Regények és nagyobb elbeszélések III. 1885--1889./, Bp., Akadémia, 1957., 302.

[2] Azért választottam éppen ezt, mert közel azonos időben született tárgyalt bevezetésünkkel.

[3] Mikszáth Kálmán Ars poeticaja, id. kiad. 58.

mantikával szembeni kritikát fejtette ki az iró, itt viszont már egy pozitiv ellenponttal, a realizmussal szembeállitva kap élesebb kontúrokat a birálat. Az 1887-es változatban egyetlen név, Zoláé, jelképezte az új irányt, itt a "Megfigyelés" jelzi ugyanazt, de kifejtése ~~más~~ bővebb már a bevezetésben is, a novellában pedig a romantikával egyenértékü terjedelemmel kap helyet: "És a múzsa segitségével meg is lesz. Sőt, anélkül is. Mert a múzsa is kivénült dáma már; aki a világot uralta egykor, most mindössze egy apró pipere-üzletet tart; hajdan költőket inspirált, ma, a csinált virágok korszakában legfölebb a toalettet teheti hangulatossá. A háztartása is más volt azelőtt; szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s ahelyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést."[1]

A korabeli kritikákat, esztétikai müveket lapozgatva mindenki számára világos, hogy a romantika legfőbb jellemzéseként mindig ott szerepel a csapongó fantázia, a realizmus mellett pedig a megfigyelés, az analizis. E bekezdés kulcsszavait MIKSZÁTH maga is gyakran használja, többnyire abban az értelemben és hangsúllyal, mint itt. A múzsával kapcsolatos megjegyzés például levelezésében gyakori pejorativ megfogalmazásként: "Mit nekem a múzsa! Nem ösmerem ezt a kisasszonyt. Sohasem fogok neki udvarolni. Minek festik a-

[1] Krit. kiad. 7.

zok az ostoba piktorok szőkének. Nálam ugyan elrontották a renoméjukat."[1] Legpontosabban azonban talán a Jókai-életrajz egy helye felel meg tartalmilag elemzett bekezdésünknek: "A szegény kisfiú tele van szentimentalizmussal, fantáziája buján termi a dudvát, s az időpont is, melyben fejlődése kezdődik, szerencsétlen. A finom lelkek a Werther keservein éldelegnek. A múzsák szomorúfüzek alatt ülnek... Csak egy egészséges termék van még -- a magyar anekdóta, melyben megfigyelés és élet lüktet."[2] E későbbi megfogalmazásban mindazok a szavak szerepelnek, melyek a fentebb elemzett szövegben is. Itt szintén ellentétes értelemben használja a f a n t á z i á t és a m e g f i g y e l é s t . Habár képletesen, de az ellentétet továbbfüzi, fejleszti MIKSZÁTH a 4. bekezdésben: "Ebből is láthatják a tisztelt olvasók, hogy igen furcsa dologba fogtam bele, mely hasonlitani fog azokhoz a ravasz képekhez, aminők sokhelyütt láthatók a magyar házakban. Ha szembe nézik őket, akkor Garibaldit ábrázolják, ha oldalt, akkor Pius pápát."[3] A magyar házaknál ebben az időben több variációban is lógtak ilyen képek. Hol ördögöt és angyalt, hol férfit és nőt, azaz leggyakrabban ellentétes értelmü képeket ábrázoltak egyidejüleg. Igy tulajdonképpen Garibaldi és IX. Pius

[1] MIKSZÁTH Kálmánné: i.m. 70.

[2] MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora, id.kiad. 28--29.

[3] Krit. kiad. 7.

"egy képre" kerülése is az ellentét kedvéért érdekes és humoros ugyanúgy, mint a fantázia és a megfigyelés egymás mellé állitása. E két ellentétes szó fontosságát MIKSZÁTH még azzal is kiemelte, hogy mindkettőt nagybetüvel kezdi /akárcsak ADY a maga nagybetüs fogalmait/. Az idézetek, úgy hiszszük, kelloen bizonyitják, hogy MIKSZÁTH két kulcsfogalmát a korabeli szakirodalomnak, kritikának és esztétikának megfelelően használta: a fantáziát mint a romantika általa leglényegesebbnek tartott kellékét ragadja ki, s azonositja magával az irányzattal. Ezzel az esszenciális kifejezéssel állitja szembe a hasonló szerepü megfigyelést, amellyel a realizmust jelöli.

Mint már láttuk, a Bevezetést a két elbeszéléshez MIKSZÁTH utólag, 1893-ban csatolta. Eredetileg tehát a két variáció végén csillaggal elválasztott befejezések tartoztak egybe, alkottak keretet. Ezt mutatja első mondatuk szinte szószerinti egyezése /"S ezzel most már az egyik elbeszélésnek vége van", illetve "És ezzel véget ért ez a történet"[1]/ és a továbbiak szerkezeti és tartalmi hasonlósága. Bizonyos helyeken különbözőségükkel indokolja viszont, hogy önálló funkciókkal is rendelkeznek. Igy a romantikus rész lezárásának össze kell kötnie a két elbeszélést, amit az iró az utolsó rövid szakasszal old meg sajátmagára utalva: "S ezen kijelentés után lecsapja ódon lúdkalamusát, s csillogó pengéjü

[1] Uo. 29., ill. 67.

acéltollat szúr be a tollnyélbe, leteszi szemeiről a pápaszemet, melyen át elődei, öreg irók, nézték a világot, s szabad szemmel kezdi irni a következőket."[1] A második változat sajátos helyzetéből fakadóan az utána levő szövegnek nemcsak a realista feldolgozás lezárását, de az egész kettős-novella befejezését is meg kell oldania. A két keretrész egymásrautaltsága mellett főleg a második több párhuzamot mutat a bevezetővel is, Az igy összeálló szövegkomplexumot a következőképpen lehetne a párhuzamok kiemelésével rekonstruálni:

ELŐSZÓ A KÉT ELBESZÉLÉSHEZ	AZ ELSŐ ELBESZÉLÉS LEZÁRÁSA	A MÁSODIK ELBESZÉLÉS LEZÁRÁSA
"Valamikor /tiz év előtt/ úgy irtam az elbeszéléseket, hogy két-három témából tákoltam öszsze egyet, az egyik szüzsémet, mert rövid volt hozzáragasztottam egy másikhoz s a kettőből mégis csak kitelt egy jókora		

[1] Krit. kiad. 30.

történet.

"S ezzel most már az egyik elbeszélésnek vége van. Esre és Albertus visszakerültek, s természetesen ma is boldogan élnének, ha azóta meg nem haltak volna.

"És ezzel véget ért ez a történet.

A galamb ott ül a kalitkában, az ölyv ott ül a kaszinóban, mint becsületbirósági elnök.

Szinte izetlenség volna tovább folytatva mindent kitálalni. Elég, ha sejtjük és nem tudjuk a többit. Ki jelentette fel Esztert? Mi lett aztán belőle? Ki volt Miss Tompson, s mije volt Korláthynak? Kigyógyult-e? /Valószinüleg kigyógyult a millióiból./ De mindez mellékes kérdés már.

Mire megvénül az ember, kifogy a leleményességből. Most már csak egy témám van, s két elbeszélést akarok belőle irni.

És a múzsa segitségével meg is lesz. Sőt anélkül is. Mert a múzsa is kivénült dáma már; aki a világot uralta egykor, most mindössze egy apró pipere-üzletet

Csak egyet kell még elárulnom, mert minden jóravaló iró tartogat valami meglepetést az elbeszélése végére. Én különben az elején se titkoltam.

Az olvasó ugyanis azt hiszi, hogy két elbeszélést olvasott tőlem. Hát ebben van a meglepetés. Csak egyet méltóztatott olvasni, de kétszer egymásután.

tart; hajdan költőket inspirált, ma, a c s i n á l t v i r á g o k k o r s z a k á b a n [N] legfölebb a toalettet teheti hangulatossá. A háztartása is más volt azelőtt; szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s a helyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést.

Az első elbeszélésnél még hasznát veszem, de a másiknál csak lá-

Ugyanazon egy mese négyszáz év előtti emberekkel és a mostaniakkal. A z o k

batlankodnék. Ebből is láthatják a tisztelt olvasók, hogy igen furcsa dologba fogtam bele, mely hasonlitani fog azokhoz a ravasz képekhez, aminők sok helyütt láthatók a magyar házakban. Ha szembe nézik őket, akkor Garibaldit ábrázolják, ha oldalt, akkor Pius pápát. Két kép van egy képen. Mindkettő komoly egyenként, de összevéve a kettő komikus hatást gyakorol.

egymásnak ajándékozzák a menyasszonyaikat [↙], ezek elcsábitják az egymáséit, azok visszaadják hozományostul, érintetlenül, [↙], ezek elverik a hozományt és az asszonyt illő sorrendben, t.i. előbb a hozományt.

Mire való is volt ez tőlem? Nem tudom. Szinte bánom már. Ki akartam figurázni a régi irókat, a régi olvasókat és a régi könyveket, kiemelve ezzel a magunkéit. Kedvem telt eldefiliroztatni önök előtt a régi és mostani embereket ugyanazon szituációban, hogy itéljenek felettük, kikben van több vér.

Nagy hivalkodás volt, beismerem, s szinte hallani vélem most büntetésül az önök csipős megmegjegyzéseit:

-- Mit, vér? Az

De az olvasó talán igy szól:

-- Nem haltak azok meg, mert nem is élhettek

sohasem. Túlságosan jók annhoz. Túltengésben vannálok a becsüleletesség. Az egyik odaadja a mátkáját a másiknak, pedig szereti, a másik pedig érintetlenül visszaadja, pedig az is szereti. A pénzét ellenben megszaporitja. [↗] A pénzt nem szereti senki sem. Az egyik meg akar halni a másikért. Nevetséges! Annyira jók, is csak tinta volt, ez is csak tinta. És a tintában egy csöpp vér sincs.

Mások talán igy szólnak:

-- Ostobaság! Az alkotó természet több vért eresztett egy bolhába, mint az összes irók az összes hőseikbe.

És ez is igaz.

hogy még a gyilkos
is ritka becsületes
ember köztük.

A laikusok felülnek, meglehet, azt jegyezve meg:

-- Ugy-úgy, a mesék nem változnak, csak az emberek.

De a bölcselkedők megrázzák a fejeiket:

-- Dehogy, dehogy, éppen az emberek nem változnak, csak a mesék.

Amire idegesen mozdulnak meg a kritikusok:

-- Oh, oh, nem igaz, sem a mesék, sem az emberek nem változnak, csak az irodalmi divatok.

Az iró azonban közbevág:

-- Nincsen ezeknek az embereknek a világon egyéb bajuk, uraim, csak az, hogy négyszáz évesek.

És ez elképzelt megjegyzések tömkelegében, most már a célnál teljesen elvesztem bátorságomat, hogy önök elé lépve, kérjem a szembeállitott kettős történetből a konzekvencia levonását.

Nem, nem, inkább én vonok visszza mindent, mintsem hogy az utolsó szavammal is megtapossam a tisztelet-reméltó csinált-virágokat, [↖] melyek egykor a nagyanyáink

k a l a p j a i t
é k e s i t é k ,
h a b á r e g y
c s ö p p e t
s e m h a s o n -
l i t o t t a k
a z i g a z i
v i r á g o k h o z ."[1]

S ezen kije-
lentés után le-
csapja ódon lúd-
kalamusát, s
csillogó pengé-
jü acéltollat
szúr be a toll-
nyélbe, leteszi
szemeiről a pá-
paszemet, me-
ly en át elődei,
öreg irók, néz-
ték a világot,
s szabad szem-
mel kezdi irni
a következőket:"[2]

Mindezeknél-
fogva én is oda-

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

1 Krit. kiad. 67--68. /kiemelés tőlem -- K. P./

2 Uo. 29--30. /kiemelés tőlem -- K. P./

biggyeszthetném
cimnek: Galamb
a kalitkában --
h u m o r i s z -
t i k u s el-
beszélés --, pe-
dig a lehető
legkomolyabb
két történetet
fogják tőlem
hallani."[1]

Mint talán az applikált szövegből is kiderült: az első és második rész befejezése közti egyezések szerkezetiek elsősorban, mig a Bevezetéssel konkrét szövegazonosságok mutatják az egymásra utalást.

A keret elméleti hangvételével szemben a történetek /A Romanticizmus és a Galamb a kalitkában első elbeszélése/ a gyakorlatban igyekszik felmutatni a romantika minden irói fogását, fortélyát úgy, hogy halmozva, felnagyitva nevetségessé tehesse őket. Ugyanakkor a velük szemben ugyanabból az ötletből kibontott "realista" feldolgozás is tartalmaz számos romantikus csökevényt, irói manirt. Ezeket a jellegzetes momentumokat szeretnénk a következőkben kiemelni és elemezni.

1 Uo. 7.

MIKSZÁTH alkotói módszerének jellegzetessége, hogy az irás kialakulásának első fázisa általában a mese, a történet vázának megszületése volt, s nem az alakok megformálása. Igaz, némely alaknak a megszületését már a történetbe ágyazódása előtt regisztrálhatjuk, de ezek általában mellékalakok, vagy a hősök, hősnők fejlődésének, sorsának csak rövid szakaszára jellemző jelenetek korai, vázlatszerü feldolgozásai, amelyeket később szivesen olvasztott be egy-egy készülő irásába. Ilyen például a Lohinai fü Mikulikja. Az ő különös alakját már 1883-ban egy, a Pesti Hirlapban megjelenő riportjában felfedezhetjük. Ekkor MIKSZÁTH a lap tudósitójaként részt vett a tiszaeszlári vérvád-per nyiregyházi tárgyalásain, s a kihallgatásokkor ragadhatta meg figyelmét az, akiről azonnal Mi a foglalkozása[1] cimmel tárcát küldött lapjának. Innen került tehát az 1885 őszén megjelent elbeszélésbe Apollónia apjának alakja.[2] A második elbeszélés fontos epizódja

[1] Pesti Hirlap, 1883. július 17., Vö. Krit. kiad. (3.) 373.

[2] Zárójelben megjegyzendő, hogy a Lohinai fü Wolfner--Singer--féle kiadásával kb. egyidejüleg A lovak reparálója cimmel a Nógrádi Lapokban önálló tárcaként is megjelent [1885. szeptember 13. /XIII. évf., 37. sz. 1--2./] A Kritikai kiadás ezt a változatot közli azzal a megjegyzéssel, hogy mind "a Mi a foglalkozása c. riporttal, mind pedig A lohinai fü c. elbeszéléssel vannak szószerinti megegyező részei." Vö. Krit. kiad. 373.

Eszter külföldi életének leirása külföldön. Virágárus leányként keresi a pénzt és elszökött férjét. A témát hasonló hangulattal MIKSZÁTH 1878-ban már megfogalmazta. A Családi Lapokban jelent meg A virágárus-leány cimmel a rajz, az újság egy képmellékletének kiegészitéseként.[1] Az ilyen ritka esetektől eltekintve általában az újságok hireiből, történelmi dokumentumokból, peranyagokból, társasági történetekből meritette irásai témáját. Nem utolsó sorban a parlamenti folyosó hires anekdotái, vidám históriái is megihlették. Jó iskola volt számára ez a hely, mint arról a Jókai-életrajzban is bőven szól: "A folyósó csodálatos bőségszaruja a témáknak. Ide az egész országból elhoznak minden történetet. Itt van lélekben-testben minden vidák, némelyik több testben is. A folyosó a magyar elbeszélő irónak a tizenharmadik iskolája. Aki ezt nem járta, nem egészen kész. Aki csak beutazta az országot, az még nem ösmeri, csak az ösmerheti alaposan, aki a folyosón élt huzamosabb ideig. Annak nem kell etnográfia, se Conversation Lexikon, se a krónikák ismerete. A folyósó maga a teljes tudás. Mert a folyosón minden ott van, amire egy irónak szüksége lehet. Ha bányát akar leirni, a selmecbányai képviselő, Prugberger tanitja ki; tengeri viharhoz jók a veszprémi követek is, akik a Balaton háborgását ismerik; ha a finánciák szövevényén kell a regény valamely ponyodalmának ide vagy oda fordulnia, Wahrmann Mór az útmutató;

1 Családi Lapok, 1878. július 28. 4. sz., 55., vö. Krit. kiad. /Cikkek és karcolatok IV./ Bp., Akadémia, 1968. 253., 451.

ha a szentszéknél pörlekednek a regény alakjai, Samassa igazit el az útvesztőben, ha háborút kell leirnia egy 48-i hőssel értekezik /abból van itt még most a legtöbb/. Szóval itt be lehet fogni effajta munkába az egész országot. És Jókaival csakugyan együtt dolgozik. Ha valamelyik honatya jó adomát, vagy egy zamatos mondást hell, olyat aminek hasznát veheti, azzal dicséri meg: »No ezt elmondom Jókainak. «Mint méhek csápjai kon a mézet, szállitják neki az anyagot az ő tündérpalotáihoz. Ha valami füstös krónikát talál a nagybajuszú Orbán báró a székely leveles ládákban, a szines részét Jókainak szánja... Thaly Kálmán kuruc-kalandokkal, ujonnan felfedezett Rákóczy-adatokkal piszkálja fantáziáját... Gróf Ráday Gedeon, a vaskezü királyi biztos, sok pompás betyártörténetet hoz Szegedről, ha be-bekukkan a folyosóra."[1] MIKSZÁTH valószinüleg csakúgy, mint mestere, sok történetét itt, ezen a folyosón hallotta először. Az első sikerek alapját azonban nem ezek a történetek képezték. A jó palócok és A tót atyafiak világa még a gyerekkori emlékekben megragadt szájhagyományokból, a Szeged környéki parasztvilág népi anekdotáiból nőtt ki, s ez az indittatás, a népi meseszerüség MIKSZÁTH müvészetének mindvégig egyik fontos alapja maradt. Már SCHÖPFLIN Aladár felfigyelt arra, hogy szinte minden meséjének mé-

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora, id.kiad. 259--260.

lyén ott lappang a népi mitosz, mitológia feszitő sejtelmes ereje: "A népmese a nép világnézetének s egy olyan világ vágyálmának kifejezője, amelyben a rossz elnyeri büntetését, a jó a jutalmat. De egyúttal kifejezője a nép csodahitének is, amely minden feltünő vagy szokatlan eseményt a természet valami csodálatos vagy meglepő játékával hoz kapcsolatba. Az ellopott kedvenc bárány tolyaját a felnőttek a maguk mindennapi józan eszével nem tudják kikutatni, -- a kis leányka, akinek a bárány kedvence volt, a maga ösztönével egyenesen ráhibáz. A bágyi malom vize visszafelé kezd folyni, mert a fiatal molnárné megfogadta katonáskodó urának, hogy addig marad hü hozzá, amig a patak vize visszafelé nem folyik. A kisemmizett testvéreknek jutott hitvány földekről kiderül, hogy kincset érő ásványok rejtőznek benne."[1] BARTA János is fontosnak tekinti a mesei indittatást MIKSZÁTH müvészetében, s ennek elsősorban babonás, misztikus elemeit hangsúlyozza: "Mi teszi a mesei szemléletet, miből nő ki a mese? Én három gyökerét tudnám emliteni: ezek: a mágikus világkép, az animizmus és az ezeken alapuló naiv szemlélet. A mese, mint az ősi költészet müfaja, akkor születik meg, amikor mágia és animizmus még élő hitként járja át a nép kisebb-nagyobb közösségeit, mint különleges valóságigényü irodalmi forma jóval túlélheti

[1] SCHÖPFLIN Aladár: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 14.

az őt létrehozó társadalmi körülményeket; új hajtásokat, új kombinációkat hozhat az ősi gyökértől elszakadva is. A magas irodalom szintjére emelve az eredeti mágikus--animisztikus motivumok tudatos müvészi játéknak vagy a költő önkifejezésének, akár a mélyebb mondanivaló álcázásának lehetnek eszközei./Csongor és Tünde, a német romantika, majd a századvégi újromantika mesedrámái és mesenovellái./ Nyilvánvaló, hogy Mikszáth, a modern korszak gyermeke, mint ember nem állt a mágikus világkép talaján. De az empirikus egyéniség fölé nála is egy másjellegü müvész-egyéniség épül, amely a maga elbeszélt világát könnyen szinezi a mágia és az animizmus elemeivel."[1] Valóban, a mitikus elemek a korai irásokban jelentős szerepet kapnak, de a későbbiekben is megjelennek. A néhai bárányban Boriska remegni kezd, valahányszor Sós Pál mellett halad el, a Lohinai füben a tudás misztikus füvét keresik a lányok. A természet is gyakran mitikus erőket rejt, megszemélyesül, sejtelmes háttérül szolgál a történésnek. Ezek az elemek azonban sohasem az alapok, a jellemek aprólékosabb megelevenitését segitik, hanem a mese szolgálatában állanak, állandó feszültséggel telitik a történést még azokban a pillanatkoban is, amikor a hősök immobilak, a cselekmény áll. A mitikus elemek tehát azáltal válnak romantikusakká, hogy elsősorban dramaturgiai jelentőségük van, s

[1] BARTA János: Mikszáth-problémák, id. kiad. 146.

a mese elsődlegességét hangsúlyozzák a mü egészén belül. "Irodalmi sikon Mikszáth Jókaitól tanulta, hogy az elbeszélő irásmü lényege szerint mese, alkatilag ugyanaz a müveltek számára, ami a nép vagy a gyermek számára a népmese: egy fordulatos, az érdeklődést lekötő történet élvezetes elmondása. A valóságból annyi kell hozzá, hogy hasonlitson hozzá, elhihető legyen, hogyha nem történt is meg, megtörténhetett volna, hitele legyen. Az elbeszélő iró tehát legelsősorban mesélő, akinek van invenciója ilyen meséket kitalálni, azokban a valósághoz hasonlító szereplő személyeket mozgatni, belőlük felépiteni egy nem létező, de a létezőhöz hasonló világot, amely kellemesen gyönyörködtesse az olvasókat s belevigye őket az illúziók büvös körébe, az iró szuggesztiója alá. Az iró előadásának bájával vagy erejével ragadja szuggesztiója alá az olvasót, elbeszélés közben meglepő vagy szines ötletekkel foglalkoztassa figyelmét, ne kritikai érzékét izgassa fel, hanem hiszékenységét"[1] -- jellemzi SCHÖPFLIN nagyon találóan a romantikus MIKSZÁTH mese-felfogását. A fiatal iró e könnyed elhitető erőt tiszteli JÓKAIban, s igyekszik eltanulni tőle annak titkát: "Jókait úgy kell venni, ahogy van. Mintha a bölcsőnkbeli népmesék folytatódnának, ha őt olvassuk, szemhéjunk leragad, akárcsak mézzel lenne bekenve, képzeletünk elfárad, de azért lihegve

[1] SCHÖPFLIN: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 38.

futunk utána a himes szálnak, mely visz, csodálatos mezőkön, balzsamos illatú erdők között, láb nem taposta tájakon, nem is tudjuk, nem is gondolkozunk már fölötte, hogy merre. Jókait olvasni több, mint gyönyörüség. Az már kéj."[1].

MIKSZÁTH romantikus hangvételü irásaiban a népi misztika sejtetéssé, titokzatossággá alakul át. "Mikszáth kedvelt irói fogásai közé tartozik a sejtetés, amikor nem mond el nyiltan valamit, csak célzásokat rejt el elbeszélésébe, és az olvasóra bizza, hogy ezeknek a célzásoknak a nyomán jöjjön rá a valóságra. Ezt Jókai is szereti csinálni, minden iró él vele több-kevesebb szerencsével, de csak kevesen annyi tapintattal és olyan ravaszul, mint Mikszáth. Apró kis petárda-szavakat rejt elbeszélés közben, ha ezeket más hasonló értelmü szavakkal cserélnők fel, értelmetlen volna az egész. A petárdák azonban pontosan vannak időzitve, mindig abban a pillanatban robbannak, amikor kell. Általában a fordulatok előkészitésének mestere, elbeszélés közben egy mellékmondat, melynek fontosságát észre se vesszük, utólag igazol valamit, ami történt, s csak akkor jövünk rá, hogy ezek nélkül döntő fontosságú dolog értelmetlen vagy indokolatlan lenne."[2]

[1] MIKSZÁTH Kálmán: A mi külön fejedelmünk /Csevegés Jókairól/, id. kiad. 9--10.

[2] SCHÖPFLIN: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 49--50.

Talán hangsúlyozni sem kell, hogy a romantika eszköztárában igen előkelő helyet foglal el ez a fogás. DUMAS, Victor HUGO számos hősét veszi körül valami titokzatosság, rejtett előélet /Jean Valjean, Monte Christo/. Más művekben az alakok éppen valami titok végére szeretnének járni, s számtalan kalandon keresztül végül siker koronázza törekvésüket /Három testőr/. JÓKAI is gyakran él ezzel a feszültséget teremtő eszközzel /pl. Timár kincsének titokzatos eredete/. A Galamb a kalitkában első feldolgozásában az olvasó és Balduin figyelmét egyaránt a kerti lak titka kelti fel: "Albertus semmi titkot se tartott Balduin előtt, mindenüvé elvezette, szobáit, pajtáit, ládáit, irásait megmutogatta, csak egy kis lakba nem vezette be, mely a tündérkert legvégében állott narancsfák között eltakarva, kúszó folyókával befutva, melynek a faláról ezer szines folyókaharang csilingelte, ha a szél megrázta a kis harangokat: hát itt mi van, ugyan mi van?"[1] Már a korabeli kritikának is jobbára az volt a véleménye, hogy MIKSZÁTH a felhasznált népi elemeket mindig átlényegiti, mint ahogy a fenti példában is látható volt, azaz nem néprajzilag közeliti meg népi figuráit, a falusi atmoszférát nem sajátos tájszavakkal igyekszik megteremteni, hanem a népi világnézet jellegzetességeinek átvételével.[2]

[1] Krit. kiad. 9.

[2] Vö. AMBRUS Zoltán: A tót atyafiak, id. kiad. 1156.

SCHÖPFLIN is hasonlóképpen foglal állást: "Az ő népiessége nem a beszédmódban gyökerezik, hanem abban, amit elmond, és abban a magatartásban, ahogyan ezt mondja. Alakjainak és történeteinek szemlélete összevág a falu népének önszemléletével. Ennyiben népies, vagy ha jobban tetszik, népi: elbeszéléseinek világa azonos a népköltészet világával. Igy értelmezendő, ha egyes kritikusai a Jó palócok történetkéit a népballadákhoz hasonlitották."[1] Valóban, MIKSZÁTH igyekezett a népi elemeket szervesen beépiteni prózájába, gyakran azon az áron is, hogy az eredeti meséből csak annak váza, előadásmódjából pedig hangulata maradt meg. Bizonyos mértékben reakció is volt ez a magyarkodó, sujtásos nyelvü "népirodalom"-ra, amely olcsó müvészieskedéssel árasztotta el és rontotta a falu izlését: "... nem ama együgyü recept szerint, mellyel iróink a nép számára dolgoznak még ma is, zsirtól csöpögő, pórias nyelven, mely a nép durvább és körmönfontabb szólamaiból van összehordva. Az irók csak képzelik azt, hogy az megfogja a nép fiát, ha őt ily sujtásos nyelven szólitják meg, pedig ellenkezőleg van; nem szereti azt olvasni, lenézésnek veszi, hogy nem finomabban beszélnek hozzá, mikor pedig megértené amúgy is -- sőt az úgynevezett »törülmetszett« nyelv nem is az ő nyelve, nem beszél úgy senki a nép között: a marmancs is csak a

[1] SCHÖPFLIN: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 16.

füvek közt szép imitt--amott..."[1] Ennek ellenére MIKSZÁTH is használt népnyelvi motivumokat szép számmal, melyek egy részét már 1910-ben feldolgozta WACZULIK László[2]. A Galamb a kalitkában is tartalmaz erre vonatkozó érdekes adalékot. MIKSZÁTH ~~(egyen)~~itt szerepeltet egy javasasszonyt az első elbeszélés egyik epizódjában. A kertész gyermekének kificamodott lábát az öregasszony ráolvasással igyekezett gyógyitani. A varázsszöveg a következő: "-- Krisztus urunk elméne Kőhidjára, kinhelyére, megcsuszamodik szamarának a lába a kősziklában, arra méne Szent Péter, szent kezével tapogatja /s itt megnyomkodta az öregasszony a fájós helyet/. -- Jaj, jaj, jaj! -- orditott a gyerek, rugva, kapálva a másik egészséges lábával. De az öregasszony oda se ügyelt, folytatta a mesterségét nyugodtan: -- Szent szájával huhogatja /itt rálehelt a fájós helyre/, és ezeket mondogatja: Csont a csonthoz, hús a húshoz, vér a vérhez, szent Názáretbeli Jézus, tedd helyre a gyerek lábát!"[3] A Kritikai kiadás pontosan feltárta e népi szöveg eredetét: "Ezt a ráolvasást MK az Etnographia 1891. évfolyamából /71--72. l./ vette át.

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora, id. kiad. 262.

[2] WACZULIK László: Népies elemek Mikszáth nyelvében, Bp., Markovits és Garai, 1910.

[3] Krit. kiad. 10.

Itt található Kálmány Lajos »Ráolvasások« c. közleményének a »Ficemödésrül való« ciklusában, 33. sorszámmal ez a lőrincfalvai változat: »/Fogdosi ahun ki van ficemödve a lónak a lába:/ Krisztus Urunk elméne kü higgyára, kin helére, mögcsuszamodik szamarának lába kü sziklába, âra méne szent Ficze Márton, szent kezivê tülökteti /= nyomkodja/, szent szájává huhogattya /= rálehöl/, mondá: Csont csonthon, Hús húshon, Vér vérhön. Ol vig lögyé', mint ennek előtte vôtá! Názáretbeli Jézus, gyógyicsd mög szögén jószágnak a forgóját! Édös anyám, Boldokságos szent szüz, Márijám, gyógyid mög a te szent Fijad érdemijé'! Szent Cziczé Márton, tödd helére szögén jószágnak a forgóját.«"[1] Látható, hogy MIKSZÁTH a neki tetsző ráolvasót még az olasz környezetbe is beépitette, szinte szóról-szóra ragaszkodva az eredetihez. Ez is bizonyitja, hogy érdeklődéssel gyüjtögette e népi fordulatokat, s hacsak tehette, fel is használta őket. Erre az indittatást ismét csak JÓKAItól kapta, aki különböző müveihez nagy előszeretettel gyüjtött eredeti népi szövegeket.

Az elsődleges fontosságú mese megszerkesztésére MIKSZÁTH a Galamb a kalitkában első elbeszélése során is nagy gondot forditott. Igyekezett már annak alapmotivumaiban is ragaszkodni a romantikus sablonokhoz. A történetet két tá-

[1] Uo. 189.

voli pont /Verona és Nápoly/ összekapcsolásával inditja. E kapcsolat megteremtése tulajdonképpen Balduin és szomszédja, Richard közti v é l e t l e n beszélgetés következménye, ami megfelel a romantikus szerkesztési elveknek, amelyek szinte előirják több, egymással látszólag össze nem függő vonal párhuzamos megrajzolását: ezek azután meglepő fordulattal /általában a véletlen segitségével/ összetalálkoznak. Igy történik ez JÓKAI már emlitett ars poetica-szerü regénye esetében is:[1] kezdődik a három tüzes szentek klastrának bemutatásával, azután megismerjük a warángok történetét, a bogumilok korabeli szokásait, Raguza képét, a rettore-választás pártjait, mig végül ezek a szálak egy történetbe futnak össze. MIKSZÁTH is felhasználta, főleg nagyobb regényeiben, ezt a módszert. A Szent Péter esernyője jól mutatja a történet felépitésének sokszáluságát /a glogovai pap és huga históriája, az öreg vándorzsidó utolsó napjai és Wibra Gyuri nyomozása az örökség után/. MIKSZÁTH miniatür elbeszélésében csak jelezheti természetesen ezt a messziről való nekirugaszkodást. Pedig lett volna lehetősége bemutatni még Balduin megérkezése előtt Marosinit, házát és Esre pavilonját, mint azt a vérbeli ro-

[1] JÓKAI Mór: Három márványfej id. kiad.

mantikusok tették volna, de itt stilizálásról van szó, nem pedig másolásról, ezért MIKSZÁTH megelégszik a két távoli pont egyszerü összekapcsolásával. A novella méretarányain túlmenően e röviditést indokolja az is, hogy MIKSZÁTH mindig törekedett a tömör, csattanós megfogalmazásokra, és nagyon irritálták a korabeli irók dagályos szószaporitásai: "Igaz, hogy megmondhattam volna egyenesen is, ha általában nem az lenne a divat, hogy a publikum igen szépnek tartja, ha valaki messziről kerülgeti, amit mondani akar, s egyetlen szó helyett száz szóban találja meg a gondolatot. Az asszony és a gondolat a mai korban brüsszeli csipkében jár."[1]

A bonyodalom előkészitése már összetettebb, hiszen két irányból indul el. Egyrészt Balduin kiváncsiságából, másrészt Albertus titkolózásából. Marosini megmutatja barátjának "tanyáját", és eközben Balduin meglátja a titokzatos pavilont. A kereskedő nem akarja elmondani, hogy mit tart a "kalitkában". Végül Balduin a kertészt faggatja ki, miután meggyógyitotta fiának a lábát. Az öreg azonban csak képletesen válaszol: "Egy rózsát -- felelte a kertész --, ámbár azt se lett volna szabad elárulnom."[2]

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Miből teremnek a virágok? Cikkek, karcolatok XVII. /Krit. kiad. 67./, Bp., Akadémia, 1969., 33.

[2] Krit. kiad. 11.

Az iró Marosini alakja körül kiépitette a titokzatos hátteret, amelyet Albertus meg akar fejteni. Nagyon fontos, hogy a rejtett, misztikus alak, jelen esetben Esre, teljesen háttérben maradjon. Ennek megfelelően csak a titok fellebbentése után jelenik meg. MIKSZÁTH ebben a részben a sejtetés és a titokzatosság kiépitésével megteremti a konfliktus lehetőségét. Félreértés alakul ki a két barát között, Balduin megsértődik, mert azt hiszi, hogy barátja félti tőle, a szenvedélyes virágkertésztől és gyüjtőtől kertje legszebb rózsáját. Búcsúajándékként ezt a rózsát kéri barátjától, s Marosini -- korábbi igérete folytán -- kénytelen nekiadni a lányt.

Ezekután az érdeklődést már csak az érzelmek útján lehet fokozni. A várakozás éjszakája /tele feszültségekkel: Balduint a kiváncsiság gyötri, Albertust a lány elvesztése/ késleltető effektus. A következő nap reggele, a félreértés kiderülése Balduint hibájának beismerésére készteti. A kölcsönös lemondás Esréről, a lovagias gesztusok halmozása már-már komikus hatást vált ki az olvasóból. Az érzelmek fokozása is tetőfokra hág: "Utolsó szavait alig birta kiejteni a zokogástól s magát erőszakosan elszakitva a fájdalmas búcsútól, befutott szobáiba."[1]

Balduin és Esre távozásával ér véget a novella első szakasza, amelyben a veronai nyomán halad az elbeszélés,

[1] Krit. kiad. 15.

ő vezet el bennünket Nápolyba, az ő szemszögéből ismerkedett meg az olvasó Marosinival, házával és titkával. A bonyodalomig tehát Balduin szubjektumán átszürve értesülünk mindenről. A második részben ezzel szemben Albertust követi az iró. Igy éri el, hogy a két főhős személye egyforma terhelésü az elbeszélésben. Ugyanakkor érdemes megfigyelni, hogy mindig a mobilabb hős áll a középpontban, aki a háttérben meghúzódó lánytól éppen távolabb van, de mozgása éppen feléje irányul.

A második részt, azonkivül, hogy középpontjába Marosini kerül, még az is elválasztja az elsőtől, hogy hosszú bevezetéssel indul, amelyben az iró Albertus koldusbotra jutását meséli el. Ezután hősünk vándorlása következik. Az utazás, vándorlás, keresés korábbi és későbbi romantikus irásainak is kedvelt és jól kiaknázott része volt /Batyus zsidó lánya, Két koldusdiák, Szent Péter esernyője stb./. Itt is annak leirásában MIKSZÁTHnak rengeteg lehetősége nyilott volna a romantika kalandosságának kigúnyolására, erről azonban lemond, aminek okát valószinüleg abban kell keresnünk, hogy különben a novella két része közötti egyensúly teljesen felborult volna, hiszen Balduin utazását az iró egyetlen mondatban emlitette csak, s inditékai is sokkal egyszerübbek

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

voltak, mint barátjáé. Ezért MIKSZÁTH ebből a "vándorlásból" csak a lényeges motivumokat -- hősünk elszegényedését és kirablását -- emeli ki. A kirablás motivuma új az első változathoz képest, s valószinüleg összefüggésben áll avval, hogy Dragumir gyilkossággal vádolása nem volt jogilag kellőképpen alátámasztva az 1887-es változatban. E feltevésünket alátámasztja az is, hogy a Gesta Romanorum-ban ez az epizód nincs meg. Ez a bizonyiték annál is inkább perdöntő, mivel A Romanticizmus-sal ellentétben itt MIKSZÁTH szigorúan ragaszkodott forrásához. A cinterem-jelenet, Albertus elfogatása és kihallgatása már lényegében a tetőpont előkészitése.

A jogi processzus MIKSZÁTH egyik kedvenc témája. KRAHL Vilmos külön könyvet szentelt ezen irásoknak.[1] Közülük számunkra most Az apám ismerősei és a Lohinai fü a leglényegesebb, ugyanis mindkettőben egy-egy, a büncselekménnyel kapcsolatos kihallgatás készíti elő a tetőpontot és a megoldást. Az apám ismerősei még szerkezetében is nagy hasonlóságot mutat A Romanticizmussal. Mindkettőben a büncselekmény lefolyását a kihallgatások sorozata követi, amelyeket az iró a fejezetcimekben is jelöl:

[1] dr KRAHL Vilmos: Mikszáth a jogász, Bp., dr Vajna és Bokor kiadása, 1941.

Az apám ismerősei:	A romanticizmus:
A kihallgatás [XI. fejezet]	II. Dragumir Péter vallomása
Amit Bige Ferke vallott [XII. fejezet]	III. Lécz Márton vallomása
Tallery Mihály vallomása [XXI. fejezet]	IV. A Bolkás Gergely vallomása

Továbbmenve /s ez már a Galamb a kalitkában első elbeszélésével is rokonitja/ e tanuvallomások fordulatai során kiderül a vélt bünösről, hogy ártatlan: Talléry László öngyilkos lett, a temetői gyilkosságot pedig nem Dragumir Péter, illetve Albertus Marosini, hanem Bolkás Gergely, illetve Ruffo briganti követte el.

Igen érdekes, hogy az 1887-es és az 1891-es változat eltér a szerkezeti egységek sorrendjében. A romanticizmusban a kivégzési jelenet készíti elő a tanuvallomásokat, vagyis a megoldást, mig a Galamb a kalitkában esetében a kihallgatás mindjárt a helyszinen megtörténik. Ezt az összevonást indokolja, hogy MIKSZÁTH rövid, frappáns egységben akarta összefoglalni a romantika minden cselekményességét, fordulatosságát, dekorativitását. Itt akarja kárpótolni az olvasót az utazás részleteinek elhagyásáért is. Ezt a célt szolgálja egy, szervesen a történethez nem kapcsolódó szál, Orizi bevonása a novellába. Ez, valamint a kivégzéshez gyülekező közönség leirása ugyanazon késlel-

tető szerepet játsza, mint a Balduin eltávozása előtti éjszaka. Ebben a részben van alkalma MIKSZÁTHnak egy--két anekdota elmondására is /Orizi az utolsó kivánság jogán azt kéri, hogy megtanulhasson franciául/, a vesztőhelyre vonulás leirására /a kamarajellegü novellában itt szerepel egyedül tömeg/, a hóhérok vidám, sok anekdotikus elemmel átszőtt bemutatására. Az irónak még több lehetősége volna különböző úton-módon felcsigázni az érdeklődést: komorabb szinekkel is leirhatná Marosini utolsó éjszakáját, fokozhatná hősünk tragikus helyzetét, amikor bekötött szemmel kisérik a kivégzés helyére, azaz egyre vészjóslóbb és kilátástalanabb szituációt teremthetne, hogy még váratlanabbá tegye a megoldást. Ezzel szemben az eseményeket számos helyen humoros fordulatokkal teszi érdekesebbé, olvasmányosabbá. Ezek a humor--források Orizi utolsó kivánságából és a vesztőhelyen tanusitott magatartásából, tehát helyzet-és jellemkomikumból táplálkoznak: a nyelvi humor is fokozza a hatást, mint a hóhér népszerü nevének emlitése /"Ez Pizo,» a betegségek öccse«"[1]/, vagy amikor a két elitélt sorrendjét programnak nevezi az iró /"Ugy szól a program"[2]/. Népünnepélynek, látványosságnak rajzolja MIKSZÁTH a kivégzést,

[1] Krit. kiad. 21.

[2] Uo. 20.

ami szöges ellentétben van hősének tragikumával, s ebből az ellentétből is finom helyzetkomikumot tud teremteni. A történetben rejlő tragikum tehát a tetőponton alárendelődik a komikumnak. Valószinü, ezt annak kell tulajdonitani, hogy MIKSZÁTH szatirát akart irni /maga mondja a bevezetőben: "humorisztikus elbeszélés"/. Céljának megfelelően a tetőpont bővelkedik fordulatokban. Orizit fölmentik, Balduin jelentkezik, hogy megmentse barátját, amit a lelkiismeretes briganti már maga sem bir elviselni, s önként feladja magát a biróságnál. Ez a jelenet is tragikomikus. Ruffo briganti esküdözése, hogy őt fogják itt lenyakazni, az, hogy kedélyesen vállon veregeti a hóhért /"Várjon egy kicsit, atyus! Nekem is van a dologhoz szavam még."[1]/, mosolyt fakaszt az olvasóban. A hatást még fokozza az, hogy népies kifakadásai után Ruffo kifogástalan retorikával igy fordul a város előkelőihez: "Verona birái! Nagytekintetü, kegyelmes urak! A kikiáltott gyilkosságnak tettese sem ez az ember, sem az az ember, hanem én vagyok."[2]

Az általános felmentés, bár a várakozás ellenére a látványosság elmaradását jelenti, a tömeg megelégedésével találkozik. A helyzetkomikumot azonban MIKSZÁTH most sem

[1] Uo. 25.

[2] Uo.

hagyja kihasználatlanul /Baccarini anyósának és a hóhérnak a zsörtölődése/. A tetőpontban sikerült az irónak igazán kedvére való szituációt teremtenie, amelyet benépesitett különceivel /Orizi, Pizo, Ruffo/. A végső megoldás, Marosini és Esre találkozása a szentimentalizmus jegyében fogant. Nem más ez a jelenet, mint Balduin távozásának megismétlése, csak most Marosini hajtja végre. Még ezt a megoldást is -- amely az olvasónak már semmi meglepetést sem kinál -- igyekszik lassitó effektusokkal érdekesebbé tenni /Balduin és Esre játékos párbeszéde/. Mindez azonban nem segit a konvencionális megoldáson.

A mese vázát röviden áttekintve láthatjuk, hogy az megvalósitja a romantikus követelményeket: fordulatos, titokzatos, nagy érzelmi töltéssel rendelkezik stb. Vázlatunkból azonban kiderül az is, hogy a feldolgozások és egyes részeik igen különböző módon birálják a romantikát. A romanticizmus csupán vázlat, ha úgy tetszik. MIKSZÁTH megelégszik benne a történet minden sallang nélküli elbeszélésével. A cselekményt alig szakitja meg leirás vagy elidegenitő betét. A második feldolgozás szerkezetileg nem követi az 1887-esét. Ennek legfőbb oka az lehetett, hogy a tanúvallomások során a történet feszültségéből sokat veszit. Dragumir Péter kihallgatása gyakorlatilag mindent felfed, a másik két vádlott csak megerősiti igazát. A történet igy túl gyorsan éri el tetőpontját, s

utána a fokozást már nem lehet továbbvinni, a megoldás konvencionális. A Galamb a kalitkában megirásakor tehát kronológikusan, az előzményekkel kezdi MIKSZÁTH a történet előadását. E változatban már minden szerkezeti egység jól előkészitett, a fokozás egyre nagyobb feszültséget tud teremteni. Ezt nem elsősorban a történet megváltoztatásával éri el az iró /az új elemek száma elenyésző/, hanem a mese szövetében a késleltető, másodlagos funkciójú szerkezeti részek terjedelmének megnövelésével. Ez különösen Az első elbeszélés második felében érzékelhető nagyon erősen. Az elidegenitő, lassitó effektusok széles skáláját vonultatja fel MIKSZÁTH e feldolgozásban.

Jelentős teret kapnak a történetben a romantikus tájleirások. A vadregényes, egzotikus vidékek már JÓKAI művészetében is igen fontos szerepet játszottak. A Senki szigetének leirása Az aranyemberben, a Kárpátok ábrázolása A Kőszivü ember fiaiban stb. a magyar próza kiemelkedő teljesitményei, amelyek természetesen MIKSZÁTH figyelmét sem kerülték el. Ő azonban sokkal kisebb mértékben, és mindig dramaturgiai funkcióval szerepelteti a tájat, már korai elbeszéléseiben is. A sokat emlegetett animizmus, a táj és az ember egyszerü, bensőséges kapcsolata jellemzi ezeket a leirásokat népi tárgyú elbeszéléseiben. Az ember szerves része a természetnek, harmonikus köztük

a viszony még akkor is, ha a táj misztikus erői /árviz, tüz stb./ néha a benne élő parasztok fölé kerekednek. A romanticizmusban és a Galamb a kalitkában esetén szintén fontos szerep jut a tájleirásnak: a romantika tájszemléletének gyúnyos tükrét igyekszik megformálni bennük MIKSZÁTH. A sejtelmes, jelzőkkel teletüzdelt, hangulatos leirások valóban nagyszerüen ironizálják a romantikus stilust. Az 1887-es változatot éppen egy ilyen gunyoros célzatú, sejtelmes temetői kép megrajzolásával kezdi, s a kiszólásokban utal is a romantikus irókra: "Hát természetesen úgy, hogy komor éj van, a temető sirhantjai közt méla zefir fujdogál /ne nevessen, kérem, ez az obligációnál is kezdet -- vagy a temetőből indul ki a cselekmény[1], vagy a nyirkos börtönből/. Igen, a temetőben minden mogorva, minden fekete, csak a legszélén fehérlik egy ház, a cinterem, ahová a gazdátlan halottakat szokás kitenni. A temető melletti úton két alak lépeget... A holdvilág természetesen kibukkan ebben a percben, mert a holdvilággal olyan könnyedén bánnak a romantikus irók, mintha a saját petróleumlámpájok lenne."[2] Az 1891-es vál-

[1] Érdekes megfigyelni, hogy a Jókai-életrajzban a romantikus múzsát és hősöket ugyanebbe a temetői környezetbe kalauzolja: "A múzsák szomorúfüzek alatt ülnek. A regényhősök és hősnők a temetőben bolyongnak." /MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora, id. kiad., 28--29./

[2] Krit. kiad. 157--158.

tozatban a cinterem-jelenetet előkészitő leirás, sokkal rövidebb, de megmarad benne a gúnyos kiszólás a négyszáz év előtti mesékről: "A város szélénél volt, éppen a temető mellett. /Hiszen a temetőnek minden áron elő kell fordulnia egy négyszáz év előtti történetben./ A sirhalmok és kőkeresztek erdeje közt egy bádogfedelü kupola állt -- a cinterem. A sirvermek előszobája."[1] A második feldolgozásban, amelyben -- mint már emlitettük -- a lassitó effektusok jóval nagyobb súllyal szerepelnek, még három jelentős helyen alkalmazott MIKSZÁTH hosszabb--rövidebb leirást. Az első csak egy félmondatnyi, mégis fontos szerepe van a Marosini alakja körül kibontakozó titok felépitésében. A kerti lak rövid, hangulatos leirásáról van szó: "csak egy kis lakba nem vezette be, mely a tündérkert legvégében állott narancsfák között eltakarva, kúszó folyókával befutva, melynek a faláról ezer szines folyókaharang csilingelte, ha a szél megrázta a kis harangokat: hát itt mi van, ugyan mi van?"[2] Talán a legfontosabb dramaturgiai funkcióju leirást a 3. lassitó részben /ábránkon L_3/ találhatjuk. A Balduin elutazását megelőző este bevezetőjeként alkalmazza MIKSZÁTH az olasz couleur locale megjelenitését: "Az estét, a szép

[1] Uo. 17.

[2] Uo. 9.

nápolyi estét, vérvörös egével, bübájos méla csendjével, midőn a falombok mozdulatlanok, csak az anyaföld piheg édesen, lágyan, s a Pán sipjának andalitó hangja zsong a sötétkék ürben, együtt töltötték a verandán."[1] Az iró ebben az esetben is a leirást igyekszik feszültségteremtésre felhasználni. A sejtelmes leirás ugyanis ellentétben áll a hősök felzaklatott lelkiállapotával, s ez az ellentét csak még jobban kiemeli a fütött atmoszférát. Meg kell jegyeznünk még, hogy MIKSZÁTH ragyogó érzékkel használja fel a leirásban a mitológiai elemet /majd még fogunk találkozni ilyennel/, amelyet szintén szivesen alkalmaznak a romantikus irók. Jelentős szerepet kaphatott volna a vadregényes tájak leirása Marosini vándorlása során is, de ezt -- mint már korábban szólottunk róla -- az iró nem részletezi, s igy a miliő rajza is elmarad. Felhasználja azonban a tömör, lendületes leirást MIKSZÁTH mindkét változatban a kivégzési jelenet előkészitésekor, megint csak késleltető effektusként. Itt azonban nem a tárgyi környezetre helyezi a hangsúlyt az iró, hanem inkább a vesztőhely körül nyüzsgő embereket veszi szemügyre. Mindent egybevetve mind A romanticizmusban, mind a Galamb a kalitkában esetén a leirások talán kevesebb hangsúlyt kapnak, mint a romantikusoknál általában. Amikor azonban

[1] Uo. 12.

alkalmazza, akkor mindig fontos dramaturgiai funkcióval bir.

A késleltető effektusokban igen jelentős helyet foglal el egy MIKSZÁTHra oly jellemző eszköz: a k i s z ó - l á s . Igen nehézkes és körülményes lenne ezt az irói eszközt pontosan definiálni. Legfőbb jellegzetesség talán a tömörség. Egy-egy rövid mondatból, gyakran azonban csak mondattöredékből áll, mégis hallatlanul fontos funkciókat képes betölteni. MIKSZÁTH romantikus irásaira nagyon jellemző, hogy a történetet nem tudja teljesen elidegeniteni magától. A cselemény sohasem szakad el teljesen az alkotótól, s a jellmekhez is mindig van valami hozzátennivalója. A kiszólások tehát fenntartják kapcsolatát a hősökkel, a cselekmény természetes fordulataival. Ugyanakkor az iró--olvasó közti bensőséges viszony állandóságát is biztositani képesek ezek a rövid mondatok. MIKSZÁTH egy-egy kiszólása gyakran azt célozza, hogy az olvasó szemszögéből, kivülről fogadtassa el vagy épp ellenkezőleg, diszkreditálja irásának egy-egy részletét. A romanticizmus és a Galamb a kalitkában a kiszólások széles skáláját vonultatja fel. A rövid, váratlan fordulatokra felépitett romantikus elbeszélésban ezek a csattanós közbeszólások igen hatásos eszköznek bizonyulnak. A két tárgyalt novellánkban előforduló kiszólásokat jelle-

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

gük, funkciójuk figyelembevételével több jellegzetes csoportra oszthatjuk.

Az első tipusba azok a rövid közbeszólások tartoznak, amelyek a keretre utalnak. Mint már korábbi elemzésünkből kiderült, e bevezető és lezáró részek a romantika elméleti kritikáját tartalmazták. A mese folyamán a kiszólások ezekre a biráló tételekre utalnak vissza, kiragadva az olvasót, a közönséget a romantikus elemek hatása alól: MIKSZÁTH igyekszik nevetségessé tenni őket vagy jellegzetességeikre felhivni a figyelmet. Ezekután teljesen érthető, hogy ezek a részletek tartalmilag egybecsengenek a keret kritikus hangvételével, hiszen szerepük éppen az, hogy az előljáróban megfogalmazott elméleti tételek gyakorlati bizonyitékait kiemeljék. Igy nem véletlen, ha az ilyen tipusú mondatok gyakran egyenesen az olvasóhoz szólnak, őt akarják meggyőzni, mint a fentebb már idézett részletben: "... ne nevessen, kérem, ez az obligácionál is kezdet -- vagy a temetőből indul ki a cselekvény, vagy a nyirkos börtönből..."[1] Ezt a megjegyzést MIKSZÁTH olyan fontosnak tartotta, hogy a második változat temetői képében megismétli /bár az olvasóhoz való személyes adresszálás itt elmarad/: "Hiszen a temetőnek min-

[1] Uo. 157.

den áron elő kell fordulnia egy négyszáz év előtti történetben."[1] A romanticizmusban a csipkelődő megjegyzéseket gyakran névreszólóan iktatja be MIKSZÁTH, ami csak növeli a csattanók kritikai élét: "Itt a ruháik és arcuk leirása következik a jó öreg Jósika Miklósnál."[2]; vagy alább: "... és tudja isten, miféle bonyodalmat szőne-fonna itt az öreg Dumas, vagy más valaki a »nagy fantázia« tulajdonosai közül."[3]

A legtöbb apró kitétel azonban a szereplőkre, a j e l l e m e k r e v o n a t k o z i k. Ezekben is irónia, gúny bújkál: saját szereplőit és a romantikus jellemeket egyaránt nevetségessé teszi, de a kritika sokkal burkoltabb és áttételesebb, mint az előbbi csoportnál. Jellemző, hogy majdnem mindig általánosit, egy-egy jellemmotivumot nagyit fel, s ezáltal a romantikus túlzásokat gúnyolja ki. Például Balduin megsértődését csipkelődve igy kommentálja: "négyszáz év előtt még igen apprehenzivusak voltak az emberek."[4] Esre jellemét pedig igy egészíti ki az általánositás sikján: "Oh, a nők! azok nem változtak meg, azok négyszáz év előtt éppen olyanok voltak, aminők

[1] Uo. 17.

[2] Uo. 158.

[3] Uo.

[4] Uo. 11.

ma."[1] A főbb szereplők jellemét természetesen csak kiegészitőleg érintik ezek a megjegyzések. A mellékalakok megelevenitése azonban gyakran csupán ilyen félmondatokban történik. A Marosinit kihallgató birónak csak egy jellemvonását, a kevélységét emeli ki MIKSZÁTH, azt is csak általánositva és zárójelben: "Ilyen kevélyen diskuráltak akkor a birák."[2] Talán megérdemel némi figyelmet A romanticizmus egyik helye. A Dragumir Péter vallomása cimü részben /II. fejezet/ ugyanis az iró a kiszólás új megoldásához folyamodik. Itt a főhős jellemére vonatkozó megjegyzést a kihallgató biró szájába adja. A kitétel szintén zárójelbe kerül, de igen jól kiemelt, főleg azzal a nyelvi eszközzel, hogy még Dragumir Péter vallomása már-már melodramatikus magasságokba emelkedik, addig a biró megjegyzése váratlanul köznapi, sőt durva /"No, hallja -- szólt közbe a biró --, én még ilyen marhával nem találkoztam a világon, mint ön."/[3]. E megjegyzés annál is meglapőbb, mert a biró sem korábban, sem a későbbiekben ilyen alantas kifejezésre nem ragadtatja magát. Ezért talán nem merész az a megállapitás, hogy MIKSZÁTH fölfortyanása kap hangot e mondatban, amit alátámaszt a keret egy-két kifejezése is /"hülyeség", valamint a kihú-

[1] Uo. 14.

[2] Uo. 18.

[3] Uo. 161.

zottakban: "zagyvalék", "őrültség"/[1].

MIKSZÁTH korábbi novelláinak is jellemző vonása, hogy a múlt és a korabeli viszonyok összehasonlitásán alapulnak. Vannak alkotások, amelyeknél ez a párhuzam direkt, a két idősik egymás mellé állitása nyilvánvaló, máskor azonban csak másodlagos, megjegyzések, zárójeles irói közbeszólások figyelmeztetnek rá. Az első megoldást legpregnánsabban a fiatal iró alkotásai közül az 1871-ben irt Ami a lelket megmérgezi mutatja. Ebben a "népies beszély"-ben a múlt könyvekben megőrződött, és táplált romantikus illúziókat veti össze a feudálkapitalista világ nyers realitásával. A romanticizmus és a Galamb a kalitkában is ezt a kettős időbeliséget mutatja. MIKSZÁTH már a keretrészben is többször párhuzamba állitja a régi és új meséket, embereket, számos eszközzel aktualizálja történetét. Az elbeszélés folyamán kiszólások folytatják ezt az a k t u a l i z á l ó tendenciát. A romanticizmus temetőjelenetében találhatjuk például a következő megjegyzést: "A két alak kedélyesen pipázgatva, teljesen gyanútlan ballag a poros országúton /eszük ágában sincs, hogy belekerülnek a Pesti Hirlapba/"[2]. Érdekes,

[1] Uo. 164., ill. 255.

[2] Uo. 158.

hogy a második változatban is saját müvére való humoros utalás valósitja meg az aktualizálást: "--Oh Albertus, a te jóságod mindeneket fölülmúl. Erről valaha regényt fognak irni a költők. /Ez a fickó már akkor énrám gondolt./"[1]

A kiszólások legfontosabb, leginkább figyelemre méltó csoportja azonban az, amely mindhárom eddigi tipust magába foglalja, de egyszersmind szintetizálva azokat, túl is lép az egyszerü vegyités mértékén. A kitételek immár nem korlátozódnak zárójelbe vagy gondolatjelek közé szoritott félmondatokra, hanem terjedelmesebbek, több mondatnyiak, bekezdéseket alkotnak, azaz szinte önálló szerkezeti egységként épülnek be a novella szövetébe. Leggyakrabban fontosabb fordulópontok előtt mint késleltető effektusok vagy azok jelentős részei tünnek fel. Bennük az iró összegzi az addig elmondottakat, s előkésziti a cselekmény további fejlődését. A vázlatunkban is jelölt /L_3/ szerkezeti egység javarésze ilyen tipusú kiszólás. A szóban forgó rész szerkezete erősen emlékeztet a keretek megoldására. Egyrészt megszólaltatja az iró az olvasót, másrészt elméletileg fogalmazza meg véleményét a novella eddigi szakaszáról: "Ah, milyen sületlenség az irótól! -- fogjátok mondani, nyájas olvasók

[1] Uo. 15.

-- két kamaszt beszéltet a növényekről szép nápolyi estén, amibe belelocsog a tenger messziről. Hát igaz lehet ez? Hát nem a politikáról beszélgettek? Nem azon törték volna fejüket, hogy a velencei doge most mit csinál? Két müvelt ifjú; az egyik pláne nagy vagyonnal, hát nem akarnak ezek semmik lenni? Hát volt idő, mikor nem voltak a világon stréberek, »akarnok«-ok? Bolondság, fantázia! A növényekről beszélgettek, hahaha. Ha már legalább föl lett volna találva Gálocs és Verpelét hires növénye, amivel kiadta magából az anyaföld legbecsesebb gondolatát. A tulipánjait akár meg is tarthatja magának, ha akarja."[1] A kiszólás eddig idézett része lezárja a cselekmény egy szakaszát, Balduin útját a titok felé. Az első elbeszélés első felének megoldása előtt az iró megpihenteti az olvasót. Egy keretszerü kiszólás ez. Nemcsak megszakitja az eseményeket, de új gondolati szálakat is elindit, amelyek esetleg csak A második elbeszélésben bontakoznak ki. A későbbiekből lesz világos az utalás a politikára, a stréberekre és az »akarnokok«-ra. Az utolsó mondatok már továbbviszik a megszakadt mesefonalat, akárcsak az első elbeszélést lezáró keret befejező sorai:

[1] Uo. 12--13.

Kiszólás:

"Az iró leteszi pennáját egy percre ilyenkor, s ő maga is kételkedve kérdi: »Igaz lehet-e ez?«
Ej, ha a krónika igy regéli!
... Hess, együgyü skrupulusok, a realizmus apró incselkedő manói, takarodjatok ki a tintatartómból. Hadd menjek tovább a szines fonalon..."[1]

Keret:

"Az iró azonban közbevág:
-- Nincsen ezeknek az embereknek a világon egyéb bajuk, uraim, csak az, hogy négyszáz évesek.
S ezen kijelentés után lecsapja ódon lúdkalamusát, s csillogó pengéjü acéltollat szúr be a tollnyélbe, leteszi szemeiről a pápaszemet, melyen át elődei, öreg irók, nézték a világot, s szabad szemmel kezdi irni a következőket: ..."[2]

A fentiekből -- úgy hisszük -- világosan kiderült, hogy e kiszólás esztétikai értéke, dramaturgiai funkciója már több, mint a korábbiakban elemzett csoportok bármelyikének szerepe. Elméleti sikon és szerkezeti megoldásában az önálló szerepü keret szintjén mozog, s kis túlzással azt mondhatnánk, hogy annak integráns, a novella szövetébe ágyazott, elrejtett része, töredéke. Mégis e-

[1] Uo. 13.

[2] Uo. 30.

lemzésünkben kiszólásként tartjuk számon /szerkezeti ábránkon is igy szerepel/, mert igazi értelmét majd A második elbeszélés hasonló egységével való egybevetéskor kaphatja meg, amelyhez mintegy pandanként szólgál.

Még ugyanebbe a csoportba sorolnánk a legtalálóbban talán a n e k d o t a s z e r ü jelzővel illethető kiszólásokat. Ebbe a tipusba tartozónak véljük őket, mert szintén hosszabb terjedelmüek, a fenti csoporthoz hasonlóan absztraktabbak, mint a rövidebb, konkrét megjegyzések, s mert megőrizték késleltető szerepüket. Ugyanakkor már-már átmeneti jellegüek, vagyis az anekdoták felé mutatnak, mert szinte történetté, rövid sztorikká épülnek, s igy nemcsak késleltető, de továbbvivő, a cselekménybe beolvadó epikus minőséggel is birnak. Ezek közül talán legjobb példa Az első elbeszélés második részének bevezetőjében található egy szakasznyi pár mondat. Anekdotikus jellegét szerkezetén és tartalmán túlmenően az is erősiti, hogy közvetlenül a Noé-anekdota után kapott helyet. Bevezetését egy epikus rész adja, amely Marosini elszegényedését rögziti szinte újsághirnyi tömörséggel, tényszerüséggel: "A készpénz még gyorsabban fogy. S a mi hősünk könnyelmü, bohó fiú volt; ha találkozott valakivel, akinek pénze nem volt, kölcsönnel kinálta meg..."[1] Ezután

[1] Uo. 16.

már absztrakt elemzés következik, hasonlóan a keretszerü kiszólásokhoz: "amiben egyébiránt nem vagyok bizonyos, mert az akkori irókból sehol sem látom, hogy az akkori emberek valaha pénzre is szorultak volna; ezek a régi jó lelkek hadakoztak, kalandoztak, lantot pengetének a vár--ablakok alatt, hölgyeik szinét viselték a karjaikon, s folytonosan jót tettek az ügyefogyottakkal, szórták az aranyakat."[1] Ezt az elméleti kifejtést egy rövid "csattanó", a realitásba visszazökkentő mondat zárja le, kissé az anekdotákra emlékeztető módon: "de hogy honnan vették, arról nincs tudomásom."[2] Az anekdotaszerü kiszólások megnövekedett súlyát, belső gondolatgazdagságát mutatja, hogy szorosan vett szövegkörnyezetbeli értelmükön túlmenően a novella egésze szempontjából fontos tartalmakat hordoznak. Igy a fentebb elemzett kiszólás is akkor kapja meg végső jelentését, ha figyelembe vesszük, hogy a novella második része teljes egészében a pénz, a vagyon körüli hajszáról szól.

Összefoglalva megjegyezhetjük, hogy a kiszólások mint késleltető effektusok igen gazdag árnyalatokkal rendelkeznek. Találkozhatunk egyszerü, rövid megfogalmazásúakkal, de átvezetnek bennünket az anekdotikus, bonyolultabb absztrakt szerkezeti elemekhez is. Érdemes megfigyelni a novella

[1] Uo.

[2] Uo.

egyes szerkezeti részeiben e kiszólások mennyiségileg és minőségileg fejlődő alkalmazását is. Először csak az egyszerü megjegyzések jelennek meg, gondolatjeles kitételekben szólal meg az iró, s ezek a fordulópont körül gyorsan nőni kezdenek, egyre nagyobb terjedelmüek lesznek, végül közvetlenül a fordulatok előtt elnyerik legmagasabb szintü megfogalmazásukat. A kiszólás MIKSZÁTH müvészetében igy valósitja meg az átmenetet az egymondatos megjegyzéstől az epikus jellegü anekdotáig.

Az a n e k d o t a -- MIKSZÁTH müvészetének ez az újabb jellegzetes rétege -- természetesen nemcsak s nem is elsősorban a kiszólásokból épül fel, nem belőlük nő ki. Szinte közhely már, minden valamirevaló elemzés kiemeli, hogy az anekdota a JÓKAI-féle epikai hagyomány egyik legfontosabb eleme. Természetesen az anekdota sokkal korábbi eredetü.[1] Igazán irodalmi rangra nálunk JÓKAI müvészete

[1] Története egészen az ókorig nyúlik vissza, hiszen magát a megnevezést először az irodalomban Procopius bizánci történetiró használta Justinianus császárról és Theodora császárnéról szóló, nem nyilvánosság elé szánt borsos történetei gyüjtőcimeként. Eredetileg történelmi személyekhez füződő mulatságos históriákat jelölt, később már tágabb értelemben jellemző, csattanós, tréfás vagy tanulságos történetet értettek alatta. A magyar irodalomban a 18--19. században került előtérbe: 1789--1790-ben jelent meg Bécsben ANDRÁD Sámuel Elmés és mulatságos rövid anekdoták cimü kétkötetes gyüjteménye. /Vö. Magyar irodalmi lexikon [Főszerkesztő: BENEDEK Marcell], Első kötet A--K Bp., Akadémia, 1963., "Anekdota" cimszó alatt, 34.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

emelte. Az ő regényeiben a nemesi--vármegyei anekdota érdekesen keveredik a népi eredetü csattanós történetekkel. MIKSZÁTHtot elsődlegesen a népi fogantatású anekdoták ragadták meg mestere irásaiban. A Jókai-életrajzban melegen emlékezik meg az Üstökös cimü lapról, amelyet a népszerü iró szerkesztett[1], s melyben külön helyet biztositott az olvasók által beküldött adomáknak: "Az Üstököst úgyszólván maga irta Jókai, mert az adomákat a közönség küldözte be, azokat Jókai csak fésülte. Ez adomák összegyüjtésére nagy súlyt fektetett, pedig akkor a folklorenak hire-hamva sem volt. Mikor 1861-ben az Akadémiának rendes tagja lett, A magyar néphumorról tartott székfoglalójában büszkén utalt az Üstökösben megjelent mintegy tizenhétezer adomára: »Ha engem valaki számadásra talál vonni, mi jogon foglalok itt helyet, nem fogom azt mondani, hogy irtam ennyi és ennyi regényt, mert azok valószinüleg néhány lustrum elmúltával Dugonicsnak azon korszakban közkedveltségü regényei szomszédságában fogják pihenni a boldog feledés álmát, de fogom mondani azt, ime e kötetekben gyüjtöttem össze a magyar néphumor elszórt adalékait, ezeket hagytam az utókornak; és ezek a kötetek élni fognak és tanúskodni, mig a magyar él; az pedig él, mig a világ áll."[2] MIKSZÁTH igen

[1] A szatirikus lapot JÓKAI 1858-ban inditotta, és egészen 1882-ig szerkesztette, amikor is SZABÓ Endre vette át irányitását. A lap egészen 1918-ig jelent meg.

[2] MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora, id. kiad. 211.

komolyan vette JÓKAI ez irányú munkáját, amit igen jól példáz az 1879-ben saját költségén kiadott Az igazi humoristák kötete. E könyvben gyüjtötte össze a pesti utca és szülőföldje humoros anekdotáit, érdekes, különc genre-alakjainak rajzait. A mintát, mint arra a Kritikai kiadás is utal, nem nehéz fellelni: "Mikszáth legfőbb példaképe e téren is nagy mestere: Jókai volt. Jókainak »A magyar nép élce« cimü gyüjteményében /amely a 70-es évektől kezdve számos kiadásban forgott közkézen/ Mikszáth megtalálhatta a megcsúfolt falvak, az utcai furcsaságok, a komikus sirfeliratok és egyéb kuriozumok legfőbb mintáit, melyeknek nyomán a maga fejezeteit kialakitotta."[1] KIRÁLY István szintén JÓKAI hatásának tulajdonitja ezt a kötetet, és a fentebb idézett akadémiai székfoglalóra is hivatkozik: "Jókai akadémiai értekezésben fejtegette az anekdoták és a népdalok közeli rokonságát, mintegy a Kisfaludy-Társaság népdalgyüjteményének kiegészitőjéül szánta anekdotatárát. Az ő nyomán indult el Mikszáth Kálmán is, mikor első önálló könyveinek egyikében... szülőföldjének, a palócföldnek adomáit szedegette össze."[2] Valójában azonban már MIKSZÁTHnak is tu-

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Cikkek és karcolatok IV. /Krit. kiad. 54./, Bp., Akadémia, 1968. 453.

[2] KIRÁLY István: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 148.

datában kellett lennie, hogy a JÓKAI-féle anekdota nem csekély mértékben a nemesi--vármegyei adomák leszármazottja. SCHÖPFLIN igen helyesen mutatott rá e rövid csattanós elbeszélések ilyenféle eredetére: "A magyaroknak iratlan irodalmi formája, az anekdota, a múlt század utolsó negyedében élte virágkorát. Olyan mesterei voltak, mint Jókai, Deák Ferenc, Eötvös Károly, gyüjtőhelye a képviselőház volt, ahová följáró főispánok, képviselőjelöltek, egyéb urak összehordták, ami anekdota az országban termett, onnan aztán megint széthordták szerte az országba. Társaságok, ha összemelegedtek és beleúntak a pletykákba és a politizálásba, nyomban elkezdtek anekdotázni. Minden nagyobb társaságban volt egy jó adomázó, aki elkezdte és akárhány közülük olyan volt, mint a cigányprimás, egész éjjel nem fogyott ki az adomákból a nélkül, hogy csak egyet is megismételt volna. Az adoma politikai propaganda eszköz is lett: bekerült parlamenti beszédekbe, Eötvös Károlynak, Mikszáth legnagyobb versenytársának ezen a téren, a maguk idejében nagyhatású beszédeiből valóságos adoma-gyüjteményt lehetne összeállitani. Választáskor egy-egy jó adomával nem egyszer rontották meg egy-egy ellenjelölt eshetőségeit."[1]
MIKSZÁTH maga is kiváló anekdotázó volt, társaságokban

[1] SCHÖPFLIN Aladár: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 24--25.

szivesen mesélt el kacagtató, bizarr történeteket. A társaságbeli közvetlen társalgó iró portréjából először SCHÖPFLIN teremtette meg az anekdotázó MIKSZÁTH irodalmi alakját. Monográfiáján végigvonul az az elképzelés, hogy az elbeszélő nem csinál egyebet, mint a társaságokban hallott anekdotát átfésülve, összerakosgatva megalkotja meséit. Ennek a teoriának a jegyében például igy kommentálja A beszélő köntöst: "Könnyü, derüs kis elbeszélés, részletesen kinyújtott anekdota, csattanója azzal éleződik ki, hogy a város-biró szabómester ~~(de)~~apja elkésziti a nevezetes kaftán másolatát, s aztán mesteremberi hiúságból kicseréli ezzel az eredetit -- hadd legyen az ő munkája a város ereklyéje -- s igy rázúditja a városra a török martalócokat, akik megismerik, hogy a kaftán hamisitvány. Az irónak semmi más szándéka nem volt az egészszel, mint hogy elmondjon egy mulattató történetet, s közbetüzzön néhány anekdotikus esetet a derék kecskeméti polgárokról."[1] SCHÖPFLIN érdekes módon igyekszik indokolni MIKSZÁTH anekdotikus vonásait. Véleménye szerint az irót nem vonzotta a nagyepika, igazi müfaja a rövid, tömör elbeszélés volt. Érdekes epizódok, érdektelen kisemberek hétköznapjai a nagy történelmi események sodrában szolgáltatták kedvenc témáit. Ennek jegyében fejtegeti

[1] Uo. 108.

MIKSZÁTH történelemszemléletét is például A beszélő kontössel kapcsolatban: "Mikszáth sohasem próbálkozott a nagy regény stilusával. Történelmi tárgyú müveiben sem nyúlt a történelem nagy válságaihoz , az idők döntő fordulataihoz vagy a korszakalkotó nagy eseményekhez. Az ő történeti alakjainak nincsenek nagy fontosságú közügyei -- őt a múlt ábrázolásában is a kis vagy középfajta emberek magánügyei érdeklik, szerelmi bonyodalmak, az emberek furcsa különcségei, apró kalandok, érdekes, de nem jelentős események. Nem is tulajdonképpeni történelmi eseményeket mond el, a múlt nemzeti életének előteréből, hanem a kulisszák mögé néz, és figyeli, hogy bizonyos történelmi korokban hogy alakul a magánemberek élete, milyen okokból keverednek kalandos ügyekbe, milyen közviszonyok szólnak bele és hogyan a magánéletbe, a történelmi szinek alatt hogy nyilvánulnak az örök egyforma emberi szenvedélyek és indulatok. A történelem páthosza alig érdekli, inkább az érdekessége."[1] Mivel tehát MIKSZÁTH kisepikai témákat dolgozott fel, s ezekben is csak az érdekesség, különcség érdekelte, kézenfekvő, hogy müveiben mindenütt fellelhető az anekdota vagy az anekdotaszerüség. Napjainkban BARTA János lényegileg hasonlóan az anekdotázó MIKSZÁTHot teszi a romantikus életmü centrumába, csak

[1] Uo. 109--110.

bizonyitási eljárása más, mint SCHÖPFLINé. Ő is abból indul ki, hogy az iró kiváló anekdotázó, kellemes társalgó volt /ennek bizonyitására a kortársak visszaemlékezéseit használja fel/. Az igy rekonstruált emberi magatartást alakitja aztán át BARTA irói magatartássá: "Lesz még róla szó, hogy ez a magatartás egy nagy müvészi ségü szerep és játék; szó sincs arról, mintha ez a törzsasztal-beli hirhordozó és szórakoztató jelentené az egész vagy az igazi Mikszáthot. De a magára öltött szerepnek mindenképpen megvan a maga stilizáló, átszürő hatása a mögötte megbúvó alkotó személyiségre. Nem adhat bele önmagából mindent ebbe a játékba; amit mond és ahogyan mondja, azt a vélt helyzet és hallgatóság igényéhez és szinvonalához kell idomitania. Ahogy /képzeletben/ megjelenik a társaságban, érdekesnek kell lennie, és az érdeklődést ébren is kell tartania. Ez pedig kihatással van az elbeszélés anyagára és szerkezetére is. Az igy megteremtett légkörbe különös emberek és különös történetek kellenek, de nem juthatnak szóhoz valamirevaló eszmei vagy lélekteni mélységek. A mesélő nem elemezhet /»Hiszen csak az kell nekem, hogy mi történt, s nem, hogy miért történt«/, s mellőznie kell az aprólékos árnyalásokat. Van azonban egy pont, ahol éppen az apróságok is szamitanak. A fiktiv elbeszélőnek a fiktiv törzsasztal előtt is abból táplálkoznak a jogai, ha megőrzi a hitelesség igényét vagy látszatát. A

közreadott történet hitelességének megfelel az elbeszélő jólértesültsége. Mikszáthnak tehát, irói magatartásként ezt kell magára öltenie."[1] Bármennyire is mentegetőzik BARTA, nézete mégiscsak az -- akárcsak SCHÖPFLINé --, hogy MIKSZÁTH legjellegzetesebb megnyilatkozása az anekdota, hiszen ebből vezeti le az iró egész romantikus kozmoszát, ezt az irói formát tartja a romantikus müvek alaprétegének. Véleményünk szerint az anekdotikus elbeszélő modor valóban igen jellemző MIKSZÁTHra, és a romantikus vonások megitélésében döntő szerepe is van, de nem magatartásformát, csak elbeszélő stilust kölcsönzött az iró a magyar anekdotától.

Mint már a korábbiakban is emlitettük, az iró igyekszik a népi epika felhasználható vonásait, a szájhagyományok világnézeti, szerkezeti elemeit "irodalmasitani". Ez azt jelenti, hogy nem szolgaian vesz át motivumokat, hanem azokat -- esetleges változtatásoktól sem riadva vissza -- szervesen beépiti alkotásaiban. Igy a népi elemek átvétele sokszor vagy csak tartalmi, vagy csak formai elemekre redukálódik. Ugyanez a helyzet az anekdotákkal is. Számos irásának témáját valószinüleg egy-egy hallott anekdota szolgáltatta, amelyre mint alapötletre érdekes gondolatok, élesszemü megfigyelések, esetlegesen újabb anekdoták épültek.

[1] BARTA János: Mikszáth-problémák I., id. kiad. 141.

MIKSZÁTH elbeszéléseinek ezt a jellegzetességét már a korabeli kritika is felfedezte. PÉTERFY Mikszáth Kálmán: A beszélő köntös cimü, 1889-ben megjelent kritikájában például kiemeli: "Magja az elbeszélésnek egy adoma, mely a szultán kaftánjáról szól; ehhez a kaftánhoz készül a regényes történet, amelyhez a szükséges alakok már úgyszólván készen vannak az elbeszélő képzeletében."[1] Ugyanigy A lohinai füvel kapcsolatban is számos kritika kiemelte az anekdoták fontos szerepét a cselekmény felépitésében. VAS álnéven /valószinüleg PRÉM József/ közöl A koszorú 1885. október 4-i száma az új novelláról egy kritikát, amely elmarasztalja MIKSZÁTHot az anekdoták lépten-nyomon alkalmazása miatt: "Mikszáthnak még egy betegsége üt ki veszedelmesen a Lohinai füben: az adomázás nyavalyája. Amint egy szőt leir és arról a szóról valami adoma vagy ötlet jut eszébe, nyomban elmondja. Csöppet sem illik oda, sőt zavarja a müvészi formát, a hangot, a történet menetét, az neki mindegy, az adoma, az ötlet fúrja az oldalát -- es muss heraus."[2] Rosszalóan jegyzi meg például, hogy az iró még olyan ősrégi adomát is felhasznál, mint a szekula-szekulorum, Bakula-bakulorum. Érdekes talán megjegyezni, hogy éppen ez az anekdota, ismerve az eredeti kéziratot, jelentősen

1 -Z- [= PÉTERFY Jenő]: Mikszáth Kálmán: A beszélő köntös, Budapesti Szemle, 60. K. [= 1889.] okt. 151. -- Vö. Krit. kiad. 3. 369.

2 VAS: Mikszáth legújabb könyve, Krit. kiad. Regények III. 290--291.

módositotta a novellát: "A lohinai birót eredetileg Havrán Mihálynak hivták, a sátorfalu biráját pedig meg sem nevezte az iró. A 30. oldalon közölt anekdota kedvéért keresztelte el őket utólag Szekulának, ill. Bakulának."[1] PÉTERFY Jenő is megjegyzi kritikájában a novella anekdotákon keresztüli kibontását: "A történet csupa adomaszerü vonásokban fejlődik, s azon ellentét által tetszetős, amely a humorizáló elbeszélő modor és az alapjában komoly történet között fönnáll."[2] SZANA érdekes módon pontosan forditva vélekedik, nem az anekdotás elemeket érzi a novellában jellemzőnek, hanem úgy véli, az elbeszélés anyaga kevés, legfeljebb egy adomára volna elegendő: "Talált egy ötletet, mely röviden minden pretenzió nélkül elmondva használható volna adomában, ő azonban... addig nyújtja, húzogatja az igénytelen anyagot, mig iróasztalán a teleirt papirlapok egy novella respektábilisabb terjedelméig nem szaporodnak."[3]

Gyakori az is, hogy az elbeszélés az anekdota szerkezetét követi: rövid, csattanókon fejlődik a megoldás felé: "Mikszáth kis rajzainak elsősorban a szerkezete emlékeztet

[1] Uo. 269.

[2] -Z- [= PÉTERFY Jenő]: Egyetemes Regénytár, uo. III. 292. /Első megjelenése: Budapesti Szemle, 1888. 56. köt., 145--146., újból kiadva: Péterfy Jenő összegyüjtött munkái, Bp., 1903. III. köt. 473--474./

[3] SZANA Tamás: Mikszáth új kötete, uo., 291., /Első megjelenése: A Nemzet, 1885. okt. 22., 290. sz. 1./

az anekdotára: a rövidségük, az előadás sürüsödése a vég felé, a pointe-szerü hirtelen fordulat. De ezenkivül a tömörség is. Mint a jó anekdotában, bennük sincs fölösleges szó, s minden mondat a cél felé van irányitva."[1] A kezdő iró az elbeszélésekben még nem a gondolat érdekességét, újszerüségét, hanem a történet, a mese fordulatosságát, lebilincselő izgalmát tartja elsődlegesnek. Az adomák szellemes, fordulatos, nevettető epizódjai az irásoknak. A korai novellák anekdotái teljesen a JÓKAI-féle utat járják /olyannyira, hogy még az ötletet is a mestertől veszi néha MIKSZÁTH: az 1871-ben iródott A batyus zsidó lánya Evila történetét ismétli meg a Fekete gyémántokból/. Vármegyei nemesi életrajzai, a bennük szereplő különcök törvényszerüen szabták meg ezt az irányt, mint arra -- JÓKAI elemzése során -- SŐTÉR ragyogóan mutat rá: "A különösség, az érdekesség igénye, mely a valóságtól nem akar elszakadni, hanem a valóság különös, érdekes oldalait keresi: szükségképp vezeti el Jókait az anekdotához, mely a nemesi vármegyei élet sajátos terméke, s ugyanakkor népi eredetü is. A kapitalizálódás előtti, decentralizált, elzárt egységekbe széthullott ország termékeny talaja a (ÉS SORSOK) különcségnek...Az anekdotát a kirivó, a különc egyéniségek teremtik meg."[2] Kezdetben elkápráztatja a fiatal irót az

[1] SCHÖPFLIN Aladár: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 26.

[2] SŐTÉR István: Nemzet és haladás, id. kiad. 598.

anekdota nyújtotta újszerü lehetőség. Még élnek körülötte Balassagyarmaton a nemesi világ utolsó mohikánjai, régivágású különcei, a Stófi bácsik /eredeti nevén Turánszky Kristóf/, a Sramkó fiskálisok és a többiek. Csakhamar azonban kiderül, hogy a gyors ütemben átalakuló társadalomban nem ők jelentik a fő mozgató erőt. Az apám ismerősei alakjai /Bornemissza István, egy későbbi változatban Gerge István, a Talléryak/ még magukon viselik az anekdota--világ különcségeit, érdekességét, de MIKSZÁTH már a cimben jelöli: egy emberöltő választja el őket a mától. Még pregnánsabban fejezi ezt ki az a megváltozott nézőpont, melyet az 1881-es változat, a Rajzok a régi vármegyéből mutat be. Ezt a fejlődést a későbbiekben még részletesen elemzendő Nemzetes uraimék /1882--1883/ zárja le, amelyben ezeket a nemesi adoma-alakokat már maró gúnnyal, korábbi szemléletét kemény iróniával illeti MIKSZÁTH. A JÓKAI járószalagjától egyre inkább eltávolodó iró számára az anekdota már nem kielégitő irói eszköz. A társadalmi változás a fejlődő kapitalizmus új emberi kapcsolatokat, új morális problémákat vet fel, ezáltal az iró figyelme is másfelé terelődik. Ezek a különc, anekdotikus alakok újra már csak mint önmagukat túlélő anakronisztikus jelenségek kerülnek majd elő realista korszakában. Ennek megfelelően paraszti tematikáju két nevezetes kötetében az anekdota átváltozott formában kap helyet. Elsősorban a szerkesztés

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

tömörségében, drámai célratörésében van jelen, s inkább népi jellege dominál. Az 1887-ben irt A romanticizmus és az 1891-es Galamb a kalitkában problematikája általánosságban a romantikus ábrázolásmód reviziója és új módszerek keresése. Az anekdota itt már másodlagos szerepet játszik. Többek között ezzel is magyarázható, hogy A romanticizmusban egyetlen adomaszerü részletet sem találunk, s a terjedelmesebb Galamb a kalitkában sem bővelkedik ilyen passzusokban, melyek különben sem elsődleges funkciójukban szerepelnek. Nem elsősorban a jellemek árnyaltabb megjelenitését segitik elő, mint a korábbi romantikus irásokban /bár erre is van példa/, hanem késleltető effektusként szerepelnek, illetve a mesét teszik szinesebbé. Igen érdekes megfigyelni, hogy a történet időbeliségének megfelelően nem századvégi anekdotákat, hanem ókori római és keresztény--zsidó történeteket sző be MIKSZÁTH az elbeszélésbe. Az első ilyen a Numa-történet, amelyet Balduin sértettségében vág Marosini fejéhez, aki legkedvesebb "virágát" eltitkolta előtte: "--Te jól ismered a mitologiát. Juppiter megjelent Numa előtt és egy embernek a fejét és lelkét kérte. Numa ekkor fej helyett egy hagymát, lélek helyett egy halat adott, és a jó Juppiter mosolyogva kinyilvánitotta, hogy ezzel is meg van elégedve."[1] A történet ere-

[1] Krit. kiad. 11.

deti lelőhelyét, a forrást dolgozatunk első felében már részletesen elemeztük. Ebből világossá vált az is, hogy a történet értelme: egy értékes dolog feláldozása helyett egy jelképet áldoz fel a király. Nyilvánvaló, hogy Balduin finoman céloz ezzel a történettel Marosini igéretére: "A legszebb rózsámat neked adom tövestől. A rózsát ritkasága teszi szebbé. Ha nekem is megvan, a becse kisebbedik tenálad. Ám, ha elhagyod a házamat /ami, adja isten, minél később következzék be/, azt a rózsatőt vidd el az unikumok közül, amelyik néked tetszik."[1], s egyben figyelmezteti, hogy úgy nem igazságos a választás, ha legszebb rózsáját elrejti előle. A második anekdotikus elem, a Noé-történet, hasonlóan az elsőhöz mellékes szerepü, a Marosini lezüllésének rajzát teszi hitelesebbé.

Végül Az első elbeszélésben található egy valódi anekdota is. Kettős szerepet tölt be. Egyrészt megismerjük a novella egyik mellékszereplőjének, az óriás Orizinak különc jellemét, másrészt az epizód késlelteti a tetőpontot, a kivégzési jelenetet. A kalóz az utolsó kivánság jogán nem a szokványos ételt és italt kéri, hanem meg akar tanulni franciául. Tipikus anekdotai fordulat ez. A kilátástalan helyzetben levő halálraitélt időt akar nyerni egy szellemes ötlettel. Fanyar humor, csattanós megfogal-

[1] Uo. 9.

mazás és könnyed előadásmód jellemzi ezt a részletet.

Láttuk, az anekdoták az elbeszélésben sokkal kisebb szerepet kapnak, mint általában a JÓKAI-féle romantikus epikában. Ennek elsődlages oka, hogy MIKSZÁTH az anekdotát a novella megirásakor már más tartalommal inkább a realizmusa szolgálatába igyekszik állitani, s igy A második elbeszélés-be vitte át.

Elemzésünk nem lenne teljes, hogyha nem vizsgálnánk meg a két feldolgozásban a jellemek és a jellemrendszer kialakitásának módszereit. A JÓKAI-féle romantikát talán ezen a területen érték a leghevesebb támadások. GYULAI szóvátette a hevenyészett, nem eléggé motivált alakokat, PÉTERFY pedig méltán kifogásolta, hogy a JÓKAI teremtette hősök végletesek, lélektanilag nincsennek analizálva, az iró önkényesen, átmenet nélkül változtatja a jellemeket, azaz alakjaiból hiányzik az öntörvényi mozgás lehetősége. MIKSZÁTH -- ha nem is fejtegette ilyen esztétikusi, kritikusi részletességgel -- tisztában volt mestere jellemábrázolási módszerének hiányosságaival. Mindenképpen ezt látszik alátámasztani következő megjegyzése: "Jókai csak a felét leste el az isteni titoknak, a természetes beszélgetést; a természetes cselekvést soha se birta alakjaiba beplántálni. A belső embert nem ismerte, de a külsőt a megszólamlásig hiven állitotta elénk."[1] Mégis a fiatal MIKSZÁTH ebben a vonatkozásban

[1] MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora, id.kiad. 88.

is JÓKAI nyomán indul el. A hősöket jól felépitett, fordulatos anekdotákkal mutatja be. Nagyon jellemző például, ahogyan egy-egy adomával megrajzolja A batyus zsidó lánya cimü elbeszélésben főszereplőit, az esküdteket, jogászokat és Stófi fiskálist: "Hanem akkor nincs is különb három esküdt nagy Magyarországon, mint a mi hőseink. Ott van például Kálmán öcsénk, ki két hónapig irt le egy tizenhárom soros másolatot. Ennek röstségét csak Feri esküdt múlja fölül, ki sohasem szokott fizetni senkinek semmiért, csupán abból az egyszerü okból, mert röstell a zsebébe nyúlkálni. Kéry Béla kivétel; ő már szeret dolgozni, de csak józan állapotában. Persze, az az ostoba szerencséje van, hogy soha sem jut józan állapotba. Pedig milyen szolid embernek látszik! Csakhogy Stófi fiskális megint azt állitja: »a látszat csal«. És Stófi fiskálisnak most is igaza van, mert nem feketének látja-e az ember az ő haját is, pedig hát harmadéve még fehér volt? »Őszülés visszafelé!« -- amint magát elmésen szokta kifejezni. Mert ha az embernek egy nap alatt meg tud a haja fehéredni, mért ne tudna megfeketedni is egy nap alatt?"[1] De ugyanilyen anekdotikus megjelenitéssel él Az apám ismerőseiben is. Bornemissza István bemutatása tulajdonképpen a Jasztrab bandájának felgöngyölitése során történik meg. Ez az epizód viszont egy hosszúra nyúj-

[1] Mikszáth Kálmán összes müvei /Szerk. BISZTRAI GYula és KIRALY István/, Regények és nagyobb elbeszélések I., Bp., Akadémia, 1956. 37.

tott anekdota, melynek csattanója a betyárfőnök elfogása. /Ezt az anekdotát később, a Rajzok a régi vármegyéből [1881] cimü irásában is feldolgozta, csak a nyomozót akkor Gerge Istvánnak hivták./ Különös, meseszerü alakok is gyakran szerepelnek e korai elbeszélésekben. Ilyen a már emlitett és több novellában felbukkanó legendás Stófi bácsi, de az öreg Hrobák is -- mint azt SZANA Tamás kritikája emliti -- A lohinai füben: "A jó öreg Hrobák nemcsak életkor, hanem szellem tekintetében is valóságos csodája lehetne Lohinának, az elbeszélő annyira elvetette a sulykot rajzolásában."[1] Ezek a legendás alakok /legyenek népi figurák, vármegyei kisnemesek, történeti személyek/ jól illeszkednek be a romantikus, fordulatos--meseszerü történetekbe. Több elemzés éppen ezért a korai elbeszélések hangvételét a mesék világával hozta összefüggésbe, s ezt a szemléletet a hősök jelleme is alátámasztotta: "Az álruhás gróf, a kincsásás, a szerencse és a balsors kutyája és végül az igazságosztó fejedelem, mind romantikus s még inkább meseszerü alak, Mikszáth lemond a korfestésről és a következetes jellemrajzról is, ezáltal még közelebb viszi regényét a mese világához."[2] Ugyancsak romantikus vonása a jellemalkotásnak, hogy különböző, sokszor egyazon irásban szerep-

[1] SZANA Tamás: Mikszáth új könyve, Nemzet 1885. október 22., 290. szám 1.

[2] LENGYEL Dénes: A két koldusdiák, Köznevelés, 1949., 22. szám 645--646.

lő ellentétes sorsú hősök karaktere egyforma. Erre a legjobb példát A két koldusdiák adja: "A történet, mely a testvéri szeretetnek regényes apoteózisa, bizony csak esetlegek láncolata, a jellemekkel való szerves összefüggés nélkül... A két testvér szerencséje merőben ellentétes ugyan, de jellemükre teljes hasonmásai egymásnak."[1] Akárcsak JÓKAI hőseinek esetében, MIKSZÁTHnál is gyakori, hogy alakjai megfelelő előkészités, motiváció nélkül megvaltoznak, jellemfejlődésük hirtelen más irányt vesz. A mesternél ezek a gyors, váratlan jellemváltozások -- mint arra PÉTERFY rámutatott -- általában egy-egy történetszál elapadását és új fonal kezdetét jelölik. MIKSZÁTH hősei általában nagy lelki, pszichikai megrázkódtatás, érzelmi töltöttség közepette alakulnak át, de ez a lelki folyamat túlságosan háttérben marad, túl rejtett ahhoz, hogy eléggé motivált, átérezhető lehessen. Ilyen átvedlő alak Sótony A lohinai fűben, akinek jelleméről már a korabeli kritika is megjegyzi: "Az elbeszélés folyamán könnyüvérü, felületes, ide-odakapkodó embert ismerünk benne, a történet végén pedig már a túlérzékeny szerelmest látjuk."[2] Végül jelentős még, hogy a korai irások alakjai nem a társada-

[1] VÁRDAI Béla: Mikszáth Kálmán, id. kiad., 120.

[2] SZANA Tamás: Mikszáth új könyve, id. kiad., 1.

lom reális közegébe ágyazottak, hanem azon kivül, valahol a legendákban élnek, cselekszenek. Talán innen van, hogy hasonlatosak a mesealakokhoz, talán ezért különcök, nélkülözik az átgondolt jellemvezetést, vagy megforditva, irrealitásuk éppen azért hihető, valószinüsithető, mert nincs mögöttük kontrasztként reális társadalomrajz, nem veszi őket körül pontosan érzékelhető szociális atmoszféra. Mindezek után teljesen érthető, hogy A beszélő köntös névtelen kritikusa JÓKAIhoz hasonlónak érzi alkotó módszerét: "Amint felfogja a történetet, kiválasztja azokhoz a szereplőket, szembetünő a hasonlat Jókaival, kinek új regényeiben a történeti háttér rendesen a romantika szabadalmának biztositására szolgál, a valószinüség alá van rendelve a mesének, s a regény kompoziciója a mese gazdag és változatos epizódjainak."[1] Végül visszakanyarodtunk, a dolgozatunkban már elemzett kérdéshez, a mese, a sztori és a jellemek viszonyához. Amit fentebb megállapitottunk, az itt is, a romantikus MIKSZÁTH alkotásaira is igaz: a történet az elsődleges, a hősök karaktere teljesen ennek van alávetve, változásaik mindig a cselekmény fordulatának és nem belső jellemfejlődésüknek az eredménye. Nem véletlen ezután, hogy a Fővárosi Lapok cikkirója a modernekkel szemben örömmel fedezi fel MIKSZÁTHban a "régi mesterek" --

[1] A beszélő köntös, Egyetértés 1889. július 14. [191. sz.] 9.

értsd romantikus mesemondók -- utódát: "Nem boncolja az érzéseket, nem keresi forrásukat, mint okoskodó pszichológ irók; hanem bemutatja az érzések önkénytelen nyilatkozásait, mint a mesélő régi mesterek."[1]

A romanticizmus és a Galamb a kalitkában első elbeszélésének főhősei is az eddig vázolt romantikus vonásokat mutatják. Ezek a jellemek szintén mesterségesen elszigeteltek a társadalomtól, mentesek mindenféle szociális meghatározottságtól, csak önmagukban és egymáshoz való viszonyukban léteznek. Beszédük, cselekedeteik, tetteik megszólalásig hasonlitanak az élő valósághoz, ám belső erőik nincsenek. Beszélnek, mozognak, de valódi belső vagy külső inditék nélkül teszik azt. A belső önmozgás ábrázolása ezekben a részekben még nyomokban sem tünik fel.

Az 1887-es változatban a három kulcsszereplő közül csak kettő jelenik meg: a két barát, Dragumir Péter és Lécz Márton. Alakjuk azonban szinte egyáltalán nem motivált. Vallomásukon kivül semmit sem tudunk meg róluk. Erre a vallomástételre is jellemző, hogy az Lécz Márton esetében pár mondatnyi /~~tizenöt~~ 18 sor/[2], funkciója pedig csak a cselekményben van, mégpedig annyi, hogy alátámaszt-

1 SOLYMOSSY Sándor: A beszélő köntös, Fővárosi Lapok 1889. július 17. [193. sz.], 1431.

2 Vö. Krit, kiad. 162--163.

ja barátja igazát. A két főhős jellemének rajza annyira elnagyolt, hogy nem emelkednek ki a mellékalakok közül. Bolkás Gergely, a biró és az irnok rövid jellemzése ugyanazon a szinten mozog, mint a két baráté. Ennek következtében az alakok terhelése is egyenletes, a cselekményben majdnem egyforma részt vállalnak. Ez a tény pedig a főhősök jellemének motiválatlanságát húzza alá.

A Galamb a kalitkában első elbeszéléséből sokkal alaposabban megismerjük hőseinket. Mig a romantikus irók sok esetben csupa pozitiv ~~és~~ vagy negativ tulajdonságokkal rendelkező, végletesen kiélezett figurák között teremtik meg az elbeszéléshez, szükséges könfliktust, addig MIKSZÁTH csak az egyik oldalt valósitja meg a novella első részében: csupa pozitiv figurát teremt. Mind Balduin, mint barátja, Albertus a becsület mintaképei, önfeláldozó hősi jellemek. Ebben a tekintetben MIKSZÁTH tökéletesen ragaszkodott a példa eredeti szövegéhez. A középkori példák műfajára ugyanis éppen az jellemző, hogy hőseik nem élő, eleven emberek, hanem erkölcsi maximák megszemélyesitői. A HALLER-féle moralizáció is mellőzi a jellemek bemutatását, célja csupán a keresztényi barátság, szeretet példájának megrajzolása. Számára csak annyi lényeges, hogy a két vitéz jó barát: "Ezek különben szeretettel kezdettek egymáshoz lenni."[1] A példában az egyes cselekedetek moti-

[1] HALLER: I.m. 304.

válása igen egyszerü, a keresztény vallási etika egy-egy tétele is elegendő a fordulatok igazolására. Jól mutatja ezt az eredeti szöveg; az igazi gyilkos például igy indokolja jelentkezését: "Ur Iſten, a' gonoſságot én tſelekedtem, és ihon mitſoda ártatlan emberek halnak-meg miattam: hiſzen jobb énnékem ezen a' világon bünömnek méltó jutalmát el-vennem, hogy-hogy-ſem mint moſt el-kerülnöm, és azután örökké büntetödnöm."[1] MIKSZÁTH átveszi a példából a sablon-jellemeket, nem szinez, nem változtat lényegesen rajtuk. Ezzel szemben a történetet nem hagyja meg eredeti formájában, mint arról már esett szó, sok epizóddal megtoldja, érdekesebbé, kalandosabbá teszi. Ez azonban azt eredményezi, hogy ellentmondás jön létre a hősök motiválatlan, puritán megformálása és a mese fordulatos müvessége között. Ezt az ellentmondást pedig mindenképpen a jellemek rajza sinyli meg. Az iró nem rajzol köréjük középkori atmoszférát, igy a levegőben lógnak, ugyanakkor elvesztik a keresztény mitológia számukra biztositotta szimbolikájukat is. A két pozitiv hős között ezért jellemükből fakadóan nem lehet konfiliktust kibontakoztatni. Ennek megfelelően a cselekmény nem is a jellemek rendszerén, a hősök öntörvényü mozgásán alapul, hanem külsődleges elemek irányitják, a korábban emlitettek közül itt

[1] Uo. 305--306.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

ki kell emelnünk a rejtélyt /titokzatosság/, véletlent és a félreértést.

A két főszereplő ilyen sematikus, egysikú megjelenítése, valamint az Előszó a két elbeszéléshez "Ne ölj" példája automatikusan előirja, hogy a mellékszereplők jelleme is hasonlóan alakuljon. A történetben résztvevő negativ alakok is /gyilkos briganti, kalóz/ nagyszerü, becsületes emberek. Az ilyen abszurd beállitás természetesen nem idegen a romantikától, a világirodalomban sok példát találunk hasonló hősökre: Jean Valjean gályarab és fegyenc volt, Monte Christo, még ha ártatlanul is, de börtönviselt, és Walter SCOTT Ivanhoe-jában is szerepel egy "lelkiismeretes" rablócsapat, amelyben az Orizihez hasonló alakok jelennek meg.[1]

Az efféle alapszituációból, a jellemek ezen háromszög szerkezetéből nincsen kivezető út a realizmus felé. A hősök öntörvényü mozgására nincsen lehetőésg. E nélkül pedig nem képzelhető el realizmus, mint arra már PÉTERFY Jenő is rámutatott,[2] s amire modern összefoglalásban például LUKÁCS György utalt igen világosan és egyértelmüen: "A nagy realisták alakjai, ha egyszer megfogamzottak irójuk viziójában, alkotójuktól független életet élnek: odamennek, arra felé fejlődnek, azt a sorsot szenvedik el,

[1] Vö. Walter SCOTT: Ivanhoe, Bp., Európa, 1966., 129.

[2] Vö. PÉTERFY Jenő: Jókai Mór, Budapesti Szemle, 1881. XXVI. köt., 1--27.

amit a társadalmi és lelki létük belső dialektikája előír. Nem igazi realista, nem igazán jelentékeny iró az, aki kormányozni tudja saját alakjainak kibontakozását."[1] Mindezek után leszögezhetjük, hogy a férfialakok jelleme e két feldolgozásban egyértelmüen a romantikus kibontakozás szolgálatában áll, és segiti MIKSZÁTHot annak bemutatásában, hogy a romantikus modorban a mese az elsődleges, és a hősök ehhez alkalmazkodva csak másodlagos szerepüek.

A nőalakok rajza hasonló módszerrel készült, mégis külön kell foglalkoznunk velük, mert egyrészt elég hosszú előtörténetük van, másrészt mert a szakirodalom is elég részletesen foglalkozik velük. A kritikusok és irodalomtörténészek nagy többségének véleményét ezzel kapcsolatban talán BARTA János foglalta össze legpregnánsabban: "Eddig is tudtuk, hogy Mikszáthnak voltaképp csak egy fiatal lánytipusa van, ezt vándoroltatja regényről regényre... Ezek az alakok következetesen tartják az éteri szintet; nincs bennük semmi nyers földiség; könnyed bübájból és gyermekies érzelmekből; odaadásból, parányi büszkeségből, problémátlan egyszerüségből vannak összeszőve. A fő esztétikai hatás, amelyre az ábrázolás irányul, a b á j ; ennek azonban megvan az a jellegzetessége, hogy egy kissé mindenképpen külső-leges: nagyobb lelki mélységgel, komplikáltsággal, konflik-

[1] LUKÁCS György: Balzac, Standhal, Zola, Hungária h.é.n., 22--23.

tusokkal nem fér össze."[1]

Ha Marit, A romanticizmus nőalakját vizsgáljuk, még ezeket az igazán általános jegyeket sem vehetjük számba. Ennek oka, hogy ebben a feldolgozásban meg sem jelenik, csak a vallomásokban szerepel a neve. Bár az ő személye okozza a konfliktust, e funkcióján túl nem sokat tudunk meg róla. Ugyanakkor a második változattal szemben itt még semmi titokzatosság sem veszi körül, Lécz Márton a lányba beleszeret, ez okozza a konfliktust; ezzel szemben Balduin nem is ismerte Esrét. A romanticizmus ilyen, minden misztikától mentes megoldása HALLERral mutat szoros kapcsolatot, ahol szintén megvan a szerelem kibontakozásának rövid, "realisztikus" leirása: "Bé-menvén a' házhoz, lát a' Báldáki vitéz egy igen szép leányt az Égyiptzius házánál, kit annyira kezd kedvelleni, hogy miatta való szerelmétől meg-betegszik."[2] A nőalak személyes szerepe, akarata /mely lehetőséget adna jellemének ábrázolására és a motiváció leirására is/ HALLERnál éppúgy, mint MIKSZÁTHnál, elveszik, nem játszik különösebb szerepet: "Mari egy darabig húzódozott, de én, bár vérző szivvel, rábeszéltem, menjen nőül Mártonhoz, ha engem szeret; boldogitsa a barátomat, akit én jobban szeretek magamnál."[3] -- vallja Dragumir Péter.

[1] BARTA János: Mikszáth-problémák I., id.kiad. 301.

[2] HALLER: I.m., 304.

[3] Krit. kiad. 161.

Lényegesen komolyabb feladat Esre alakjának elemzése. Ez elsősorban abból adódik, hogy a fiatal MIKSZÁTH müvészetében jellemének több mozaikdarabkája szétszórtan a korábbi novellákban már megtalálható. Az Esre tipusú leányalak első megfogalmazódása A batyus zsidó lánya cimü elbeszélésben érzékelhető. A zsidóleány -- Alphonsine sorsa, jelleme a cselekmény főszála mellett a háttérben bonyolódik, ennek ellenére döntő befolyással van a történet első motivumának alakulására. Ő maga szinte meg sem jelenik, mégis körülötte csapnak össze az erők, ő okozza a konfliktust, s a megoldást is az ő sorsa rejti. A nőalak tehát a héttérből rajzolódik csak ki, mégis a novella középpontjában áll, ennek következtében jelleme eléggé motiválatlan, kidolgozatlan, az iró csak sejteti a részleteket. Ugyanez a megoldás MIKSZÁTH számos későbbi irásában visszatér /például: Az apám ismerősei/. E leányalakok legtipikusabb megformálása A lohinai füben, Apolka jellemében mutatkozik. Nem véletlen ezért, hogy a kritika éppen ebben a müben fedezte fel a jellemformálás ezen, MIKSZÁTHra jellemző módját. VÁRDAI Béla jegyzi meg a novellával kapcsolatban: "Kapunk a novellában kitünő miliő--rajzot is. De a fő irányba valahogy le van zárva a kilátás: a hősnő lelke titokzatos, félhomályban marad, nem látjuk bosszut lihegő lelke akcióit, a dráma csak jelezve van."[1]

[1] VÁRDAI Béla: Mikszáth Kálmán, id. kiad. 118.

PÉTERFY Jenő megállapitása is hasonló: "Apolka jelleme valójában háttérben marad, csak tüzes szemei csillognak, párduc hajlékony teste simul, fehér harisnyája fénylik: a belsőre csak következtethetünk."[1] Esre is ilyen háttérben kibontakozó, elmosódó, sokat sejtető nőalak. Jellemének egy-két felületes vonását csak a befejező részben rajzolja meg MIKSZÁTH /gyermeki, csapongó, kiváncsi stb./.

Igen figyelemre méltó az is, amit PÉTERFY A beszélő köntös elemzésében MIKSZÁTH romantikus jellemeinek és a történetek felépitésének kapcsolatáról ir: "Mikszáth tehetsége a genreszerü jellemvonások rajzában tetőzik; azontúl számára megszünik minden pszichológia... Ezért óvakodik az iró az elbeszélésbe is a komolyabb bonyodalmtól. A fiatal Lestyák és Cinna viszonya a szerzőt akaratlanul is a tragikus összeütközés felé vezette volna, ha komolyan veszi a lélektani problémát. De még idejekorán meggondolta magát, s az olvasók örömére regényes fordulatok útján végül a két emberből mégis egy pár lesz."[2] A Galamb a kalitkában megoldása teljesen igazolja PÉTERFY megállapitását. A jellemek, elsősorban Esre alakjának elnagyolása lehetetlenné teszi a komolyabb, esetlegesen

[1] PÉTERFY Jenő: Összegyüjtött munkái, Bp., 1903. III. köt. 474.

[2] -Z- [= PÉTERFY Jenő]: Mikszáth Kálmán: A beszélő köntös, id.kiad. 151--152.

tragikus összecsapásokat, lecsökkenti a bonyodalom intenzitását, nagyjából problémamentessé teszi az utat a happy end felé. Az alakok ilyen sematikus ábrázolása csak arra jó, hogy a romantikus történet kacskaringóit, logikátlanságait, hirtelen fordulatait hüen kiszolgálja.